

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

059

У-92 1895

4976

"Упор" - к сельскохозяйственной
оружей 1895

Февраль 1894

059

У-92

059
4-92

1002
9360

№ 10

529 ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԱՐՐ» ՏՊԱՐԱՆԻ
9-ԱՐ «ԱՐՐ»-Ի ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՕՐԱՑՈՅՑ

1895

ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ԵՒ ՀԱՅՈՑ-ՌՅՈՒՂ—1344

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ԲԱԳՈՒ
Տպարան «Արր»
1894

8808.090

2081

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 9-го Сентября 1894 г.

106356 - ԱՀ

1177-2009

1895 թուականին

Գիր տարւոյն	.	.	.	.	Լ.
Եօթներեակն	.	.	.	.	7
Վերադիրն	.	.	.	.	ԺԴ.
Իննետասներեակն	.	.	.	.	13
Տանուտէրն	.	.	.	.	Կշիռն:

Բուն ձայները. ԱԶ, ԲԶ, ԳԶ, ԴԶ ձախակողմեան դասին նն, սկսած Բուն Բարեկենդանից:

ՁԱՐԺԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐԸ ԵՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ.

Օր Յայտնութեան (Յունվ. 6) Ուրբաթ.

Միջոց ուտիք 2 շաբաթ և 3 օր.

Բարեկենդան Առաջաւորաց Յունվարի 22

Բուն Բարեկենդան Փետրվարի 12

Տեառնընդառաջ (Փետրվարի 14) Երեքշաբթի.

Զատիկ	.	.	Ապրիլի 2
Օր Աւետման	.	.	(Ապրիլի 7) Ուրբաթ
Համբարձումն	.	.	Մայիսի 11
Հոգեգալուստ	.	.	Մայիսի 21
Վարդավառ	.	.	Յուլիսի 9
Միջոց ուտիք	.	.	4 շաբաթ
Աստուածածին	.	.	Օգոստ. 13
Միջոց ուտիք	.	.	4 շաբաթ
Խաչվերաց	.	.	Սեպտեմ. 17
Բարեկենդան Վարդայ Խաչին	.	.	Սեպտեմ. 24
Միջոց ուտիք	.	.	7 շաբաթ
Գիւտ Խաչ	.	.	Հոկտեմ. 29
Բարեկենդան Յիսնակաց	.	.	Նոյեմբերի 19
Բարեկենդան Ս. Յակոբայ	.	.	Դեկտեմ. 10
Միջոց ուտիք	.	.	2 շաբաթ
Օր Բարեկենդանի ծննդ. պահոց	.	.	Հինգշաբթի.

Անդամ՝ Սինօդի Արիստակէս Եպիսկոպոս:
Պաշտ. Ատենադպրի Բենիամին Տէր Գրիգորեանց.

Ա. Ս ր ե գ ա կ ի. 1) Մ ա ս ն ա լ ո թ — մարտի 14: Տեսանելի նորվեգիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Հիւսիսային Փրանսիայում և Սպանիայում, Ատլանտեան ովկիանոսի հիւսիսային մասում, Հիւսիսային Ամերիկայի հիւսիս-արևելեան ափերում: Սկիզբը առ. 11 Ժ. 9 ր., վերջը 2 Ժ. 10 ր. կէսօրից յետոյ: 2) Մ ա ս ն ա լ ո թ — օգոստոսի 8-ին: Տեսանելի Արևելեան Ռուսաստանում, հիւսիս-արևմտեան Ասիայում և բևեռների սահմանակից երկրներում: Սկիզբը 2 Ժ. 34 ր., վերջը 4 Ժ. 45 ր. կէսօրից յետոյ: 3) Մ ա ս ն ա լ ո թ — սեպտեմբերի 6-ին: Տեսանելի արևելեան Աւստրիայում, Նոր-Չեխանդիայում, Խաղաղ ովկիանոսի հարաւ-արևմտեան մասում և Հաւաւային սառուցեալ ովկիանոսի վրայ:

Բ. Լ ու ս ն ի. 1) Կ ա տ ա ր ե ա լ — փետրվարի 27-ին: Տեսանելի հարաւ-արևմտեան Ասիայում, Եւրոպայում, Ափրիկայում, Ատլանտեան ովկիանոսում, Ամերիկայում և Խաղաղ ովկիանոսի արևելեան մասում: 2) Կ ա տ ա ր ե ա լ — օգոստոսի 23-ին: Տեսանելի Եւրոպայի և Ափրիկայի արևմտեան կիսում, Ատլանտեան ովկիանոսում, Ամերիկայում և Խաղաղ ովկիանոսում:

ԱՐՈՅ

ՅՈՒՆՎԱՐ

ժող. Զրոյար
8-ին, 7 ժ. 22 ր. Երեկ.

31 օր

Օր	Լ.	Օր	Լ.
1	17	17	4
2	18	18	5
3	19	19	6
4	20	20	7
5	21	21	8
6	22	22	9
7	23	23	10
8	24	24	11
9	25	25	12
10	26	26	13
11	27	27	14
12	28	28	15
13	29	29	16
14	1	30	17
15	2	31	18
16	3		

ԱՐԵՊԱԿԸ ԾԱԳՈՒՄ Է.
1-ին 7 ժ. 27 ր.
11-ին 7 ժ. 21 ր.
21-ին 7 ժ. 12 ր.
31-ին 7 ժ. 00 ր.

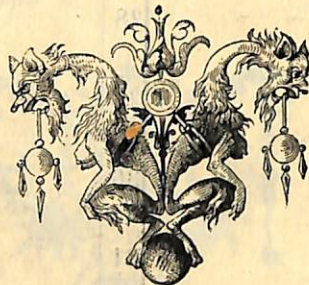
ԱՐԵՊԱԿԸ ՄԱՅՐ Է ՄՏՆՈՒՄ.
1-ին 4 ժ. 46 ր.
11-ին 4 ժ. 58 ր.
21-ին 5 ժ. 12 ր.
31-ին 5 ժ. 26 ր.

ՅՈՒՆՎԱՐ

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

28 00

00	Լ.	00	Լ.
1 ԴՂ. պահք.	19	12 * Վիր. Բուն Բարեկենդան	30
2 ԵՂ. Սրբոց Ոսկեանց քահանա- լիցն	20	13 ԲՂ. ա. օր մեծի պահոց	1
3 Ուր. պահք.	21	14 * ԴՂ. ր. օր մ. պահ. ՏԵԱՌՆ- ԸՆԴԱՌԱՋ:	2
4 Շր. Սրբոց Սահակոյ պարթևի հայրապետին մերոյ:	22	15 ԴՂ. դ. օր մ. պահ.	3
5 * Վիր.	23	16 ԵՂ. դ. օր մ. պահ.	4
6 Գերջ. քառ. Լուս. 2 ժ. 00 ր.	24	17 Ուր. Ե. օր մ. պահ.	5
ԲՂ. Սրբոց Մարկոսի եպիսկո- պոսին, Պիոնի քահանային, Վիր- դի և Բենիամինի սարկաւադացն և սրբոց վկայիցն Արղմանէի, Որմզդանայ և Սալեհի:	25	18 Շր. դ. օր մ. պահ. Սրբոց Թէո- դորոսի զօրավարին:	6
ԴՂ. Սրբոց Ղեկնդրեմնի քահա- նայիցն:	26	19 * Վիր. Բ. Քառասնորդ.	7
ԴՂ. պահք.	27	20 Առ. քառ. Լուս. 20 ժ. 22 ր.	8
* ԵՂ. ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ զօրա- վարացն մերոց հազար երեսուն և վեց վկայիցն, որք կատարեցան ի մեծ պատերազմին Յիշատակ մեռելոց: Տօ՛՛ւ ազգային:	28	21 ԲՂ. ր. օր մ. պահ.	9
Ուր. պահք.	29	22 ԴՂ. թ. օր մ. պահ.	10
Շր. Սրբոցն Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ Ժողովոցն՝ հարիւր իստոն հայրապետացն: (Ժամկի սեղանն վարագործաւ):	30	23 ԵՂ. թա. օր մ. պահ.	11
		24 Ուր. ժր. օր մ. պահ.	12
		25 Շր. ժգ. օր մ. պահ. Սրբոցն Վիրդի Երուսաղէմայ հայրապե- տին և միւս Վիրդի եպիսկոպո- սին և մօրն նորա Աննայի:	13
		26 * Վիր. Դ. Քառ. պահ. Անառա- կին:	14
		27 ԲՂ. ժե. օր մ. պահ.	15
		28 ԴՂ. ժգ. օր մ. պահ.	16

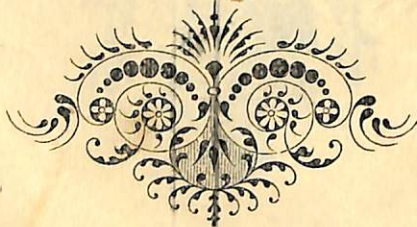
ԱՐԵՎԱԿԸ ՇՄԳՈՒՄ Է.
10-ին 6 ժ. 46 ր.
20-ին 6 ժ. 30 ր.ԱՐԵՎԱԿԸ ՄԱՅՐԷ ՄՏՆՈՒՄ
10-ին 5 ժ. 42 ր.
20-ին 5 ժ. 54 ր.

1	15
2	16
3	17
4	18
5	19
6	20
7	21
8	22
9	23
10	24
11	25
12	26
13	27
14	28

ՕՐ	Լ.	ՕՐ	Լ.
1 ԴՂ. ժէ. օր մ. պահ.	17	17 Ուր. լղ. օր մ. պահ. Նախառո-	4
2 ԵՂ. ժր. օր մ. պահ.	18	նակ (շաւցի վարագոյր պատա-	
3 Ուր. ժթ. օր մ. պահ.	19	րագամառոյց սեղանին):	
4 Շր. ի. օր մ. պահ. Սրբոյն Յով-	20	18 * Եր. լղ. օր մ. պահ. ՍՐԲՈՅՆ	5
հաննու Երուսաղէմայ հայրա-		ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՆ մերոյ	
պետին և սրբոց հայրապետացն		սոսկալի չարչարանացն և մօին	
մերոց Յովհաննու Օձնեցւոյն,		ի վերապն:	
Յովհաննու Որոտնեցւոյն և Գրի-		19 * Կիր. Զ. Գառ. պահ. Գալ-	6
գորի Տաթևացւոյն:		ստեան:	
5 * Կիր. Դ. Գառ. պահ. Տնտեսին:	21	20 ԲՂ. լղ. օր մ. պահ.	7
6 ԲՂ. իր. օր մ. պահ.	22	21 ԳՂ. լէ. օր մ. պահ.	8
Ⓔ Վերջ. քառ. Լուս. 14 ժ. 44 ր.		Ⓔ Առ. քառ. Լուս. 9 ժ. 6 ր.	
7 ԳՂ. իղ. օր մ. պահ.	23	22 ԴՂ. լր. օր մ. պահ.	9
8 ԴՂ. իղ. օր մ. պահ. Միջինք:	24	23 ԵՂ. լթ. օր մ. պահ.	10
Գարնամաւորտ եւ հասարա-		24 Ուր. խ. օր մ. պահ.	11
կած. օրն ու գիշերը հաւասար		25 Շր. խա. օր մ. պահ. Յիշատակ	12
ենւ Յերեկն սկստում է երկարել,		չարութեան Ղաղարու Յերեկ.	
գիշերը կարճանալ:		շաւցի սեղանն:	
9 ԵՂ. իե. օր մ. պահ.	25	26 * Կիր. Ծաղկաղարդ. Յերեկոյին	13
10 Ուր. իղ. օր մ. պահ.	26	Դոնաքաւք:	
11 Շր. իէ. օր մ. պահ. Սրբոց ման-	27	27 Աւ. ԲՂ. պահ.	14
կանցն քառասնից, որք ի Սե-		28 Աւ. ԳՂ. պահ. Յիշատակ տասն	15
բաստիա կատարեցան:		կուսանաց:	
12 * Կիր. Ե. Գառաւ. պահ. Դա-	28	Ⓔ Աւաղ լր. Լուս. 18 ժ. 17 ր.	
տաւորին:		29 Աւ. ԴՂ. պահ.	16
13 ԲՂ. իթ. օր մ. պահ.	29	30 * Աւ. ԵՂ. պահ. Յիշատակ ոտնա-	17
Ⓔ Են. Զատ. Լուս. 23 ժ. 55 ր.		լուալի:	
14 ԴՂ. լ. օր մ. պահ.	1	31 Աւ. Ուր. Յիշատակ չարչարա-	18
15 ԴՂ. լա. օր մ. պահ.	2	նաց և խաչելութեան Տեառն	
16 ԵՂ. լր. օր մ. պահ.	3	մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի:	

ԱՐԵՎԱԿԸ ԾԱԳՈՒՄ Է.

2-ին 6 ժ. 14 ր.
12-ին 5 ժ. 57 ր.
22-ին 5 ժ. 39 ր.

ԱՐԵՎԱԿԸ ՄԱՅՐ Է ՄՏՆՈՒՄ.

2-ին 6 ժ. 6 ր.
12-ին 6 ժ. 17 ր.
22-ին 6 ժ. 28 ր.

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

30 00

ՕՐ	Լ.	ՕՐ	Լ.
1 Ա. Շր. ճրագալույց: Նառանքա- տիք:	19	14 Ուր. ժգ. օր Յին.	2
2 * Կիր. ՋԱՏԻԿ: Ուտիք Է մեզ անմիջոց միմեջև ի Համբար- ձուռն:	20	15 Շր. ժգ. օր Յին.	3
3 * Բշ. ր. օր Ջատ. Յիշատակ մեռնոց:	21	16 * Աշխարհամատրան Կիրա- կէ (Վանաչ Կիրակէ):	4
4 * Գշ. ր. օր Ջատ.	22	17 Բշ. ժգ. օր Յին.	5
5 Գշ. ր. օր Ջատ.	23	18 Գշ. ժէ. օր Յին.	6
6 Վերջ. քառ. Լուս. 3 ժ. 28 ր.	24	19 Գշ. ժր. օր Յին.	7
7 Եշ. Է. օր Ջատ. Նախատունակ:	25	20 Ա. քառ. Լուս. 21 ժ. 50 ր.	8
8 * Ուր. ր. օր Ջատ. ԱԻԵՏՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ:	26	21 Եշ. ժթ. օր Յին.	9
9 Շր. Է. օր Ջատ. Յիշատակ զըլ- խատման սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի:	27	22 Շր. Խա. օր Յին.	10
10 * Նոր Կիրակէ (Կրկնազատիկ):	28	23 * Կարմիր Կիրակէ:	11
11 Բշ. Թ. օր Յին.	29	24 Բշ. Իգ. օր Յին.	12
12 Գշ. ժ. օր Յին.	30	25 Գշ. Իգ. օր Յին.	13
13 Գշ. ժա. օր Յին.	1	26 Գշ. ԻԷ. օր Յին.	14
		27 Եշ. Իգ. օր Յին.	15
		28 Լր. Լուս. 7 ժ. 1 ր.	16
		29 Ուր. ԻԷ. օր Յին.	17
		30 Շր. Իր. օր Յին.	18
		* Կիր. Տօն Երևման սրբոյ Խա- չին:	

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՄԱՅՈՒՄ Է:

1-ին 5 ժ. 23 ր.
11-ին 5 ժ. 07 ր.
21-ին 4 ժ. 53 ր.

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՄԱՅՈՒՄ Է ՄՏՆՈՒՄ.

1-ին 6 ժ. 39 ր.
11-ին 6 ժ. 50 ր.
21-ին 7 ժ. 01 ր.

1	16
2	17
3	18
4	19
5	20
6	21
7	22
8	23
9	24
10	25
11	26
12	27
13	28
14	29
15	30

Օր	Լ.	Օր	Լ.
1 Բշ. Լ. օր Յին.	19	19 Ուր. խը. օր Յին. պահք.	7
2 Գշ. Լա. օր Յին.	20	20 Յ. Առ. քառ. Լուս. 10 ժ. 34 ր.	8
3 Դշ. Լր. օր Յին.	21	21 Շր. խթ. օր Յին.	9
4 Եշ. Լգ. օր Յին.	22	22 Կիր. ծ. օր Յին. ՀոգեգԱՆՈՒՍՏ.	10
5 Զ. Վերջ. քառ. Լ. 16 ժ. 12 ր.	23	23 Բարեկենդան Եղիական պահոցի	11
6 Ուր. Լդ. օր Յին.	24	24 Բշ. Բ. օր Հոգ. պահ.	12
7 Շր. Լե. օր Յին.	25	25 Գշ. Գ. օր Հոգ. պահ.	13
8 Կիր.	26	26 Դշ. Դ. օր Հոգ. պահ.	14
9 Բշ. Լե. օր Յին.	27	27 Ուր. Գ. օր Հոգ. պահ.	15
10 Գշ. Լր. օր Յին.	28	28 Լր. Լուս. 19 ժ. 45 ր.	16
11 Կ. Եղ. խ. օր Յին. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՆ	29	29 Շր. Է. օր Հոգ.	17
12 Ուր. խա. օր Յին. պահք.	30	30 Կիր. Ա. Կիր. Յարութեան.	18
13 Շր. խը. օր Յին.	1	31 Կ. Սրբոց Կուսանացն Հռիփ-	19
14 Կիր. Երկրորդ Ծաղկազարդ.	2	31 Բշ. Սրբոց Կուսանացն Գալիան-	
15 Բշ. խդ. օր Յին.	3	31 Կ. Սրբոց Կուսանացն Գալիան-	
16 Գշ. խե. օր Յին.	4	31 Կ. Սրբոց Կուսանացն Գալիան-	
17 Դշ. խգ. օր Յին. պահք.	5	31 Կ. Սրբոց Կուսանացն Գալիան-	
18 Եշ. խէ. օր Յին.	6	31 Կ. Սրբոց Կուսանացն Գալիան-	

ԱՐԵՎԱԿԸ ԾԱԳՈՒՄ Է.

1-ին 4 ժ. 41 ր.
11-ին 4 ժ. 32 ր.
21-ին 4 ժ. 26 ր.

ԱՐԵՎԱԿԸ ՄԱՅՐ Է ՄՏՆՈՒՄ.

1-ին 7 ժ. 11 ր.
11-ին 7 ժ. 21 ր.
21-ին 7 ժ. 30 ր.

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

00	Լ.	00	Լ.
1	Եւ. Սրբոցն Յովհաննու Կարապետին և Աթանազիոսեայ եպիսկոպոսին:	20	նոսի թագաւորին և մօրն նորա Հեղինայ:
2	Ուր. պահ. Նախատունայ:	21	ԴՂ. պահ.
3	* Եր. ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱ. ԻՈՐԶԻՆ ՄԵՐՈՅ ԵՂՆ Ի ՎԻՐԱՊԵՆ:	22	Եւ. պահ. Սրբոցն Թէոդոտի զաղատացուն և Թալիլայ բըժշկին և Եօթն կուսանացն որք լնկիրիա կատարեցան:
4	Ⓢ Վերջ քառ. Լուս. 4 ժ. 56 ր.	23	Ուր պահ.
5	* Կիր. Բ. զկնի Հոգ. ՏՕՆ ԿԱ. ԹՈՂԻՆԵ ՍՐԲՈՅ ԵՋՄԻԱՆՆԻ ՀԱՐԱՆԱՆԻ (Կատարի հանդէս լամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց):	24	* Եր. Գիւտ Նշխարաց ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱ. ԻՈՐԶԻՆ ՄԵՐՈՅ:
6	ԲՂ. Սրբոց մանկանցն Բեթղէմէ-մի և Աղակիտոսի վկային, Մովկիմայ քահանային և Աղղրատիոսի զինաւորին:	25	Ⓢ Առ. քառ. Լուս. 23 ժ. 18 ր.
7	ԳՂ. Սրբոց կուսանացն Նունեայ և Մանեայ:	26	* Կիր. Դ. զկնի Հոգ.
8	ԴՂ. պահ. Եւ. Սրբոց իշխանացն Սահակայ և Յովսէփայ, և սրբոց վկայիցն Սարգսի և Բագոսի:	27	ԲՂ. Սրբոց վկայիցն Անտոնինոսի, Թէոփիլոսի, Անիքաոսի և Փոտինոսի:
9	Ամառնամուտ տեւարեաւորա՛ն, Յերեմիա սկսողա՛ն և Կարմանայ տեւ գիշերը տրեւարե՛ր:	28	ԳՂ. Սրբոցն Դանիէլի մարգարէին, և երկից մանկանցն Սեղրաքայ, Միսաքայ և Արեղնադովի:
10	Ուր. պահ. Եւ. Սրբոցն Ներսիսի մեծի հաւրապետին մերոյ և Խաղայ և պիսկոպոսին:	29	21 ԴՂ. պահ.
11	Ⓢ Եւ. Լուս. 14 ժ. 7 ր.	30	* Եւ. Սրբոց թարգմանչացն մերոց ՍԱՀԱԿԱՅ և ՄԵՍՐՈՎԱՅ:
12	* Կիր. Գ. զկնի Հոգ. Բարեկենդան Ս. Լուսաւորչի պահոց:	31	22 ԴՂ. պահ.
13	ԲՂ. պահ. Սրբոցն Եպիփանու Կիպրացուն, Բարեղայ հալրապետին և երկից աշակերտաց նորին:	32	23 Ուր. պահ.
	ԳՂ. պահ. Սրբոցն Կոստանդիա-	33	24 Եր. Սրբոցն Տրդատայ թագաւորին մերոյ և Աշխէն տիկնոջն և Խոսրովի զխոսուն:
		34	* Կիր. Ե. զկնի Հոգ. Գիւտ տիւղ Ս. Աստուածածնի:
		35	Ⓢ Լր. Լուս. 8 ժ. 29 ր.
		36	ԲՂ. Սրբոցն Կալիստրատոսի և քառասուն ինն վկայիցն, և Ղուկիանոսի քահանային:
		37	ԳՂ. Սրբոցն Զաքարիայի մարգարէին:
		38	ԴՂ. պահ.
		39	Եւ. Սրբոցն Եղիսէի մարգարէին:
		40	Ուր. պահ.

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՄԱԳՈՒՄ Է.
10-ին 4 ժ. 24 ր.
20-ին 4 ժ. 28 ր.
30-ին 4 ժ. 35 ր.

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՄԱԳՈՒՄ Է ՄՏՆՈՒՄ.
10-ին 7 ժ. 39 ր.
20-ին 7 ժ. 38 ր.
30-ին 7 ժ. 36 ր.

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

6002-4414
(1002/9360)

ՕՐ	Լ.	ՕՐ	Լ.
1 Շր. Սրբոց Երկոտասանից առաքելոցն Քրիստոսի և Պօղոսի Երեքտասան առաքելոցն:	21	20 Եշ. Սրբոց Նախահարցն Աղամայ, Արեւի, Սեթայ, Ենովսայ, Ենովքայ, Նովի, Մելքիսեդեկի, Արա-համու, Իսահակայ, Յակովբայ, Յովսէփայ, Մովսիսի, Ահարօնի, Եղիազարու, Յեսուայ, Սամուէլի, Սամիսոնի, Յեփթայեայ, Բարա-կայ, Գեղէոնի և այլոց սրբոց Նախահարցն:	10
2 * Կիր. 2. զկնի Հոգ. Բարեկեն-դան Վարդավառի պահոց:	22	21 Ուր. պահ.	11
3 Գ. Երջ. քառ. Լուս. 17 ժ. 40 ր.	23	22 Շր. Սրբոցն Որդոց և Թոռանց սրբոցն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ Արիստակիսի, Վրդանի-սի, Յուսկաննի, Գրիգորիսի և Դա-նիէլի:	12
4 Գշ. ր. օր Վարդ. պահ.	24	23 * Կիր Գ. զկնի Վարդ.	13
5 Գշ. Գ. օր Վարդ. պահ.	25	24 Բշ. Սրբոց Մակարայեցոցն՝ Եղիազարու քահանային, Շամուն-եայ և Եօթն որդոց նորին:	14
6 Եշ. Գ. օր Վարդ. պահ.	26	25 Գշ. Սրբոց Երկոտասան մարգա-րէիցն Ոսեայ, Ամովսայ, Մի-քիայ, Յովսեփայ, Արդիու, Նա-ւումայ, Ամրակումայ, Յօնանու, Սոփոնեայ, Անդեայ, Զաքարիայ և Մաղաքեայ:	15
7 Ուր. Ե. օր Վարդ. պահ.	27	26 Դշ. պահ.	16
8 Շր. Յիշատակ տապանակին հնոյ և տօն նորոյս սուրբ Եկեղեցւոյ՝ Նաւակրատի:	28	27 Եշ. Սրբոցն Սոփիայ և Երից զստերացն Պիատոսի, Էլզիսի և Աղապի:	17
9 * Կիր. ՎԱՐԴԱՎԱՐԱՅ:	29	28 Ուր. պահ.	18
10 * Բշ. ր. օր Վարդ. Յիշատակ մկնեոց:	30	29 Շր. Սրբոցն Գրիգորի Աստու-ժաբանին:	19
11 Գշ. Գ. օր Վարդ.	1	30 * Կիր. Դ. զկնի Վարդ.	20
12 Դշ. պահ.	2	31 Բշ. Սրբոցն Կիրակոսի և մօրն նորա Յուդիտայի և Գորգիոսի, Պօղիքոսի և Գրիգորիսի:	21
13 Եշ. Սրբոցն Եսայեայ մարգարէին:	3		
14 Ուր. պահ.	4		
15 * Շր. Սրբոցն Թադէոսի առա-քելոցն մերոյ և Սանդիստոյ կու-սին:	5		
16 * Կիր. Բ. զկնի Վար. Հայրա-Անք:	6		
17 Բշ. Սրբոցն Կիպրիանոսի և Կի-րիակոսի և քառասուն և հինգ վկայիցն և սրբոց կուսանացն՝ Յուստինեայ, Եւփիմեայ և Քրիս-տինեայ:	7		
18 Գշ. Սրբոցն Աթանազիոսեայ և պիսկոպոսին և տասն աշակեր-տացն և հինգ վկայիցն:	8		
19 Դշ. պահ.	9		

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՍՄԳՈՒՄ Է.
10-ին 4 ժ. 44 ր.
20-ին 4 ժ. 53 ր.
30-ին 5 ժ. 03 ր.

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՍՄՅՐԷ ՄՏՆՈՒՄ.
10-ին 7 ժ. 29 ր.
20-ին 7 ժ. 19 ր.
30-ին 7 ժ. 06 ր.

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

ՕՐ	Լ.	ՕՐ	Լ.
1 Գշ. Սրբոցն Վահանայ Գողթնաց- ւոյն, Եղինեայ կուսին և հօրն նորա Փրկիչսոյն և մօրն Կո- ղեայ և Երկուց եղբայրն Սեր- ղեայ, Սպիտակ և Երկուց ներ- քինեացն:	22	15 Գշ. Գ. օր Վերափոխ.	7
2 Գշ. պահ.	23	16 Գշ. Գ. օր Վերափոխ.	8
3 Եշ. Սրբոց փկալիցն Եղինեոսի, Մակարիոսի, Վաղերիոսի, Կան- դիոսի և Սկիւզասայ:	24	17 Եշ. Ե. օր Վերափոխ.	9
4 Ուր. պահ.բ.	25	18 Ուր. Գ. օր Վերափոխ.	10
5 Եր. Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն Երկու հարիւր հալապետացն:	26	19 Եր. Ե. օր Վերափոխ.	11
6 Կ Եր. Ե. զկնի Վարդ. Բարե- կենդան Ս. Աստուածածնի պա- հոց:	27	20 Կ Եր. Ե. օր Վերափոխ.	12
7 Բշ. ա. օր Աստուած. պահ.	28	21 Բշ. Բ. օր Վերափոխ.	13
8 Գշ. Բ. օր Աստուած. պահ.	29	22 Գշ. Սրբոցն Յովակիմայ և Սն- նայի՝ ծնողաց սուրբ Աստուած- ածնի, և կանանց իւղարբերցի Հարսանիք:	14
9 Գշ. Գ. օր Աստուած. պահ.	1	23 Գշ. պահ.բ.	15
10 Եշ. Ե. օր Աստուած. պահ.	2	24 Եշ. Սրբոցն Երեմիայի մարգա- րէին:	16
11 Ուր. Ե. օր Աստուած. պահ.	3	25 Ուր. պահ.	17
12 Եր. Տօն Շողակաթին սրբոց Եջ- միածնի, բոս տեսեան Սրբոցն Գրիգորի Լուսաւորչի՝ Նախա- տօնակ: Նախաւորչի:	4	26 Եր. Սրբոցն Թովմայի առաքելոյն:	18
13 Կ Եր. Վերափոխութիւն Ս. ԱՍՏՈՒ- ԱՅԻՄԱՆԻ: Ինչ օր Նախաւորչի:	5	27 Կ Եր. Գ. զկնի Վերափոխ. Գիւտ դատու Ս. Աստուածածնի:	19
14 Կ Բշ. Բ. օր Վերափոխ. Յիշա- տակ մեռելոց:	6	28 Բշ. Սրբոցն Ստեփաննոսի Ունեց- ւոյն և սրբոց փկալիցն Գոհա- րինեայ, Ծամիղէսի, Տուփիկոսի և Ռատիկոսի:	20
		29 Գշ. Սրբոց մարգարէիցն Եզեկի- էլի, Եղբի, և Զաքարիայի՝ հօրն Յովհաննու Մկրտչի:	21
		30 Գշ. պահ.բ.	22
		31 Եշ. Սրբոցն Յովհաննու Կարա- պետին և Յորայ արղարոյն:	23

ԱՐԵՎԱԿ ԵՄԿՈՒՄ Ե.
9-ին 5 ժ. 13 ը.
19-ին 5 ժ. 24 ը.
29-ին 5 ժ. 34 ը.

ԱՐԵՎԱԿ ՄԱՅՐ ԵՄՏՆՈՒՄ.
9-ին 6 ժ. 52 ը.
19-ին 6 ժ. 36 ը.
29-ին 6 ժ. 19 ը.

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

ՕՐ	Լ.	ՕՐ	Լ.
1 Ուր. պահ.	24	15 Ուր. պահ. ս. Խաչի:	8
2 Շր. Սրբոց առաքելոցն Յակոբայ և Շմաւոնի:	25	16 Շր. Տօն սրբոյ Եկեղեցւոյ՝ ի նաւակատիս սրբոյ Խաչին՝ Նաաւկատիք:	9
3 * Կիր. Գ. զկնի վերափոխ.	26	17 * Կիր. ԽԱՉՎԵՐԱՅ:	10
4 Բշ. Սրբոցն Անդրէի զօրավարին և բանակի նորին, Կալինիկոսի և Դոմէտեայ վկայիցն:	27	18 * Բշ. Տօն Խաչի՝ Յիշատակ մեռելոց:	11
5 Գշ. Սրբոցն Անդրիանոսի, և Կնոթ նորա Անատոլայ. Քէոքորոսի և Ելէթիւրոսի վկայիցն:	28	19 Գշ. Տօն Եկեղեցւոյ:	12
6 Դշ. պահ.	29	20 Դշ. պահ. Տօն Եկեղեցւոյ:	13
7 Եշ. Սրբոցն Արարհամու և Խորենայ. և անարժաթ բժշկացն Կողմայի և Դամիանոսի, և Աստուածատրոյ վկային:	30	21 Եշ. Տօն Եկեղեցւոյ:	14
● Ծն. Լուս. 4 ժ. 19 ր.		● Լր. Լուս. 22 ժ. 41 ր.	
8 * Ուր. պահ. Տօն Եննիքեան Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ Ի յԱՆՆԱՅԻ:	1	22 Ուր. պահ. Տօն Խաչի:	15
9 Շր. Նիկիոյ սուրբ Ժողովոյն երեք հարիւր տանն և ութ հայրապետացն:	2	23 Շր. Տօն Խաչի:	16
10 * Կիր. Ե. զկնի վերափ. Բարեկենդան Ս. Խաչի պահոց:	3	24 * Կիր. Բ. զկնի Ս. Խաչի Բարեկենդան վարադայ Ս. Խաչին:	17
Աշնանամուտ տն հաւատարմութիւն Օր ու գիշեր հաւատարմութիւն Յէրեմի և Կարմանայ գիշերը երկարել:		25 Բշ. պահ. Սրբոցն Մամասայ և Փիլիկտիմոնի և Սիմէօնի Սիւնակեցւոյն:	18
11 Բշ. պահ. ս. Խաչի:	4	26 Գշ. պահ. Սրբոց կուսանացն Փեկրոնեայ և Մարիանեայ և Շուշանայ դստերն մեծին վարդանայ:	19
12 Գշ. պահ. ս. Խաչի:	5	27 Դշ. պահ.	20
13 Դշ. պահ. ս. Խաչի:	6	28 Եշ. պահ. Սրբոց հայրապետացն Բարադամու, Անթիմոսի և Երանոսի:	21
14 Եշ. պահ. ս. Խաչի:	7	29 Ուր. պահ.	22
● Առ. քառ. Լուս. 13 ժ. 30 ր.		● Վերջ. քառ. Լուս. 7 ժ. 52 ր.	
		30 Շր. Սրբոցն Գէորգեայ զօրավարին և Աղոկտոսի և Ռամանոսի երգեցողին:	23

ԱՐԵՎԱԿ ԾԱԳՈՒՄ Է.

8-ին 5 ժ. 45 ր.

18-ին 5 ժ. 55 ր.

28-ին 6 ժ. 06 ր.

ԱՐԵՎԱԿ ՄԱՅՐ Է ՄՏՈՒՄ.

7-ին 6 ժ. 01 ր.

18-ին 5 ժ. 44 ր.

28-ին 5 ժ. 27 ր.

1	16
2	17
3	18
4	19
5	20
6	21
7	22
8	23
9	24
10	25
11	26
12	27
13	28
14	29
15	30

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ԾԱԳՈՒՄ Է.
8-ին 6 ժ. 18 ր.
28-ին 6 ժ. 30 ր.

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

31 09

Յտ. Կարիձ կենդ.
ԴԻ-ին, 6 ժ. երեկ.
ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՄԱՅՐԷՄՏՆՈՒՄ.
8-ին 5 ժ. 11 ր.
28-ին 4 ժ. 45 ր.

ՕՐ	Լ.
1 * Նիր. Գ. զկնի Ս. Խաչին: Տօն	24
Վարդապ. Ս. Խաչին: Հայրապետի:	
2 Բշ. Սրբոյն Դաւթի զկնիցուն և	25
սրբոյն վկայիցն Ղամբէտի և	
Ղամբէտիցուն:	
3 Գշ. Սրբոյն Եւստաթէոսի և կնոջ	26
նորա Թէոփիստեայ, և երկուց	
որդւոցն, և սրբոյն Կուսանացն	
Երմոնեայ և Նեքտարիոնեայ:	
4 Դշ. պահք:	27
5 Եշ. Սրբոյն իշխանացն Սահակայ	28
և Համադասպայ:	
6 Ուր. պահք:	29
7 Ծն. Լուս. 17 ժ. 3 ր.	
Շր. Սրբոյն Եօթնասուն և եր-	1
կու աշակերտացն Քրիստոսի:	
8 * Նիր. Գ. զկնի Ս. Խաչին:	3
9 Բշ. Սրբոյն Փոկասու հայրապե-	4
տին և Երանտի հետեղին ա-	
ռաքելոցն:	
10 Գշ. Սրբոյն Կուսանացն Թեկղի,	5
Վարվառեայ և Պեղիդեայ:	
11 Դշ. պահք:	6
12 Եշ. Սրբոյն Պանդալէօնի ըմբկին,	7
Երմոնեայ քահանային և Եւ-	
սրապետեայ կուսին:	
13 Ուր. պահք:	8
14 Շր. Սրբոյն Թարգմանաց վար-	9
դապետացն մերոյ Մեսրոպայ,	
Եղիշէի, Մովսիսի քերթողին,	
Դաւթի անշաղթ փրկիտփային,	
Գրիգորի Նարեկացւոյն և Ներ-	
սիսի Կալեցւոյն:	
15 Առ. քառ. Լուս. 2 ժ. 14 ր.	10
* Նիր. Ե. զկնի Ս. Խաչին:	
16 Բշ. Գիւտի նշխարաց սրբոյն	11
Գրիգորիսի Աղուանից կաթողի-	
կոսին, և սրբոյն հարցն Թաթլոյ,	
Վարոսի և Թումասու, Անտօնի	
և Կրօնիդեայ, և Եօթն խոտա-	
հարակացն, որք լիննակնեայ	
փանն կատարեցան:	
17 Գշ. Սրբոյն առաքելոցն Անանի-	12
այի, Մատթէի, Բառնարայ, Փի-	
լիպպոսի, Յովհաննու, Շիղայի և	
Սիդուանոսի:	
18 Դշ. պահք:	13
19 Եշ. Սրբոյն Գիորնիսիոսի արիս-	14
պագացւոյն, և սրբոյն առաքե-	

ՕՐ	Լ.
1 յոցն Տիմօթէոսի և Տիտոսի:	15
20 Ուր. պահք:	16
21 Շր. Սրբոյն Աւետարանչացն Մատ-	
թէոսի, Մարկոսի, Դուկասու և	
Յովհաննու:	
22 Լր. Լուս. 11 ժ. 25 ր.	
* Նիր. Զ. զկնի Ս. Խաչին:	17
23 Բշ. Սրբոյն Դուռնկիանոսի հա-	18
րիւրապետին որ հաւատաց ի	
խաչելութիւնն Քրիստոսի, և	
Յովսէփայ Աստուածահօրն, և	
Յովսէփայ Արեմաթացւոյն, և	
Բարեկամին Քրիստոսի Կաղա-	
բու, և քերցն նորա Մարթայի և	
Մարիամու:	
24 Գշ. Սրբոյն Թէոդիտոնի քահա-	19
նային և Զենոնի զինաւորին, և	
Մակարայ, Եւդոկսեայ և Ռամե-	
լայ:	
25 Դշ. պահք:	20
26 Եշ. Սրբոյն Խարիթեանցն, և սրբ-	21
ոյն վկայիցն Սրտեմեայ և Քրիս-	
տափորի, և երկուց կանանցն	
Վալենթիէայ և Ակուլինեայ:	
27 Ուր. պահք:	22
28 Շր. Սրբոյն երկոտասանից վար-	23
դապետացն Ռէթէոսի, Կիորն-	
սիոսի, Աթանասի, Կիւրղի կրու-	
սաղէմացւոյն, Եփրեմի խորին	
ատուրոյ, Բարսղի կեսարացւոյն,	
Գրիգորի Նիսացւոյն, Գրիգորի	
աստուածարանին, Եպիփանու	
կիպրացւոյն, Յովհաննու Ոսկե-	
բերանին և Կիւրղի աղէքսանդ-	
րացւոյն:	
29 Վերջ. քառ. Լուս. 20 ժ. 36 ր:	24
* Նիր. Ե. զկնի Ս. Խաչին: Գիորն	
ԽԱՉ:	
30 Բշ. Սրբոյն Անաստասայ քա-	25
հանային, և Վարոսի, և Թէո-	
դիտեայ, և որդւոց նորա, և որք	
րնոց նմա կատարեցան:	
31 Գշ. Սրբոյն Հիսիորիքեանցն, որք	26
ի Մամուսատ կատարեցան. և	
Սեբերիանոսի Սեբաստացւոյն, և	
Բարեկայ ձերոյն և ութսուն և	
չորս աշակերտաց նորին:	

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

00	Լ.	00	Լ.
1 Դշ. պահք:	26	15 Դշ. պահք:	10
2 Եշ. Սրբոցն Յովհաննու Ոսկերե-	27	16 Եշ. Սրբոցն Գորիսացւոյ, Սամու-	11
րան հայրապետին:		նացւոյ, և Արիւրայ սարկաւազին,	
3 Ուր. պահք:	28	Ռամանուսի միայնակեցին, Ման-	
4 * Եր. Ամենայն սրբոց, հնոց և	29	կանն խոստովանողի, և Հիւսի-	
նորոց, յաւորից և անյաւորից:		քոսի զինաւորին:	
5 * Կիր. Ը. զկնի Ս. Խաչի:	30	17 Ուր. պահք:	12
● Ծն. Լուս. 5 ժ. 47 ր.		18 Եր. Սրբոց առաքելոցն Անդրէի	13
6 Բշ. Սրբոցն Ստեփաննոսի, Հոռ-	1	և Փիլիպպոսի:	
մայ հայրապետին և քահանա-		19 * Կիր. Ժ. զկնի Ս. Խաչի Բա-	14
ջիցն և սարկաւազացն և ժողո-		րեկենդան Յիսնակի պահոց:	
վորոցն:	2	20 Բշ. պահք:	15
7 Դշ. Սրբոցն Ակիլիսիմեայ եպիս-		● Լր. Լուս. 0 ժ. 9 ր.	
կոպոսին, և Յովսէփայ քահա-		21 * Դշ. պահք. Ընծայումն Ս. Աս-	16
նային, Այիթայալ սարկաւազին		տուածածնի ի տաճարն.	
և Պառտոնի վկային:	3	22 Դշ. պահք:	17
8 Դշ. պահք:	4	23 Եշ. պահք:	18
9 Եշ. Սրբոց հայրապետացն Մեո-		24 Ուր. պահք:	19
րոփանոսի, Աղէքսանդրոսի, և		25 Եր. Սրբոցն Գրիգորի և Նիկո-	20
Պօղոսի խոստովանողին և սրբ-		ղայոսի սքանչելագործ հայրա-	
րոց նօտարացն Մարկիանոսի		պետաց և Միլաոնայ եպիսկոպո-	
և Մարտիրոսի:	5	սին:	
10 Ուր. պահք:	6	26 * Կիր. Ա. Յիս.	21
11 * Եր. Սրբոց Հրեշտակապե-		27 Բշ. Սրբոց կուսանացն Յովիա-	22
տացն Գարրիէլի և Միքայէլի,		նեայ և Վասիլուհոյ:	
և ամենայն երկնային զօրացն:	5	● Վերջ. քառ. Լուս. 9 ժ. 20 ր.	
12 * Կիր. Թ. զկնի Ս. Խաչի:	6	28 Դշ. Սրբոցն Ղունկիանոսի քա-	23
● Առ. քառ. Լուս. 14 ժ. 58 ր.		հանային և սրբոցն Տարապրոսի,	
13 Բշ. Սրբոցն Մելիտոսի Անտիո-		Պրոպոսի, Անդրոնիկոսի, և Ոնե-	
քայ հայրապետին և Մինասայ	7	սիմեայ և ալոց աշակերտացն	
Եզրիպտացուն և միւս Մելիտոսի		Պօղոսի:	
եպիսկոպոսին, Բաբայ քահա-	8	29 Դշ. պահք:	24
նային և Եփեսոս սարկաւազին:		30 Եշ. Սրբոցն Վղեմայ հայրապե-	25
14 Դշ. Սրբոցն Դեմետրեայ վկային		տին և Բաղրատայ Տոռոմենոյ	
և Բասիլիսկոսի քահանային:		եպիսկոպոսին:	

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ԾԱԳՈՒՄ Է.

17-ին 7 ժ. 06 ր.
27-ին 7 ժ. 52 ր.

ԱՐԵՎԱԿԱԿ ՄԱՅԻՔ ՄՏՆՈՒՄ.

17-ին 4 ժ. 30 ր.
27-ին 4 ժ. 29 ր.

1	16
2	17
3	18
4	19
5	20
6	21
7	22
8	23
9	24
10	25
11	26
12	27
13	28
14	29
15	30

ՕՐ	Լ.	ՕՐ	Լ.
1 Ուր. պահք:	26	15 Ուր. պահք.	11
2 * Շր. Սրբոց առաքելոցն և առաջին լուսաւորչացն մերոց՝ Քաղէսի և Բարդուղիմէոսի:	27	16 Շր. Սրբոց Յակովբայ Մծրնայ հայրապետին, Մարուգէի հղնաւորին և Մելիտոսի եպիսկոպոսին:	12
3 * Նիր. Բ. Յիս.	28	17 * Նիր. Դ. Յիս. Հարսանիք:	13
4 Բշ. Սրբոց Գենարիոսի եպիսկոպոսին, Մերկեռոսի զինաւորին, Յակովբայ և Իրաւաբանայ:	29	18 Բշ. Սրբոց հայրապետացն Իզնատիոսի և Աղղէի, և Մարութայի եպիսկոպոսին:	14
5 Գշ. Սրբոց Արքաբու Նախավկայ և անդրանիկ թագաւորին մերոց:	1	19 Գշ. Սրբոց Քէոսոմպայ եպիսկոպոսին, և Քէոմիայ վկային, և չորից զինաւորացն՝ Բաստի, Եւսերի, Եւսիքի, և Բասիլիդէայ:	15
6 Դշ. պահք.	2	20 Դշ. պահք.	16
7 Եշ. Սրբոց հարցն եպիսկոպոսաց Պօղոսի, Պօղայ, Մակարայ, Եւաղրի, Յովհաննու զրնեցւոյն, Յովհաննու կարճահասակին, Նեղոսի, Արսէնի, Սիւրանու, Դանիէի, Սրապիոնի, Մակարիոսի, Պիմէնի, և այլոց սրբոց հարցն:	3	21 Եշ. Սրբոց կուսանացն Ինդոսի և Դոմնայի. և Գղերիկոսի քահանային, և երկուց բարուցն, որք ալրեցան լեկեղեցին Նիկոմիդացւոց:	17
8 Ուր. պահք. Նախառոնակ:	4	22 Ուր. պահք.	18
9 * Շր. Յովթիւն Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ:— Չմեռնամհոտ եւ արեւադարձ: Յերեկն սկսում է երկաթը, գիշերը կարճանայ:	5	23 Շր. Սրբոց Դաւթի մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն:	19
10 * Նիր. Դ. զկնի Յիս. Բարեկենդան Ս. Յակոբայ պահոց:	6	24 * Նիր. Ե. Յիս.	20
11 Բշ. պահք. Սրբոց Մինասայ, Երմոգինէայ և Գրարոսի, և կամաւոր աղքատացն Յովհաննու և Ալէքսիանոսի:	7	25 Բշ. Սրբոց Ստեփաննոսի նախավկային և առաջին մարտիրոսին:	21
12 Գշ. պահք. Սրբոց Վուսէլիոսի հարիւրապետին, և Շմաւոնի աղակաւորին Գրիստոսի, որ խաչեցաւ լերուաղէմ, Պօղիկարպոսի հայրապետին Զմիւռնիոյ, և սրբոց վկայիցն, որք չարեւելա կատարեցան:	8	26 Գշ. Սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի:	22
13 Գշ. պահք. Սու. քառ. Լուս. 12 ժ. 53 ր.	9	27 Գշ. պահք.	23
14 Եշ. պահք. Սրբոց Եւստրատիոսի, Օգոսենիոսի, Եւդենիոսի, Ուրբեստէսի և Մարգարիտոսի:	10	28 Եշ. Սրբոց Որդւոցն Որոտման, Յակոբայ առաքելոյն և Յովհաննու աւետարանչին: Բարեկենդան ծննդ. սրահ.	24
		29 Ուր. պահք.	25
		30 Շր. ա. օր Ծննդ. պահք. Սրբոցն Բարսղի հայրապետին, և եղբոր նորին Գրիգորի Նիսացւոյն, Սեդրեստրոսի Հոսմայ հայրապետին և Աբբայ Եփրեմի խորին Աստուծոյ:	26
		31 * Նիր. Զ. Յիս. Բ. օր Ծննդ. պահք.	27

1	17
2	18
3	19
4	20
5	21
6	22
7	23
8	24
9	25
10	26
11	27
12	28
13	29
14	30
15	31
16	

ՄԱՀԱՑՈՒՑԱԿ

† ԵԼԷՔՍԵՆԴՐ III ԿԵՅՍՐ ԵՄԵՆԵՑՆ ՌՈՒՍԵՑ

Եպտեմբեր ամսին Կայսր Ալեքսանդր III վրտանդաւոր հիւանդութեան պատճառով տեղափոխուեց Ղրիմի հարաւային ափը, Լիվադիա: Այդտեղ հոկտեմբերի 20-ին, կէսօրից 2 ժ. 15 ր. անցած, Նորին Կայսերական Մեծութիւնը ի Տէր հանդեաւ 49 տարեկան հասակում:

Կայսր Ալեքսանդր III ծնուել է 1845 թ. փետրվարի 26-ին, ամուսնացել է 1866 թ. հոկտեմբերի 28-ին Գանիայի այժմեան թագաւոր Քրիստիան IX-ի դուստր Գաղմարայի հետ: Բարձրացել է Ռուսաց Կայսերական զահը 1881 թ. մարտի 2-ին, Ալեքսանդր II ազատարար Կայսրի մարտիրոսական մահից յետոյ:

Ամբողջ քաղաքակրթուած աշխարհը միաբերան ցաւ յայտնեց Նորին Մեծութեան մահուան առիթով: Լինելով խաղաղասէր, Նա իր թագաւորութեան սկզբից ուշադրութիւն նուիրելով ահագին կայսրութեան ներքին գործերին, արտաքին քաղաքականութեան մէջ հետեւեց խաղաղութեան և Խր հզօր կամքով թոյլ չը տուեց որ բոլորքուի միջազգային ահռելի պատերազմը, թէև 13 տարուայ ընթացքում պատերազմի շատ առիթներ տեղի ունեցան: Այդ պատճառով Ալեքսանդր III ստացաւ խաղաղարար կայսրի անունը:

Նորին Մեծութեան մարմինը արքայալայել պատիւներով տեղափոխուեց Պետերբուրգ, ուր հողին յանձնուեց Պետրօ-Պաւլովեան եկեղեցում:

ՌՈՒՍՍԱՏԱՆԻ ՆՈՐ ԳԱՀԱԿԱԼԸ

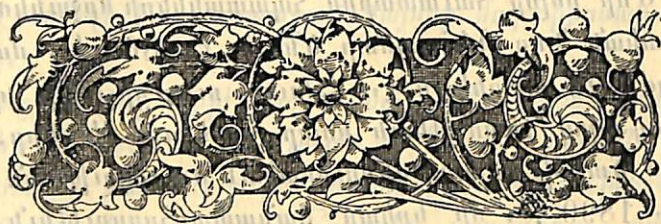
ԿԵՅՍՐ ՆԻԿՈԼԱՅ II ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ

Սոյն օրը, հոկտեմբերի 20-ին, Ռուսաստանի զահը բարձրացաւ Ալեքսանդր III-ի աւագ որդին, Նորին Կայսերական Մեծութիւն Նիկօլայ Ալեքսանդրովիչ և այդ ամսին հրատարակեց Բարձրագոյն հրովարտակ, որի մէջ գրօջմուած են այս խօսքերը. «Սուրբ ուխտ ենք անում Ամենաբարձրեալի առաջ, որ Մեր նպատակը կը լինի միշտ՝ թանգագին Ռուսիայի խաղաղ զարգացումը, գորութիւնը, փառքը և Մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակների երջանկութիւնը»:

Ռուսական Նոր Վեհապետը ծնուել է 1868 թ. մայիսի 6-ին, ուրեմն այժմ 26 տարեկան է: Հմուտ ուսուցիչների ղեկավարութեամբ անցնելով գիտութեան բոլոր հարկաւոր ճիւղերը, այլ և հիմնաւորապէս ծանօթանալով գիշուորական ծառայութեան բոլոր կարգերի հետ, 1890 թ. մի երկար ճանապարհորդութիւն կատարեց զէպի արևելք: Յունաստանից անցաւ Եգիպտոս, այնտեղից ծովով գնաց Հնդկաստան, ուր սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ անգլիական կառավարութեան և տեղական ժողովրդի կողմից, ապա այցելելով Հնդկական օվկիանոսի հիւսիսային ափի բոլոր նշանաւոր տեղերը, գնաց Եապօնիա: Այդտեղ, Օցու քաղաքի մօտ, մի ստորին գիշուորական յարձակուեց Նորին Մեծութեան վրայ, բայց նրա հասցրած վէրքը անխնաս անցաւ: Եապօնիայից Պետերբուրգ վերադարձաւ Սիբիրի վրայով: Այդ առիթով ի Տէր հանդուցեալ Կայսրը հրամայեց մեղմացնել արսորականների պատիժը:

1891 և 1892 թուականներին Ռուսաստանում անբերրութեան պատճառով սովը տարածուեց: Բարձրագոյն հրամանով կազմուեց մի մասնաժողով՝ սովեալներին օգնելու համար և այդ մասնաժողովի նախագահ նշանակուեց Նորին Մեծութիւնը, այն ժամանակ Թաւաթառանգ Յեսարիւշ: Մասնաժողովը հռանգով դործեց և մեծ օգնութիւն հասցրեց սովատանջ ժողովրդին: Ապա նշանակուեց նախագահ այն յանձնաժողովի, որ կառուցանում է Սիրիւրի երկաթուղին, որ իր ահագին տարածութեամբ առաջինը կը լինի:

Նորին Կայսերական Մեծութիւնը ամուսնացած է Հեսսէն-Դարմշտատդի պրինցուհի Ալիսայի հետ, որը ընդունելով օրթոդոքս եկեղեցու դաւանութիւնը և օծուելով, ստացաւ Ալէքսանդրա Ֆէօփօրովնա անունը:

Նորին Կայսերական Մեծնության Թագաւոր Կայսր
ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՎԻՉ

Նորին Կայսերական Մեծնության Թագուհի Կայսրուհի
ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱ ՅԷՕԴՈՐՈՎՆԱ

ՌՈՒՍԱՅ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳՈՒՈՐ ԿԱՅՍԵ ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԷԿՍԱՆԴՐՈՎԻՉ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՍԻՅՈՒ ՃՆԱՒ 1868 թ. 6 մայիսի (անուանակոչութիւն 6 դեկտեմբերի):

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳՈՒՂԻ ԿԱՅՍՐՈՒՂԻ ԱԼԷԿՍԱՆԴՐԱՆ ՖԵՕԴՈՐՈՎ. ՆԱ. ՃՆԱՒ 1872 թ. 25 մայիսի (անուանակոչութիւն 23 ապրիլի):

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ ՄԱՅՐ-ԹԱԳՈՒՂԻ-ԿԱՅՍՐՈՒՂԻ ՄԱՐԻԱ ՖԵՕԴՈՐՈՎ. ՆԱ. ՃՆԱՒ 1847 թ. 14 նոյեմբերի (անուանակոչութիւն 23 յուլիսի). ամուսնացած էր Վալսր Ալէքսանդր III-ի հետ (ի Տէր Հանդուցեալ 20 հոկտեմբերի 1894 թ.):

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐՃՐՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱԺԱՌԱՆԳ ՑԵՍԱՐԵՒԻՉ ԵՒ ՄԵՇ ԻՇԽԱՆ ԳԵՌԳԻ ԱԼԷԿՍԱՆԴՐՈՎԻՉ ՃՆԱՒ 1871 թ. 27 ապրիլի (անուանակոչ. 26 նոյեմբերի):

Թագաւոր Կալսեր Օգոստաֆան Լոյսալլը և քոյրերը.

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն, Մեծ Իշխան Միխայիլ Ալէքսանդրովիչ, ՃՆԱՒ 1878 թ. 22 նոյեմբերի (անուանակոչ. 22 նոյեմբ.):

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանուհի Կսենիա Ալէքսանդրովնա (նախկին լեւոյ):

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանազնուհի Օլգա Ալէքսանդրովնա ՃՆԱՒ 1882 թ. 1 յուլիսի (անուանակոչ. 11 յուլիսի):

Թագաւոր Կալսեր Օգոստաֆան Բորիսալլը և Լոյսալլը ամուսնանալը.

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Վլադիմիր Ալէքսանդրովիչ ՃՆ. 1847 թ. 10 ապրիլի (անուանակոչ. 15 յուլիսի). նրա ամուսինը Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանուհի Մարիա Պաւլովնա ՃՆ. 1854 թ. 2 մայիսի (անուանակոչ. 22 յուլիսի). նրանց զաւակները՝ Նորին Կայսերական Մեծութիւն Մեծ Իշխան Վիրիլ Վլադիմիրովիչ ՃՆ. 1876 թ. 30 սեպտեմբ. (անուանակոչ. 11 մայիսի), Մեծ Իշխան Բորիս Վլադիմիրովիչ, ՃՆ. 1877 թ. 12 նոյեմբ. (անուանակոչ. 2 մայիսի), Մեծ Իշխան Անդրէյ Վլադիմիրովիչ ՃՆ. 1879 թ. 2 մայիսի (անուանակոչ. 30 նոյեմբերի), Մեծ Իշխանազնուհի Ելենա Վլադիմիրովնա ՃՆ. 1882 թ. 17 յունվարի (անուանակոչ. 21 մայիսի):

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Ալէքսի Ալէքսանդրովիչ, ՃՆԱՒ 1850 թ. 2 յունվարի (անուանակոչ. 20 մայիսի):

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Սերգի Ալէքսանդրովիչ ՃՆ. 1857 թ. 29 ապրիլի (անուանակոչ. 5 յուլիսի): Ամուսին Նորա, Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանուհի Ելիսաւետա Ֆելոգորովնա ՃՆ. 1864 թ. 20 հոկտեմբ. (անուանակոչ. 5 սեպտեմբերի):

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Պաւել Ալէքսանդրովիչ ՃՆ. 1860 թ. 21 սեպտեմբ. (անուանակոչ. 29 յունվարի), ամուսնացած էր Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանուհի Ալէքսանդրա Գեորգիւհնայի հետ (ի 12 սեպտեմբերի 1891 թ.). նրա զաւակները. Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Նիմիտրի Պաւլովիչ ՃՆ. 1891 թ. 6 սեպտեմբերի (անուանակոչ. 21 սեպտեմբ.):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանազնունի Մարիա Պաւլովնա, ծն. 1890 թ. 6 ապրիլի (անուանակոչ. 22 յուլիսի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Մարիա Ալէքսանդրովնա ծն. 1853 թ. 5 հոկտեմբերի (անուանակոչ. 22 յուլիսի) ամուսնացած է Նորին Արքայական Մեծութիւն պրինց Ալֆրէդ-Էրնէստ-Ալբերտ Մեծն Բրիտանիոյ Դուքս Սակսէն-Կոբուրգ-Գոտսկոյ հետ:

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Ալէքսանդրա Իօսիփովնա ծն. 1830 թ. 26 յունիսի (անուանակոչ. 23 ապրիլի), ամուսնացած էր Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Վոնստանտին Նիկողայի հետ (+ 13 յունվարի 1892 թ.):—Նրանց զաւակները.

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Նիկողայ Վոնստանտինովիչ ծն. 1850 թ. 2 փետրվարի (անուանակոչ. 6 դեկտեմբերի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Վոնստանտին Վոնստանտինովիչ ծն. 1858 թ. 10 օգոստոսի (անուանակոչ. 21 մայիսի): Ամուսին Նորա, Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Ելիսաւետա Մարիկիւնա. ծն. 1865 թ. 13 յունվարի (անուանակոչ. 5 սեպտեմբերի):—Նրանց զաւակները.

Նոցին Բարձրութիւն՝ Իշխան Իօսան Վոնստանտինովիչ ծն. 1886 թ. 23 յունիսի (անուանակոչ. 24 յունիսի): Իշխան Գաւրիլ Վոնստանտինովիչ ծն. 1887 թ. 3 յուլիսի (անուանակոչ. 13 յուլիսի): Իշխան Վոնստանտին Վոնստանտինովիչ ծն. 1890 թ. 20 դեկտեմբերի (անուանակոչ. 21 մայիսի): Իշխան Օլէգ Վոնստանտինովիչ ծն. 1892 թ. 15 նոյեմբերի (անուանակոչ. 20 սեպտեմբերի): Իշխան Իգոր Վոնստանտինովիչ ծն. 1894 թ. 29 մայիսի (անուանակոչ. 5 յունիսի): Իշխանազնունի Տատիանա Վոնստանտինովնա ծն. 1890 թ. 11 յունվարի (անուանակոչ. 12 յունվարի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Դիմիտրի Վոնստանտինովիչ ծն. 1860 թ. 1 յունիսի (անուանակոչ. 21 սեպտեմբերի):

Նորին Արքայական Մեծութիւն Թադուշի Հելլենացոյ Օլգա Վոնստանտինովնա ծն. 1851 թ. 22 օգոստ. (անուանակոչ. 11 յուլիսի), ամուսնացած է Նորին Արքայական Մեծութիւն Հելլենացոյ Թադատր Գէորգի I-ի հետ:

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Վէրա Վոնստանտինովնա ծն. 1854 թ. 4 փետրվարի (անուանակոչ. 17 սեպտեմբ.), ամուսնացած էր Նորին Արքայական Բարձրութիւն Դուքս Ալիքսէյ-Նիկոլայի Վիտտեմբերգսկոյ հետ:

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Ալէքսանդրա Պետրովնա ծն. 1838 թ. 21 մայիսի (անուանակոչ. 23 ապրիլի), ամուսնացած է Էդել Նոբին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Նիկողայ Նիկողայիչ-Աւագի հետ (+ 13 ապրիլի 1891 թ.):—Նրա զաւակները.

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Նիկողայ Նիկողայիչ ծն. 1856 թ. 6 նոյեմբերի (անուանակոչ. 27 յուլիսի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Պետր Նիկոլայիչ ծն. 1864 թ. 10 յունվարի, (անուանակոչ. 29 յունիսի): Ամուսին Նորա՝ Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Միլիցա Նիկոլայնա, ծն. 1866 թ. 14 յուլիսի (անուանակոչ. 19 յուլիսի):

Նրանց դուստրը. Նորին Բարձրութիւն Իշխանազնունի Մարինա Պետրովնա ծն. 1892 թ. 28 փետրվարի (անուանակոչ. 28 փետրվարի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Միլեւիլ Նիկոլայիչ ծն. 1832 թ. 13 հոկտեմբ. (անուանակոչ. 8 նոյեմբերի), ամուսնացած էր Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Օլգա Ֆէօդորովնայի հետ (+ 31 մարտի 1891 թ.):—Նրա զաւակները.

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Նիկոլայ Միլալովիչ ծն. 1859 թ. 14 ապրիլի (անուանակոչ. 6 դեկտեմբերի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Միլալիլ Միլալովիչ ծն. 1861 թ. 4 հոկտեմբերի (անուանակոչ. 8 նոյեմբերի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Գէորգի Միլալովիչ ծն. 1863 թ. 11 օգոստ. (անուանակոչ. 26 նոյեմբերի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Ալէքսանդր Միլալովիչ ծն. 1866 թ. 1 ապրիլի (անուանակոչ. 30 օգոստոսի): Ամուսին Նորա՝ Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Ասենիա Ալէքսանդրովնա (անուանակոչ. 24 յունվարի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Սերգիլ Միլալովիչ ծն. 1869 թ. 16 սեպտեմբերի (անուանակոչ. 25 սեպտեմբերի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Ալէքսի Միլալովիչ ծն. 1875 թ. 16 դեկտեմբերի (անուանակոչ. 20 մայիսի):

Նորին Վալսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխանունի Անաստասիա Միլալովնա ծն. 1860 թ. 16 յուլիսի (անուանակոչ. 22 դեկտեմբերի), ամուսնացած է Նորին Արքայական Բարձրութիւն Մեծ Դուքս Մէլլենբուրգ-Շվեբինի Ֆրիդրիխ-Ֆրանցի հետ:

ԳՊՐՈՑԱԿՆ ԵՐԶԵԿՄՈՒՆՔ

1 Տօնք եկեղեցականք.

Ա. 5, 6, 7 և 13 Յունվարի—Տօնք Ծննդեան և Անուանակոչութեան Քրիստոսի:

Բ. 14 Յունվարի—Անուանակոչութիւն Վեհափառ և Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մկրտչի Ա.

Գ. Փետրվարի 9—Տօն Ս. Վարդանանց զօրավարացն:

Դ. Փետրվարի 14—Տեառնընդառաջ:

Ե. Մարտի 18—Տօն մտին ի վիրապէ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին:

Զ. Ապրիլի 7—Տօն Աւետման Ս. Աստուածածնի:

Է. Յունիսի 3—Տօն ելիցն ի վիրապէ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին:

Ը. Յունիսի 17—Տօն Գիւտի նշխարաց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին:

Թ. Յունիսի 22—Տօն սրբոց Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ:

Ժ. Յուլիսի 15—Տօն ս. Առաքելոյն Թադէոսի և ս. Սանդիստոյ կոստին:

ԺԱ. Սեպտեմբերի 8—Տօն Ծննդեան Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ:

ԺԲ. Սեպտեմբերի 26—Տարեդարձ Օծման Վեհափառ և Սրբազնագոյն

Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մկրտչի Ա.

ԺԳ. Նոյեմբերի 21—Տօն Ընծայման Ս. Աստուածածնի ի տաճարն:

ԺԴ. Դեկտեմբերի 2—Տօն սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղի-

մէոսի:

ԺԵ. Դեկտեմբերի 9—Տօն Յղութեան Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ:

2 Տօնք Կայսերականք.

Ա. 23 Ապրիլի—Անուանակոչութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան Թագուհի Կայսրուհոյ Ալեքսանդրա Ֆէօդօրովնայի:

Բ. 27 Ապրիլի—Ծնունդ Նորին Կայսերական Բարձրութեան Թագաժառանգի և Մեծ Իշխանի Գէորգի Ալեքսանդրովչի:

Գ. 6 Մայիսի—Ծնունդ Նորին Կայսերական Մեծութեան Թագաւոր Կայսեր Նիկօլայ Ալեքսանդրովչի:

Դ. 25—Մայիսի—Ծնունդ Նորին Կայսերական Մեծութեան Թագուհի Կայսրուհոյ Ալեքսանդրա Ֆէօդօրովնայի:

Ե. 20 Հոկտեմբերի—Գահակալութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան Թագաւոր Կայսեր Նիկօլայ Ալեքսանդրովչի:

Զ. 26 Նոյեմբերի—Անուանակոչութիւն Նորին Կայսերական Բարձրութեան Թագաժառանգի և Մեծ Իշխան Գէորգի Ալեքսանդրովչի:

Է. 6 Դեկտեմբերի—Անուանակոչութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան Թագաւոր Կայսեր Նիկօլայ Ալեքսանդրովչի:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

I ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

ԲՐԻՍ. ԱՌԱՋ.

5508 Աշխարհի ստեղծագործութիւնը:

5000 Մենա, առաջին փարաւոն:

4000 Բրօնզի դարը առաջաւոր Ասիայում:

» Երկաթի դարի սկիզբը Արեւելքում:

» Եգիպտական բուրգեր:

» Եգիպտական և ասորական արձանագրութիւններ:

3253 Ջրհեղեղ:

3000 Արիացոց սկիզբը:

2940 2ինաց կայսրութեան սկիզբը:

2640 Ասուրը հիմնում է Նինուէն:

2200 Հրէաները Աբրահամի հետ Պաղեստինում:

2100 Բաբելոնի հիմնարկութիւնը:

2000 Փրինկիցիք գտնում են այբուբէնը:

1500-1200 Հերոսական շրջանը Յու-

նաստանում:

1311 Բամէս III փարաւոնը:

1300 Հրէաները նուաճում են Պաղեստինը:

1300-625 Ասորեստանի աշխարհա-

կալութիւնները:

1200 Տրոյեաի անկումը:

1000 Բրօնզի դարու վերջը հարաւային Եւրոպայում:

1000 Սողոմոն, հրէից Թագաւոր:

1000 Արիացիք նուաճում են Հրեղ-կաստանը:

888 Լիկուրգոսը օրէնքներ է տալիս Սպարտային:

800 Գրութեան գիւտը Հնդկաստանում:

776 Ոլիմպիական խաղերի սկիզբը Յունաստանում: Յունաց դա-

րապոլիսը:

753 Հռոմուկոսը հիմնում է Հռոմը:

600 Բուդդան Հնդկաստանում:

600 Նինուէի կործանումը:
 594 Սողոմոնի օրէնքները:
 587 Նաբուգոդոնոսորը աւերում է
 Երուսաղէմը: Հրէաստանի
 թագաւորութեան վերջը:
 560 Կիւրոսը հիմնում է պարսից
 թագաւորութիւնը:
 533 Հրէաները Բաբելոնեան գե-
 րութիւնից վերադառնում են
 Պալեստին:
 523 Հին կտակարանը 70-ից ձեռ-
 քով թարգմանվում է յունարէն:
 510 Հասարակապետութեան ըս-
 կիզըը Հռոմում:
 500 Դարեհը Սկիւթացոց աշխար-
 հում:
 490 Մարաթոնի ճակատամարտը:
 484 Հերոդոտի ծնունդը († 408):
 469 Սոկրատի ծնունդը († 399):
 452 Գրաւոր օրէնքների սկիզբը
 Հռոմում:
 384 Արիստոտելի ծնունդը († 322):
 256 Ալէքսանդր Մակեդոնացու ծը-
 նունդը:
 344 Ալէքսանդր Մակեդոնացու ար-
 չաւանքների սկիզբը դէպի
 Արեւելք:
 323 Ալէքսանդր Մակեդոնացու մա-
 հը:
 315 2ինական պարսպի շինու-
 թեան սկիզբը:
 255 Պարթևական թագաւորու-
 թեան սկիզբը:
 150 Երեւելիաստղագէտ Հիպարխոս:
 45 Յուլիոս Կեսարը մտցնում է
 տարրւայ սկզբի հաշիւը յուն-
 վարի մէկից:

30 Հռոմի կայսրութեան սկիզբը:
 ԲԻԻՍՏՈՍԻՑ ՅԵՏՈՑ.
 33 Քրիստոսի խաչելութիւնը:
 41 Մատթէոս առաքեալը գրում
 Աւետարանը:
 44 Հրէաստանը դառնում է Հռո-
 մի գաւառներից մէկը:
 47 Դուկաս առաքեալը գրում է
 Աւետարանը:
 60 Մարկոս առաքեալը գրում է
 Աւետարանը:
 64 Ներոն, առաջին հալածանք
 քրիստոնեաների դէմ:
 66 Դուկաս առաքեալը գրում է
 «Գործք Առաքելոց»:
 67 Պետրոս և Պօղոս առաքեալ-
 ները նահատակվում են Հռո-
 մում:
 70 Տիտոս կայսրը աւերում է Ե-
 րուսաղէմը:
 95 Երկրորդ հալածանք քրիստո-
 նեաների դէմ:
 97 Յովհաննէս առաքեալը գրում
 է Աւետարանը Եփեսոսում:
 107 Տրոյանոս կայսրի օրով եր-
 րորդ հալածանք քրիստոնեա-
 ների դէմ:
 118 Ադրիանոս կայսրի օրով չոր-
 րորդ հալածանք քրիստոնեա-
 ների դէմ:
 120 Պլուտարքոսի մահը:
 130 Ադրիանոս կայսրը վերանո-
 րոգում է Երուսաղէմը:
 135 Հրէաները ցրվում են աշխար-
 հի չորս կողմը:
 130 Պաղոմէոս աստղագէտի մահը:
 226 Պարթևների թագաւորու-

թեան անկումը Պարսկաս-
 տանում և Սասանեան հարըս-
 տութեան սկիզբը:
 321 Մահմանվում է կիրակին տօ-
 նելը:
 325 Առաջին տիեզերական ժողով
 Նիկիայում:
 328 Կ. Պօլսի հիմնադրութիւնը:
 347 Յովհաննէս Ոսկեբերանի ծը-
 նունդը:
 381 Երկրորդ տիեզերական ժողով
 Կ. Պօլսում:
 400 Եկեղեցիներում սկսվում է
 զանգակների գործածութիւ-
 նը:
 431 Երրորդ տիեզերական ժողով
 Եփեսոսում:
 451 Չորրորդ տիեզերական ժողով
 Քաղկեդոնում:
 476 Հռոմայեցոց արեւմտեան կայս-
 րութեան վերջը:
 496 Փրանկները ընդունում են
 քրիստոնէութիւնը:
 570 Մահմետի ծնունդը:
 600 Արաբները յայտնվում են պատ-
 մութեան մէջ:
 622 Մահմետի փախուստը Մեդի-
 նա: Մահմետականների թու-
 ականի սկիզբը:
 637 Երուսաղէմը գրաւում են ա-
 րաբները:
 700 Թատրոն, երաժշտութիւն և
 երգեցողութիւն 2ինաստա-
 նում:
 807 Թղթի գործածութիւնը Եւ-
 րոպայում:
 850 Զաքարի գիւտը (արաբներ):

862 Ռուսական իշխանութեան ըս-
 կիզըը:
 870 Արեւմտեան (Հռոմայեցոց) ե-
 կեղեցին բաժանվում է արե-
 ւելեանից (յունականից):
 1000 Ունգարիայի թագաւորու-
 թեան սկիզբը:
 1000 Պարսից մեծ բանաստեղծ
 Ֆիրդուսի:
 1022 Գվիդօ դ' Արեցցօ վարդապե-
 տը հնարում է այժմեան ե-
 րաժշտական նօտաները:
 1072 Սելջուկները առնում են Ե-
 րուսաղէմը:
 1086 Խաչակրաց առաջին արշա-
 ւանքը:
 1147 Երկրորդ խաչակրաց արշա-
 ւանքը:
 1171 Առաջին բանկը Եւրոպայում
 (Վենեցիա):
 1189 Երրորդ խաչակրաց արշա-
 ւանքը:
 1202 Չորրորդ խաչակրաց արշա-
 ւանքը:
 1223 Ստրկութիւնը վերջանում է
 Փրանսիայում:
 1248 Առաջին թղթագրամը Եւրո-
 պայում (Միլան):
 1250 Մոնղոլները նուաճում են 2ի-
 նաստանը:
 1260 Առաջին բժշկական ուսումնա-
 րանը (Փրանսիայում):
 1267 Առաջին ոստիկանութիւնը Եւ-
 րոպայում (Պարիզ):
 1267 Դիտակի գիւտը:
 1291 Խաչակրաց վերջին արշա-
 ւանքը:

- 1301 Կողմնացույցի գիւտը:
1307 Օսմանը հիմնում է Օսման-
եան պետութիւնը:
1308 Հիմնվում է շվեյցարական
հասարակապետութիւնը:
1321 Դանտէի մահը:
1338 Վառօղի գիւտը:
1348 Պարիզի համալսարանի հիմ-
նարկութիւնը:
1380 Թնդանօթի գիւտը:
1384 Լանկիթամուրը տիրում է Ա-
սիային:
1415 Յ. Հուսին այրում են կաթօ-
լիկները:
1431 Ժաննա դ'Արք հովուհին,
Փրանսիայի ազատողը, այր-
վում է անգլիացիների ձեռ-
քով:
1440 Տպագրութեան գիւտը (Գուտ-
տեմբերգ):
1450 Ս. Պետրոս եկեղեցու հիմ-
նարկութիւնը Հռոմում:
1453 Թիւրքերը նուաճում են Կ.
Պոլիսը. Բիւզանդեան կայս-
րութեան վերջը:
1473 Ծնվում է հռչակաւոր գիտ-
նական Կոպերնիկոսը, որ
գտնում է երկնային մարմին-
ների շարժողութիւնը:
1483 Մարտին Լիւտերի ծնունդը:
1492 Ամերիկայի գիւտը:
1502 Անուաւոր ժամացույցի գիւտը:
1506 Քրիստափոր Կոլումբոսի մա-
հը:
1519 Մագելլան առաջին անգամ
ճանապարհորդում է երկրի
շուրջը:

- 1520 Մեռնում է տիեզերահռչակ
նկարիչ Ռափայէլը:
1524 Առաջին ձեռագիրը լրագիրը
Եւրոպայում:
1540 Իգնատիոս Լոյոլա հիմնում է
եզուիստների կարգը:
1546 Լիւտերի մահը:
1572 Բարդուղիմէոսեան գիշերը
Պարիզում. կաթօլիկները կո-
տորում են բոլոր հուգենոտ-
ներին (բողոքականներին):
1582 Գրիգորեան տօմարի սկիզբը:
1615 Առաջին տպագրած լրագիրը
(Փրանկֆուրտում):
1616 Չէքսպիրի մահը (ծն. 1563):
— Ինկվիզիցիան հերետիկո-
սական է հրատարակում Գա-
լիլէի այն գիւտը, որ հաս-
տատում էր երկրի պտտուիլը
արեգակի շուրջը:
1642 Գալիլէի մահը:
1727 Նիւտօնի մահը:
1748 Գտնվում են Պօմպէյի և Հեր-
քուլանումի աւերակները:
1761 Անգլիան զբաւում է Հնդկաս-
տանը:
1770 Ջէմս Ուատ հնարում է առա-
ջին շոգեմեքենան:
1771 Գտնվում է հին պարսկական
Ջենդ-Ավեստան:
1776 Հիւսիսային Ամերիկայի Մի-
ացեալ Նահանգները անկախ
տէրութիւն են դառնում:
1779 Օղապարիկի գիւտը:
1789 Փրանսիական մեծ յեղափո-
խութեան սկիզբը:
1790 Գալիլանեան ելեքտրականու-

- թեան գիւտը:
1796 Ստէօրտիպի գիւտը:
1800 Մարմնի պատուաւորի գիւտը:
1801 Վիմագրութեան գիւտը (Ջե-
նէնֆիլդ):
1803 Չոգենաւի գիւտը (Բօքերտ
Փուլտօն):
1804 Նապօլէօն I կայսր Փրանսի-
այում:
1805 Չիլլերի մահը (ծն. 1769):
1809 Դլադստօնի ծնունդը:
1812 Արագատիպ մամուլի գիւտը:
— Նապօլէօն I արչաւում է
Ռուսաստան:
1821 Նապօլէօն I-ի մահը ս. Հե-
ղինէ կղզում:
1829 Ջորջ Ստեֆենսօն շինում է
շոգեկառքը:
1830 Յունաստանը ազատվում է
տաճկական լուծից և անկախ
տէրութիւն է դառնում:
1830 Յուլիսեան յեղափոխութիւնը
Փրանսիայում:
1832 Գէօթէի մահը (ծն. 1740):
1838 Լուսանկարի գիւտը:
1848 Մօրգէ հնարում է ելեքտրա-
կան հեռագիրը:
1848 Փետրվարեան յեղափոխու-
թիւնը Փրանսիայում:
1853—1855 Արեւելեան պատերազմ:
1856 Պարիզեան դաշնագրութիւն.
Թիւրքիան պարտաւորվում է
իր հպատակ քրիստոնեաների
իրաւունքները հաւասարեցնել
իսլամ հպատակների իրա-
ւունքին:
1861 Խալիլան միանում է, կաղ-
- մում մի տէրութիւն:
1861 Ռուսիայի ճորտերը ազատ-
վում են:
1865 Ստրկութիւնը և գերեզմա-
նութիւնը վերանում են Ամե-
րիկայում (Աբրահամ Լինկոլն):
1869 Բացվում է Սուէզեան ջրանց-
քը:
1870 Փրանս-պրուսական պատե-
րազմը:
1870 Խալիլան զբաւում է Հռօմը.
պապի աշխարհական իշխա-
նութիւնը վերջանում է:
1871 Գերմանիան դաշնակցական
կայսրութիւն է կազմում:
1875 Հերցեգովինայի մէջ ծագում
է ապստամբութիւն թիւրքե-
րի դէմ:
1876 Թիւրքերը նմանը չը տեսած
կոտորած և զաղանութիւն-
ներ են անում Բօլգարիայում:
1877 Ռուս-թիւրքական պատերազ-
մը:
1878 Բերլինի դաշնագրութիւնը:
1879 Ելեքտրական լապտերների
գիւտը:
1880 Հեռախօսի (տելեֆօնի) գիւ-
տը:
1881 Փօնօգրաֆի գիւտը:
1882 Գարվինի մահը:
1883 Մեռնում է Փրանսիացի հայ-
րենասէր Գամբէտտան:
1885 Վիկտօր Հիւգօյի մահը:
1889 Համաշխարհային ցուցահան-
դէս Պարիզում:
1893 Համաշխարհային ցուցահան-
դէս Զիլադօյում (Ամերիկա):

II ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

ՔՐԻՍՏ. ԱՌԱՋ.

2300 Հայկ. հայոց ազգի սկզբնա-
ւորութիւնը:

1300 Արամ նահապետ:

606 Պարոյր առաջին թագաւոր
հայոց:

558 Տիրքան Ա.

330 Հայկազանց թագաւորութեան
անկումը:

149 Արշակունեաց թագաւորու-
թեան սկիզբը:

89 Տիրքան Բ.

ՔՐԻՍՏ. ՅԵՏՈՑ.

34 Թադէոս առաքեալը քարո-
զում է Հայաստանում:

49 Առաջին քրիստոնէայ նահա-
տակներ Հայաստանում—Թա-
դէոս առաքեալ, Սանդուխտ
կոյս և նրանց հետ 3440
մարդ:

50 Եղիշէ առաքեալը նահատակ-
ւում է Ադուանից երկրում
(Քիւս):

55 Թագաւորութեան աթոռը
փոխւում է Եդեսիայից Մըծ-
բին:

68 Բարդուղիմէոս առաքեալը նա-
հատակւում է Սանատրուկ
թագաւորի Ոգոհի քրոջ հետ:

76 Աթոռը Մծբինից փոխւում է
Արմաւիր:

79 Աթոռը Արմաւիրից փոխւում
է Երուանդաշատ:

90 Աթոռը Երուանդաշատից փոխ-
ւում է Արտաշատ:

117 Տասն հազար զինուորներ,
ինչպէս վկայում է լատինա-
ցոց Յայսմաւուրքը, խաչ-
ւում են հաւատի համար Ա-
րարատ սարի վրայ:

197 Վաղարշ թագաւորը շինում է
Վաղարշապատը, ուր և փո-
խադրում է թագաւորութեան
աթոռը:

226 Սասանեան հարստութիւնը
սկսւում է Պարսկաստանում:

257 Գրիգոր Լուսաւորչի ծնունդը:

261 Գրիգոր Լուսաւորչի հայր Ա-
նակը սպանում է Խոսրով Ա.
թագաւորին:

301 Նահատակւում են Հռիփսիմ-
եան և Գայիանեան կոյսերը:—
Գրիգոր Լուսաւորչի մկրդ-
տում է Տրդատին և հայերին:—
Էջմիածնի հիմնարկութիւնը:

325 Լուսաւորչի որդին Արիստա-
կէսը Նիկիայի տիեզերական
ժողովից վերադառնում է,
բերելով հաւատի հանգանա-
կը:—Առաջին եկեղեցական
ժողով էջմիածնում Նիկիայի
ժողովը ընդունելու համար:

332 Գրիգոր Լուսաւորչի մահը:

342 Տրդատ թագաւորի մահը:—
Լուսաւորչի թոռը Գրիգորիս
նահատակւում է Ադուանից
երկրում (Ամարաս):

345 Թագաւորութեան աթոռը նո-
րից փոխադրւում է Արտա-
շատ:

348 Խոսրով Բ. շինում է Դուինը,

ուր փոխադրւում է թագա-
ւորական աթոռը:

365 Երկրորդ եկեղեցական ժողով
Աշտիշատում՝ աշխարհական-
ները և եկեղեցականները բա-
րեկարգելու համար:

366 Երրորդ եկեղեցական ժողով
Վաղարշապատում հայոց կա-
թողիկոսների՝ Կեսարիայի ա-
թոռից անկախ լինելու մա-
սին:

383 Ներսէս մեծի մահը:

387 Հայաստանը բաժանւում է
յոյների և պարսիկների մէջ:

390 Դաւնիկ ճգնաւորը գտնում է
Գրիգոր Լուսաւորչի մասունք-
ները:

402 Չորրորդ եկեղեցական ժողով
Վաղարշապատում՝ հայերէն
լեզուի համար տառեր հնա-
րելու մասին:

406 Ս. Մեսրոպ գտնում է հայոց
տառերը:

426 Հինգերորդ եկեղեցական ժո-
ղով Վաղարշապատում՝ եկե-
ղեցական դասակարգի բարե-
կարգութեան մասին:

432 Արշակունեաց թագաւորու-
թիւնը վերջանում է:

435 Վեցերորդ եկեղեցական ժո-
ղով Աշտիշատում՝ եփեսոսի
տիեզերական ժողովն ընդու-
նելու մասին:

436 Ս. Գրգորի թարգմանութիւնը:

440 Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի
մահը:

447 Եօթներորդ եկեղեցական ժո-

ղով Չահապիւփանում՝ օրինա-
դանքներին պատժելու մա-
սին:

450 Ութերորդ եկեղեցական ժո-
ղով Արտաշատում՝ Յազկեր-
տի հրամանով Միհրենրէհի
զրաժ թղթին պատասխանե-
լու համար:

451 Աւարայրի պատերազմը. Վար-
դանի և նրա 1036 զինակից-
ների մահը:

451 Խններորդ եկեղեցական ժո-
ղով Դուինում՝ կաթողիկոս
ընտրելու և աթոռը Դուին
փոխելու մասին:

452 Կաթողիկոսական աթոռը էջ-
միածնից փոխւում է Դուին:

454 Ս. Ղեռնդի և նրա ընկերնե-
րի նահատակութիւնը Պարս-
կաստանում:

458 Վարդանի դուստր Չուշանիկը
նահատակւում է:

465 Դիդափայտ սարի վրայ նա-
հատակւում են 3870 մարդ:

481 Վահան Մամիկոնեան սպա-
րապետ (երկրորդ կրօնական
պատերազմ):—Եղիշէ պատ-
մազրի մահը:

491 Տասներորդ եկեղեցական ժո-
ղով Վաղարշապատում, որ
մերժում է Քաղկեդոնի տի-
եզերական ժողովը:

498 Մովսէս Խորենացին մեռ-
նում է:

522 Սաստիկ սով Հայաստանում:

527 Տասնևէկերորդ եկեղեցական
ժողով Դուինում՝ ժողովուրդը

բարեկարգելու մասին:
 551 Հայոց առաքելի նորոգումը:
 Այս մասին լինում է 12-րորդ
 եկեղեցական ժողով Դուինում:
 596 Տասներեքերորդ եկեղեցական
 ժողով Դուինում՝ Վրաց Կի-
 րիլին կաթողիկոսի մասին:
 Վրացիք բաժանվում են հա-
 յերից:
 604-606 Գայլ Վահանի յաղթու-
 թիւնները:
 629 14-րորդ եկեղեցական ժողով
 Կարինում՝ Քաղկեդոնի ժողո-
 վի մասին:
 640 Արաբացոց առաջին արշա-
 ւանքը:
 645 15-րորդ եկեղեցական ժողով
 Դուինում՝ եկեղեցու բարե-
 կարգութեան մասին:
 648 16-րորդ եկեղեցական ժողով
 Դուինում՝ Քաղկեդոնի ժողո-
 վը քննելու համար:
 651 17-րորդ եկեղեց. ժողով Մա-
 նազկեբաում Քաղկեդոնի ժո-
 ղովի դէմ:
 706 Կաշմ ոստիկանը Նախիջևանի
 եկեղեցում այրում է 800 հայ
 իշխաններ և Խրամ քաղաքի
 եկեղեցում 400 իշխաններ:
 709 18-րորդ եկեղեց. ժողով Պար-
 տաւ քաղաքում (Աղուանից
 երկիր) եկեղեցական կանոն-
 ների մասին:
 719 19-րորդ եկեղեց. ժողով Դու-
 րինում եկեղեցու բարեկար-
 գութեան համար:
 763-764 Կարկուտ, մորեխ և երաշ-

տութիւն Հայաստանում:
 768 20-րորդ եկեղեց. ժողով Պար-
 տաւում եկեղեցու բարեկար-
 գութեան համար:
 841 21-րորդ եկեղեց. ժողով Ե-
 ընջակում՝ Յովհաննէս կա-
 թողիկոսի վարքը քննելու
 համար:
 850 Բուղայ ոստիկանը արշաւում
 է Հայաստան և քանդում է:
 854 22-րորդ եկեղեց. ժողով Զի-
 րակաւանում. Զաքարիան մի
 օրում ստանում է սարկաւա-
 գութիւն, քահանայութիւն,
 եպիսկոպոսութիւն և ընտր-
 վում է կաթողիկոս:
 862 23-րորդ եկեղեց. ժողով Զի-
 րակաւանում՝ Քաղկեդոնի ժո-
 ղովը քննելու համար:
 874 Մաշտոց եպիսկոպոսը հիմ-
 նում է Սեանի վանքը:
 885 Բազրատունեաց թագաւորու-
 թեան սկիզբը:
 894 Երկրաշարժ Դուինում:
 895 Սիւնեաց Յովհաննէս եպիս-
 կոպոսը հիմնարկում է Տա-
 թիւի վանքը:
 908 Վասպուրականում սկսվում է
 Արծրունեաց թագաւորութիւ-
 նը, որ տևում է 170 տարի:
 914 Յուսուփ ոստիկանը սոսկալի
 տանջանքներով սպանում է
 Սմբատ Ա. Բազրատունի թա-
 գաւորին Երնջակ ամրոցի դի-
 մաց:
 918 Սով Հայաստանում. գազան-
 ները բազմանում են:

924 Կաթողիկոսական աթոռը
 Դուինից փոխվում է Վաս-
 պուրական:
 961 Անին Բազրատունեաց մայ-
 րաքաղաք է դառնում:
 962 Սկսվում է Կարս քաղաքի
 թագաւորութիւնը, որ տևում
 է 122 տարի:
 968 Խոսրովանյշ թագուհին շի-
 նում է Հաղբատը և Սանահինը:
 970 Բաղաց գաւառում (Սիւնիք)
 սկսվում է Բաղաց թագաւո-
 րութիւնը, որ տևում է 196
 տարի:—24-րորդ եկեղեցա-
 կան ժողով Անիում՝ Վահան
 կաթողիկոսի վարքը քննելու
 համար:
 972 25-րորդ եկեղեց. ժողով Ա-
 նիւմ:
 988 Գուգարաց Տաշիրք գաւառում
 սկսվում է թագաւորութիւն,
 որ տևում է 120 տարի:
 993 Կաթողիկոսական աթոռը
 փոխադրվում է Վասպուրա-
 կանից Անի:—Վերջանում է
 Անիի մայր եկեղեցու հրաշա-
 լի շինութիւնը:
 1002 26-րորդ և 27-րորդ եկեղեց.
 ժողով Հալք գաւառում՝ Թոն-
 դրակեցի աղանդաւորների
 դէմ:
 1003 Դրիգոր Նարեկացու մահը:
 1045 Բազրատունեաց թագաւորու-
 թիւնը վերջանում է:
 1036 28-րորդ եկեղեց. ժողով Անի-
 ում՝ Դէոսկորոս կաթողիկոսի
 վարքը քննելու համար:

1051 29-րորդ եկեղեց. ժողով Հալք
 գաւառում թոնդրակեցոց դէմ:
 1064 Ալփախանը առնում է Անին:
 1072 30-րորդ եկեղեց. ժողով Սե-
 լերան վրայ՝ Գէորգ կաթո-
 ղիկոսը գահընկէց անելու
 համար:
 1080 Հաստատվում է Ռուբինեան
 իշխանութիւնը Կիլիկիայում:
 1114 31-րորդ եկեղեց. ժողով Սե-
 լերան վրայ, որ մերժում է
 Աղթամարի Դաւիթ կաթո-
 ղիկոսին:
 1147 Կաթողիկոսական աթոռը փո-
 խադրվում է Անիից Հոօմկայ:
 1165 32-րորդ եկեղեց. ժողով Հոօմ-
 կայում. Ներսէս Ընդհալին
 կաթողիկոս է ընտրվում:
 1167 33-րորդ եկեղեց. ժողով Հոօմ-
 կայում՝ հայոց եկեղեցին
 յունականի հետ միացնելու
 մասին:
 1170 Բաղաբերդում (Սիւնիք) այլ-
 ազգիները այրում են 10 հա-
 զար ձեռագիր մատենաներ:
 1173 Ներսէս Ընդհալու մահը:
 1178 34-րորդ եկեղեց. ժողով Հոօմ-
 կայում՝ հայոց եկեղեցին յու-
 նականի հետ միացնելու մա-
 սին:
 1186 Լեոն Ռուբինեան իշխանը շի-
 նում է Սիւ քաղաքը:
 1204 35-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում, ուր ութ եկեղեցական
 կանոններ հաստատուեցան:
 1205 36-րորդ եկեղեց. ժողով Լո-
 ուում՝ Սիսի հաստատած ութ

կանոնները պահելու մասին:
 1207 37-րորդ եկեղեց. ժողով Անի-
 ում՝ Սիսի 8 կանոնների մա-
 սին:
 1237 Թաթարների արշաւանքների
 սկիզբը:
 1243 38-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում, ուր 25 կանոններ ար-
 քունեցան եկեղեցականների
 մասին:
 1244 39-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում՝ ս. Հոգու վերաբերեալ
 վարդապետութեան մասին:
 1262 Խաչենի (Արցախ) Զաւալ մեծ
 իշխանը նահատակվում է Թա-
 թարների ձեռով:
 1271 Հայերը Անիից գաղթում են
 Լեհաստան:
 1276 Մի ամբողջ տարի Վասպու-
 րականում երկրաշարժներ են
 լինում:
 1292 40-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում՝ Ծաղապատի մասին:
 1294 Կաթողիկոսական աթոռը փո-
 խադրվում է Հոսմկայից Սիս:
 — 41-րորդ եկեղեց. ժողով
 Սիւնիքում, ուր Գրիգոր Անա-
 ւարցեցի կաթողիկոսին
 թուղթ գրուեցաւ հայոց ե-
 կեղեցու ծէսերը անփոփոխ
 պահելու մասին:
 1307 42-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում՝ հաւատի ծէսերի մա-
 սին:
 1309 43-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում՝ նախընթաց ժողովի
 կանոնները նորից քննելու

համար:
 1311 Երուսաղէմում սկսվում է հա-
 յոց պատրիարքութիւնը:
 1316 44-րորդ եկեղեց. ժողով Ա-
 տանայում՝ հաւատի և ծէսե-
 րի մասին:
 1342 45-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում՝ Պապի թղթին պա-
 տասխանելու համար:
 1361 46-րորդ եկեղեց. ժողով Սի-
 սում՝ ս. բաժակում գինու
 հետ ջուր չը խառնելու մա-
 սին:
 1387 Լանկթամուրը ւաւերում է
 Հայաստանը:
 1388 Անին իսպառ կործանվում է
 և ամայանում:
 1391 Գրիգոր Տաթևացու մահը:
 1393 Ռուբինեան վերջին թագաւոր
 Լևոն Զ-ի մահը:—Սասնիկ
 սով է տարածվում Հայաս-
 տանում:
 1402 Լանկթամուրը Հայաստանում
 բոլոր ձեռագիր մատենները
 հաւաքելով, տանում է Սմբ-
 ղանդ և փակում է աշտարա-
 կի մէջ:
 1441 47-րորդ եկեղեց. ժողով Էջ-
 միածնում. կաթողիկոսական
 աթոռը փոխադրվում է Սի-
 սից Էջմիածին:
 1461 Հաստատվում է Գ. Պօլսի հա-
 յոց պատրիարքութիւնը:
 1551 Չահթահաղը ւաւերում է Հա-
 յաստանը:
 1567 Դպիր Աբգար Թորոտեցին
 առաջին անգամ հայերէն

պաղմոս է տպագրում Վենե-
 տիկում:
 1579 Ժանտախտ և սաստիկ սով
 Հայաստանում և Աղուանից
 երկրում:
 1585 Հայաստանը Օսմանցոց տի-
 րապետութեան տակ:
 1600 Ժանտախտ և սով Հայաստա-
 նում:
 1603 Պարսից Չահաբաս թագաւո-
 րը հայերին զերի է տանում
 Պարսկաստան (Նոր-Ջուղայ):
 1607 Մորեխ և սով Հայաստանում:
 1618 Պարսիկները տարեկան հարկ
 են դնում Էջմիածնի վրայ:
 1651 Եկեղեցական ժողով Երուսա-
 ղէմում, ուր եկեղեցականնե-
 րի մասին կանոններ հաս-
 տատուեցան:
 1689 Լեհաստանի հայերը անջատ-
 վում են հայ եկեղեցուց:
 1718 Ղարաբաղի հայերը պատգա-
 մաւորութիւն են ուղարկում
 ռուսաց Պետրոս մեծ կայ-
 սրին և խնդրում են նրա օգ-
 նութիւնը՝ պարսից լուծը թո-
 թափելու համար:
 1722 Դաւիթ-բէկը գալիս է Սիւնիք
 և պատերազմներ է սկսում
 պարսիկների և օսմանցիների
 դէմ:
 1733 Ղարաբաղի Մէլիք-Աւանի դե-
 կավարութեամբ մի գիշերում
 կոտորվում է օսմանեան ամ-
 բողջ զօրքը, որ բռնել էր
 Գանձակ և Ղարաբաղ: Իւրա-
 քանչիւր հայ նշանակած զի-

շերը սպանում է իր տանը
 բնակուած օսմանցի զինու-
 որին:
 1765 Սիմէօն կաթողիկոսը տալա-
 րան է հիմնում Էջմիածնում:
 1771 Միսիթար Սեբաստացին Վե-
 նետիկում հիմնում է Միսի-
 թարեան միաբանութիւնը:
 1789 Հիմնվում է Չուշի բերդը:
 1794 Հրատարակվում է առաջին
 հայերէն պարբերական թեր-
 թը «Ազդարար» անունով:
 1795 Աղա-Մահմեդ-խանը աւերում
 է Թիֆլիսը:
 1798 Սով և ժանտախտ Ղարաբա-
 ղում. 11,000 հայեր գաղ-
 թում են Ղզլար և այլ տե-
 դեր:
 1801 Վրաստանը միանում է Ռու-
 սաստանի հետ:
 1813 Հիմնվում է Մոսկվայում Լա-
 զարեան ձեմարանը:
 1823 Հիմնվում է Թիֆլիսի Ներ-
 սիսեան դպրանոցը:
 1827 Ռուսները գրաւում են Երե-
 ւանը:
 1828 Ռուս-պարսկական պատերազ-
 մը:—Չուշի բերդի պաշա-
 րումը:—40 հազար հայեր
 գաղթում են Ռուսական Հա-
 յաստան:
 1836 Բացվում է Էջմիածնի Սի-
 ողը:
 1857 Ներսէս Մկաթողիկոսի մահը:
 1860 Հաստատվում է տաճկահայե-
 րի Սահմանադրութիւնը:
 1862 Զէյթունում հայերը ապ-

տամբում են թիւրք կա-
ռավարութեան դէմ և արիւ-
նահեղ պատերազմներ են
մղում:

1863 Բարձր Մարզասիրական Ըն-
կերութիւնը հաստատւում է:

1869 Խրիմեան Հայրիկ Կ. Պօլսի
պատրիարք է ընտրւում:

1874 Ներսէս Վարժապետեան Կ.
Պօլսի պատրիարք է ընտր-
վում:—Էջմիածնում բացվում
է Գէորգեան ձեմարանը:

1876 Թիւրքերը Վանում կրակ են
տալիս հայոց խանութները:

1877 Ռուս-թիւրքական պատերազ-
մը Տաճկական Հայաստանում:
—Քուրդերի զազանութիւն-
ները:—Ալաշկերտից 3000
տուն հայեր ռուսաց զօրքի
ետեից գալիս են Երևանեան
նահանգը:

1878 Բերլինի Վեհաժողովը վաւե-

րացնում է ռուս-թիւրքական
հաշտութեան դաշնագիրը, ո-
րի 61 յօդուածը վերաբե-
րում է թիւրքահայերի ինք-
նավարութեան:

1880 Սով Տաճկահայաստանում:

1881 Հաստատւում է Կովկասի Հա-
յոց Բարեգործական Ընկերու-
թիւնը:

1884 Ներսէս պատրիարքը վախ-
ճանվում է:

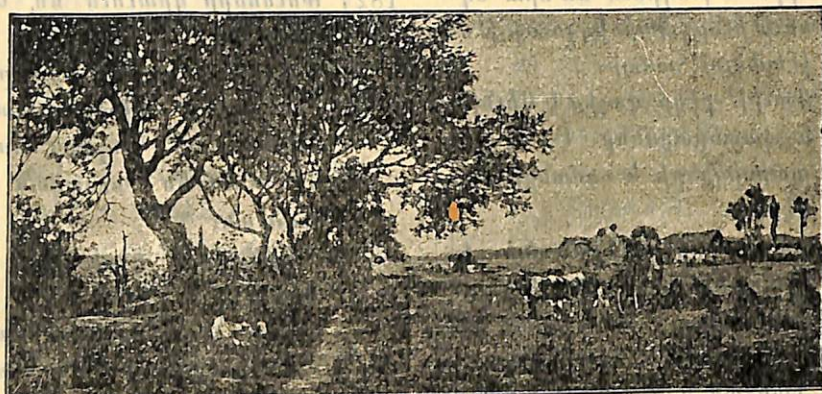
1887 Կովկասեան հայերի մէջ մըտ-
ցնվում է զինուորազրութիւնը:

1888 Յայտնի վիպագրող Բաֆֆի
մահը:

1892 Խրիմեան Հայրիկ ամենայն
հայոց կաթողիկոս է ընտը-
վում Էջմիածնում:

1892 Յայտնի հրապարակախօս Գրի-
գոր Արծրունու մահը:

1893 Սով Տաճկահայաստանում:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Երկրագնդի մակերևութը—509,950,704 քառ. քիլոմետր:

Ցամաքը երկրագնդի մակերևութի $\frac{1}{4}$ մասն է կազմում—2,458,804
քառ. մղոն, իսկ ջուրը—6,802,634 քառ. մղոն:

Հասարակ ափքով տեսանելի աստղերի թիւն է. հիւսիսային կիսագնդում
6,100 և հարաւային կիսագնդում 7,200:

Ովկիանոսների խորութիւնը միջին թւով. Ատլանտեան 3790 մետր,
Հնդկական 3444 մետր., Մեծ 4003 մ., Հարաւային բեկոյին ծով 3390 մ.

Ամենանշանաւոր գետերի երկարութիւնը. Միսսիսիպի 5860
քիլոմետր, Նեղոս 5640, Ամազոն 5565, Ենի-Չ-Կիանդ 5410, Ենիսէյ
5270, Օր 4230, Հօանգօ 4190, Ամուր 4155, Վօլգա 3500, Դունայ 3042,
Դոն 1800, Ուրալ 1520, Հռենոս 1370, Սենա 607, Թէմզա 325:

Երկրագնդի ազգաբնակչութիւնը: Երկրագնդի վրայ ապրող մարդ-
կանց թիւն է մօտ 1562 միլիոն: Դրանցից. Եւրոպայում 366, Ասիայում
860, Աֆրիկայում 206, Ամերիկայում 125, Աւստրալիայում 5 միլիոն:

Եւրոպայի ազգաբնակչութիւնը: Միլիոնական ցեղեր 102,355,009,
ռոմանական կամ լատինական ցեղեր 102,000,000, գերմանական 109,000:

Ամբողջ երկրագնդի վրայ ըստ դաւանութեան.

Քրիստոնեւէս	490 միլ.	31.1 %	ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ.	171 միլ.	11.3 %
Կաթօլիկ . . .	245 "	15.6 "	ՀՐԷՍ	8 "	0.5 "
Բողոքական . .	140 "	8.9 "	ԿՈՍՊՈՒՆԱՐ	891 "	57.1 "
Օրթոդոքս . . .	96 "	6.0 "	Բուդդայական . .	500 "	32.2 "
Ալլ քրիստոնեաներ	9 "	0.6 "	Բրամինական . .	146 "	9.2 "
			Փէթիշ . . .	245 "	15.7 "
				1562 "	100 "

Լուսնի հեռաւորութիւնը երկրից 362,334 վերստ:

Լուսնի ծաւալը 49 անգամ փոքր է երկրի ծաւալից:

Երկրի հեռաւորութիւնը արեգակից 140,000,000 վերստ:

Արեգակը մեծ է երկրից 1,300,000 անգամ:

Մարդկային կեանքի միջին հասակը 33 տարի:

Մեռնողների թիւը. տարին 33 միլիոն, այսինքն օրեկան 96 հազար, իւրաքանչիւր ժամ 3730, իւրաքանչիւր րոպէ 60 և իւրաքանչիւր վայրկեան 1 մարդ:

Ճնշողների թիւը տարին 42 1/2 միլիոն, այսինքն 9 1/2 միլիոն աւել մեռնողներից:

Իւրաքանչիւր տարի կատարվում է մօտ 82,500,000 պսակ, իւրաքանչիւր 120 մարդուն զալիս է մի պսակ:

Յոլոր մարդկութեան մէջ լեզուների թիւը 3064, կրօնների թիւը մօտ 1000:

Եւրոպայի պատերազմական ծախքերը: Գերմանիան տարին ծախսում է զօրքի վրայ 918,695,000 ֆրանկ, Աւստրո-Ունգարիան—355,482,000, Իտալիան—343,744,000, Փրանսիան—890,067,000, Ռուսաստանը 900,000,000, Անգլիան 796,000,000, Նորվեգիան 16,000,000, Սերբիան 11,000,000: Ամբողջ Եւրոպայի պատերազմական ծախքերը 1893 թ. համարում էին 5,316,000,000 ֆրանկի:

Աշխարհի ամենամեծ քաղաքները. Լոնդոն 4,190,000 բն., Պեկին 4,500,000, Պարիզ 1,288,806, Վիեննա 1,136,270, Բերլին 1,125,000, Կ. Պօլիս 830,000, Նափօլի 440,000, Պետերբուրգ 929,000, Մոսկվա 754,163:

Համալսարանների թիւը. Ռուսաստան 10, Իտալիա—21, Գերմանիա—21, Փրանսիա—14, Մեծ Բրիտանիա—12, Սպանիա—10, Հոլլանդիա—4, Զվէյցարիա—4, Զվէցիա—2, Ռումինիա—3:

Երկամուղիների տարածութիւնը երկրազնդի վրայ—641,780 վերստ, այդ թուից Եւրոպայում 214,252, Ամերիկայում 375,015: Երկրազնդի բոլոր երկամուղիները կառուցանելու համար ծախսուած է 151,800,000,000 ֆրանկ և այդ գումարից 75 միլիարդ Եւրոպայի բաժինն է զալիս:

Բոլոր պարբերական հրատարակութիւնների թիւը երկրազնդի վրայ մօտ 36,000. այդ թուից Եւրոպայում մօտ 20,000, Ասիայում 3000 (որոնցից մօտ 2000 Նապօնիայում), Ափրիկայում 200 (մօտ 30 Եգիպտոսում), Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում 12,500, Աւստրալիայում 700:—Եւրոպական երկիրները տալիս են հետեւեալ քանակութիւնները. Գերմանիա 5,500 հրատարակ., Փրանսիա 4092, Անգլիա 4000, Իտալիա 1400, Սպանիա 850, Ռուսաստան 800, Յունաստան 600, Զվէյցարիա 450:

Գրելու թուղթ. Ամբողջ աշխարհում պատրաստվում է տարին մօտ

1,800,000,000 ֆունտ: Այդ քանակութեան վրայ զբաղուած են 3900 գործարան, որոնց մէջ գործում են 90,000 տղամարդ և 180,000 կին քանութիւններ:

Քացի զրանից, մօտ 100,000 մարդ զբաղուած են այդ գործարանների համար փալաս հաւաքելով:

Բանւորական օրերի թիւը զանազան երկրներում. Ռուսաստան—267, Անգլիա—278, Սպանիա—290, Աւստրիա—298, Իտալիա—295, Բոլղարիա և Բելգիա—300, Փրանսիա և Սարսոնիա—302, Զվէյցարիա, Դանիա և Նորվեգիա—303, Պրուսիա—305, Հոլլանդիա և Հիւսիս. Ամերիկա—308, Ունգարիա—312:

Ն Ե Ը Ն Ե Ի Ո Ր Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր	ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐԻԶՆԵՐ	ՏԱՐԱԾ. ՔԱՌ. ՔԵԼՈՍԵՏՐ	ԲԱՍԿԻՆՆԵՐԻ ԹԻՒԸ	ՄԱՅՐԱՔԱՆԱԿ
Աւստրիա և Ունգարիա	Յրանց Յովսէփ, կալս.	676.6561	42.800.000	Վիեննա, Պէշտ
Անգլիա և զաղթական.	Վիկտորիա, Թագուհի.	25.271.36	358.370.000	Լոնդոն
Արգենտինեան հասարակապետութիւն	Դոկտ. Պելլիգրինի, նախագ.	2.789.400	4.100.000	Բուէնոս — Այրէս
Բրազիլիա	Յիօրիանօ Պէլլաօտօ, նախ.	8.361.350	14.602.000	Րիօ — Ժանէյրօ
Բելգիա	Լէօպօլդ II, Թագաւոր.	29.457	6.150.000	Բրիսել
Բոլղարիա	Ֆէրդինանդ, իշխան.	26.660	3.154.000	Սոֆիա
Գերմանիա զաշնակցութ.	Վիլհելմ II, կալս.	1.080.827	98.858.000	Բերլին
Դանիա	Յրիստիան IX, Թագաւոր.	232.856	2.298.000	Կօպէնհագէն
Եգիպտոս	Աբրաա փաշա, խրդիվ.	994.300	6.831.000	Կահիրէ
Ենայօնիա	Մուստաֆա, կալս.	382.416	40.072.000	Տոկիօ
Թիւրքիա	Աբդուլ Համիդ, սուլթան.	1.954.594	21.183.000	Կ. Պօլիս
Իտալիա	Հումբրտ I, Թագաւոր.	286.888	30.158.000	Հռօմ
Հոլլանդիա և զաղթական.	Վիլհելմինա, Թագուհի.	2.036.296	36.145.000	Ամստերդամ
Հիւսիս. Ամեր. Միաց. Նահ.	Վիլյէմ, նախագահ.	9.068.600	62.983.000	Վաշինգտօն
Հարեջտան (Արիւնիա)	Մենելիք II, նեղուս.	508.280	4.500.000	Դէրբա-Տարօր
Մեքսիկա	Գէն. Պօրֆիրիօ Իրաչե, նախ.	1.946.523	11.396.000	Մեքսիկօ
Յունաստան	Գէորգ I, Թագաւոր.	65.119	2.188.000	Աթէնք
Շվեյցիա, Նօրվեգիա	Օսկար II, Թագաւոր.	775.859	6.774.000	Ստոկհօլմ
Շվէյցարիա	Էմիլ Վէլտի, նախագահ.	41.346	2.954.000	Բեռն
Չինաստան	Հուանգսու, կալս.	11.115.650	359.650.000	Պեկին
Չեռնօգորիա	Նիկօլայ, իշխան.	9.085	236.000	Յեպինիե
Պարսկաստան	Նասրէդդին-Շահ.	1.645.195	9.000.000	Թէհրան
Ռումինիա	Կարլ I, Թագաւոր.	129.947	5.045.000	Բուքարէստ
Սերբիա	Սէքսանդր I, Թագաւոր.	48.110	2.168.000	Բէլգրադ
Սպանիա և զաղթական	Ալֆօնս XIII, Թագաւոր.	1.633.815	37.055.000	Մադրիդ
Փորթուգալիա և զաղթ.	Դօն Վարյօս, Թագաւոր.	2.295.896	18.923.000	Լիսաբօն
Ֆրանսիա և զաղթական.	Կազիմիր Պէրիէ, նախագ.	3.996.038	76.220.000	Պարիզ

Ռուսաստանը ընծում է 20.659,019 դեր — 565,912, նահանգներ 77, վիքառակուսի վերստ տարածութիւն և ունի 120.713,740 բնակիչ: Ազգաբնակչութեան կազմակերպութիւնը: Ըստ զանազան հաշիւների 1317, աւաններ և զիւկերպութիւնը: Ըստ զանազան հաշիւների

ազնուական ժառանգական 700 հազար, անձնական ազնուական և ծառայող 400 հազար, հողեկորականներին 600 հազար, քաղաքային դասակարգեր (քաղաքացի, վաճառական) 8 միլիոն, զինվորական 113 միլիոն, զինուորական 5 միլիոն:

Ըստ դաւանութեան. Յունական 90 միլիոն, ռուս աղանդաւորներ 2 միլիոն 500 հազար, հայ լուորչական 1 միլիոն, կաթոլիկ 8 միլիոն, բողոքական 4 միլիոն 500 հազար, հրէայ 3 միլիոն 500 հազար, մահմետական 6 միլիոն, կոսպաշտ 2 միլիոն 500 հազար:

Զօրք. խաղաղ ժամանակ—928 հազար մարդ, 3866 թնդանօթ և 350 հազար ձի: Պատերազմի ժամանակ—2 միլիոն 422 հազար մարդ, 5 հազար թնդանօթ և 450 հազար ձի:

Նաւատորմ. 180 նաւ և 30 հազար ծովային զինուոր:

Ժողովրդական կրթութիւն. 10 համալսարան (13400 ուսանող), այլ մասնագիտական բարձրագոյն դպրոցներ: Բոլոր բարձրագոյն դպրոցների թիւը 41, ուսանողների թիւը 30,000:

Միջնակարգ դպրոցներ 1384 (901 տղայոց և 483 օրիորդաց). աշակերտների թիւը 278,443:

Ստորին կարգի դպրոցներ 39,000, աշակերտներ 2 միլիոն:

Ժողովրդական առողջութիւն. 1889 թ. ծնունդ է 5 միլիոն 300 հազար մարդ, մեռել 3 միլիոն 500 հազար, ուրեմն ազգաբնակչութեան վրայ աւելացել է 1 միլիոն 800 հա-

զար մարդ: Հիւանդանոցներ (ոչ զինուորական) 3520, բժիշկներ 9869, ֆէլդշերներ 14,000, մանկաբարձուհիներ 6300: Միջին թուով. մի հիւանդանոց զաւրէ 86000 մարդու, մի բժիշկ—19,000 մարդու, մի ֆէլդշեր—9 հազար մարդու և մի մանկաբարձուհի—8 հազար կնոջ:

Ժողովրդական բարոյականութիւն. 885 բանտ. մի տարուայ ընթացքում միջին թուով նրանց մէջ մտնում են 600,000 կալանաւոր. 10 տարուայ ժամանակամիջոցի տուած միջին թուով՝ իւրաքանչիւր տարի լանցանքների համար դատուել են. նահանգական դատարաններում և պալատներում 40,000 մարդ, որոնցից դատապարտուել են 26 հազար մարդ (23,500 տղամարդ և 2500 կին). հաշտարար դատարանների մօտ դատուել են 90,000 մարդ, դատապարտուել են մօտ 70,000 մարդ:

Մի դպրոցը, միջին թուով, զաւրէ 2950 մարդու, մի զինետունը 820 մարդու, մի եկեղեցին 1200 մարդու:

ՀԱՅԵՐԻԹԻԻԸ

Աշխարհի զանազան կողմերում ամբողջ հայերի ընդհանուր թիւն է մօտ 4.005,000: Այդ քանակութեան ամենամեծ մասը—2 1/2 միլիոն—ապրում է Թիւրքիայում: Այնտեղի հայաշատ կենտրոններն են.

Էրզրում, Բաքերտ, Ալաշկերտ 390,000
Երզնկայ . . . 30,000
Վան . . . 154,000

Հէքարի . . .	40,000
Բաղէշ . . .	115,000
Սղերթ . . .	75,000
Մուշ . . .	118,000
Դիարբէքիր . . .	120,000
Խարբերդ . . .	102,000
Դէրսիմ . . .	6000

Այս զաւառները կազմում են բուն Հայաստանը կամ Մեծ Հայք. այդտեղից դուրս հայերը ապրում են հետեւեալ տեղերում.

Միջագետք . . .	50,000
Փոքր Հայք . . .	500,000
Տրապիզոն . . .	100,000
Սեբաստիա . . .	185,000
Էնկիւրի . . .	120,000
Բրուսա . . .	115,000
Հալէպ . . .	90,000
Ատանա . . .	60,000
Դօնեա . . .	20,000
Կ. Պօլիս . . .	148,000

ԿՈՎԿԱՍ

Կովկասը (ամբողջովին, հաշուելով և Անդրկովկասը) ունի տարածութիւն 415,234 քառակուսի վերստ և 7,385,000 բնակիչ:

ԴԱԻԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐ

Ամբողջ Կովկասում (Անդրկովկաս և Հիւսիսային Կովկաս) զետեղուած ազգաբնակչութիւնը ըստ կրօնի բաժանվում է այսպէս.

Յունադաւան . . .	3645455	Հրէայ . . .	49438
Աղանդաւոր ռուս . . .	107262	Սուքնի . . .	2105126
Հայ-Լուսաւորչական . . .	984301	Մահմետական . . .	805746
Հայ-Կաթոլիկ . . .	31781	Նիս . . .	23944
Կաթոլիկ . . .	22177	Այլ դաւանութ. . .	8414
Լիւտերական . . .	33333		

ԱՆԴՐՈՎ ԿԱՍԵՆ ԵՐԿՐԻ ՎԱՅՈՒԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՐԻՆԷ

ԳԱՆԱՌՆԵՐ	ԳԱՆԱՌՆԵՐՈՒ ՄԵՏՐՈՒՄ	ԳԱՆԱՌՆԵՐՈՒ ԹԻՎԻԸ	ՏՈՂԱԳԻՆ ՄԱՅՔԱՆՈՒՄ	ԳԵՂԵՐՈՒՄ	ԳԱՆԱՌՆԵՐ	ԳԱՆԱՌՆԵՐՈՒ ՄԵՏՐՈՒՄ	ԳԱՆԱՌՆԵՐՈՒ ԹԻՎԻԸ	ՏՈՂԱԳԻՆ ՄԱՅՔԱՆՈՒՄ	ԳԵՂԵՐՈՒՄ
V ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ									
1	Երևանի	205	2608	114061	Երևան				
2	Ալեքսանդրոպոլի	162	3334	149760	Ալեքսանդրոպոլ				
3	Նախիջևանի	178	3949	86606	Նախիջևան հին				
4	Նոր-Քալազնի	128	4122	112219	Նոր-Քալազն				
5	Սուրբավուհի	228	3192	75206	Խորհրդ				
6	Հարություն-Քարալավի	161	2563	65106	Բաշ-Նորաշեն				
7	Էջմիածնի	213	3159	100554	Վարդաշապատ				
	Գումար	1267	22929	703511					
VI ԳԱՂԱՏԱՆԻ ԵՐԵՐ (ԹԵՐՈՒՄ-ԽԱՆ-ՇՈՒՆ)									
Ներդրումներ									
1	Թ. Խ. Հորաթի	47	5443	76080	Թ. Խ. Հորաթի				
2	Ավարիայի	81	1312	34151	Խունդախ				
3	Անդրեան	119	2921	49661	Բաղիխ				
4	Հունիսի	192	3855	59777	Հունիսի				

ԱՆՊՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՆՁԱՆԱԽՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐ ԵՒ ԳԻՒՂԵՐ

	ԳԱԽԱՌ	ԱԶԳ.	ԲՆ.		ԳԱԽԱՌ	ԱԶԳ.	ԲՆ.
Ավերելք	Երև.	հայ	1140	Առաջածոր	Ջուլան.	հայ	1570
Աղղան վերին	Գանձ.	"	1127	Ախտի	Դաղս. քիւր.		5935
Աղջաքենդ վեր	"	"	1017	Ախուտի	Ջուլգ. մինգ.		2332
Աղամիան վեր.	Եր.	"	1262	Ախալց.	Վրաց.		1706
Ազավրեթ	Թիֆ.	"	1146	Աչասու	Ղաղխ.	հայ	1845
Ազնաբերդ	Երև.	"	1350	Աչկալա	Բորչ.	"	1063
Ախալի Աշաղա	Գանձ.	թուր.	2111	Աչտարակ	Էջմ.	"	3210
Ախալի Իւսար.	"	"	2881	Բաշքենդ	Ղաղխ.	"	1430
Այրուժ	"	"	2176	Բաղաձոր	Գանձ.	"	1720
Ազուլիա վեր.	Երև.	հայ	1670	Բաղարա	Դուչ.	վր.	7879
Այաստան	Թիֆ.	"	1334	Բաղարա	Շուշի	հայ	1018
Այափարս	Երև.	"	1923	Բաքու			112000
Ալվադ	Բաք.	թուր.	2706	Բալախանի	Բաք.	թաթ.	2843
Ալեքսանդրոպ.			24230	Բարսում	Գանձ.	հայ	1473
Ալիկոչախ	Երև.	հայ	1412	Բասարգէշար	Նոր Բ.	"	1691
Ալիարա	Ջաք.	հնգլի.	4351	Բաթում	հ. յոյն		14803
Ալթի աղաջ	Բաք.	ռուս	2038	Բաշ-Արարան	Էջմ.	հայ	1353
Ամաշուկետի	Գուլթ.	իմեր.	2595	Բաշ-Գառնի	Երև.	"	1236
Ամիրվան	Գանձ.	հայ	1012	Բաշ-Դիւլնուկ	Նուխ.	թուր.	5084
Անդեղակոթ	Ջանգ.		1631	Բաշի	Գուլթ.	իմեր.	1888
Արամուս	Երև.	"	1128	Բաշքենդ	Ղաղխ.	հայ	1430
Արգան		թիւր.	778	Բաշ-Շորազալ	Ղարս.	"	1038
Արդաշար	Երև.	հայ	1102	Բանանց	Գանձ.	"	1995
Արդաբեանդ	"	"	1046	Բէլօկանի	Ջաք.	աւար.	7019
Արիւսվալի Մ.	"	"	1013	Բէքանդ մեծ	Ալեքս.	հայ	2126
Արտուին	"	"	6442	Բէքանդ փոքր	"	"	1121
Արթիկ	Երև.	"	2858	Բէրտա	Արտ.	թիւր.	1559
Ախալքալաք	Թիֆ.	"	2333	Բեյտաշէն	Բորչ.	յոյն	1334
Ախալքալաք	"	"	4303	Բէնուք Դեզնէ	Նուխ.	թուր.	1604
Ախալցխայ	"	"	16116	Բէնուք Վէդի	Երև.	"	2110
Ախալթիան	Ջանգ.	"	1088	Բջնի	Ն.-Բայ.	հայ	3220
Ախտի ներքին	Ն.-Բ.	"	1523	Բզվանի	Գուլթ.	իմեր.	1847
Ախտի վերին	"	"	1356	Բիւրջի	Ղաւր.	թաթ	1547

Բիստ	Նախ.	հայ	1213	Դերբենտ	—	—	15265
Բողբէ-Ջուրար.	Սղն.	վրաց	1976	Դիգոմի	Թիֆլ.	վրաց.	2244
Բողբէ-Տողլա.	"	"	2306	Դիլի կաուրի	Շորոպ.	իմեր.	2035
Բողբիսիւկի	"	"	4539	Դիլիսկա	Ախալք.	հայ	1170
Բողբենդ	Ալեքս.	հայ	3573	Դիսիկ	Բորչ.	"	1095
Բորչ	Դաղ.	րուս.	2290	Դուրդալի	Թ.Խ.Շ.	ղու.	4291
Բուլեկի	Շորոպ.	իմեր.	2016	Դուչէթ	հ. վր.		2027
Բուդուդ	Ղուր.	բուս.	2625	Դուլմաշէն	Ն.-Բայ.	հայ	1659
Բուդուլնա	Բաք.	թաթ	2045	Դունավարդ	Շուշի.	"	1047
Բուլնակ	Դաղ.	ղուս.	2134	Եղուարտ	Էջմ.	"	1350
Բում	Նուխ.	թուր.	2290	Եկատերինենֆ.	Բորչ.	գերմ.	1304
Բուլմասար	Լէնքոր	թաթիւ	2227	Եկենեղորֆ	Գանձ.	"	1629
Բուրադիլա	"	"	2628	Ելիսու	Ջաք.	աւար.	2838
Բունակոթ	Ջանգ.	հայ	2060	Երանոս	Ն.-Բայ.	հայ	1478
Բլուր	Սուրմ.	"	1463	Երևան	հ. թ.		14738
Գալի	Սուխ.	սամ.	2401	Եղուրլու	Ալեքս.	հայ	1018
Գանիլի	Գուլթ.	իմեր.	2269	Եղուրլու	Նուխ.	"	1126
Գանձակ	հ. թ.		20294	Եալիլի	Շար.Դ.	թուր.	2038
Գեղուտի	Գուլթ.	իմեր.	2242	Եանգի-քենդ	Դաղս.	"	1620
Գիւղալաւա	Ն.-Բայ.	հայ	2742	Եասար	Ղուր.	քիւր.	1571
Գեօկայ	Թ. Խ.Շ.	ղուս.	642	Ջաքաթալ	հ. թ.		1231
Գեյլի	Ն.-Բայ.	հայ	2312	Ջարգարան	Շամ.	հայ	1009
Գեօլ քենդ	Ն.-Բայ.	հայ	1114	Ջարգովա	Ղուր.	թաթ.	2539
Գանձա	Գեօկչ.	"	1039	Ջարդոր	Գեօկչ.	թուր.	1538
Գորիս	Ջանգ.	"	3146	Ջէլվա	Էջմ.	հայ	1062
Գեօրսն	Գանձ.	թուր.	1613	Ջէկզիթ	Նուխ.	թուր.	2554
Գեաուր Արխ	Բորչ.	"	1635	Ջիբնի	Կաղզ.	հայ	1077
Գեհարլու	Էջմ.	հայ	2242	Ջինջիրլու	Եր.	"	1277
Գիլ	Ղուր.	քիւր.	2271	Ջուլախաշ	Ն.-Բայ.	"	1696
Գորեշա	Շորոպ.	իմեր.	2151	Ջուղդիլի	Ջուղդ.	մինգ.	3092
Գորի	հ. վր.		7243	Էկի	Սենակ.	"	2382
Գուրգի	Թ. Խ.Շ.	ղարդ.	7111	Էրպեկի	Դաղս.	ղուս.	2548
Գուժուրդո	Ախալք.	հայ	1164	Էրկէտի	Օգուր.	ղուր.	2585
Գիւրջանի	Սղն.	վրաց	3587	Էշտինա	Ախալ.	հայ	1521
Գիւրջիվան	Շամ.	հայ	1215	Թաարջալ	Ղուր.	քիւր.	3926
Գիլք	Գեօկչ.	"	1329	Թաղավարդ	Շուշի.	հայ	1171
Գաւալու	Երև.	"	2525	Թաղար	"	"	2996
Դաղէտ-Խաչէն	Թիֆ.	"	1693	Թաղաքենդ	Նախ.	"	1262
Դալի Ղարդաշ	Ն.-Բայ.	"	2475	Թալի	Ջաք.	աւար.	6303
Դալար	Գանձ.	թուր.	1913	Թաշարուդ	Ն.-Բայ.	հայ	1103
Դարչիլի	Ջուլգ.	մինգ.	1978	Թաթիլու	Ղաղ.	թաթ.	1324
Դաշուրաղ	Նուխ.	հայ	3135	Թալին հին	Էջմ.	հայ	1173
Դաշուր զաղ	Շուշի.	"	1096	Թալու	հ. թ.		11214
Դաշուրուլն	Սուրմ.	"	1673	Թալիշ (Թրչից.)	Ջուլան.	հայ	1012
Դաշ-Սաւահի	Ղաղ.	թուր.	1478	Թաքիւս 1-ն	Ջաւ.	թուր.	3801
Դիլիջան հին	"	հայ	1048	Թ. Խ. Շուրա	ռուս.		2579

Թիֆլիս	—	հ.վ.ս.	145731	Կազանիչի ն.	Դադա.	դում.	4651
Թուրք-Ղալա	Ղադ.	հայ	1097	Կալաքենի	Սղն.	„	2019
Թուրք-քենդ	„	„	1040	Կակա Կոնրա	Վադ.	վրաց.	2268
Իւանդիտի	Գուր.	իմեր.	1446	Կալաուրի	Թիֆ.	վրաց.	3262
Իգդիր Մալա	Սուրմ.	հայ	1212	Կանդուրի	Սղն.	„	1891
Իգդիր	„	„	2912	Կապուլի	Սղն.	„	1672
Իլէմի	Շորոպ.	իմեր.	1304	Կարադաշ	Սղն.	հայ	1262
Իլօրի 1	Սենակ	„	1485	Կարադաշ	Ղադ.	„	2169
Իլօրի 2	„	„	1536	Կարադաշ	„	թուր.	2157
Իթիպիսի	Շոր	„	1657	Կարադաշ	Գոր.	հայ	1045
Իթիպիսի	Դադա.	րուս.	1725	Կարադաշ	Սղն.	վրաց.	3844
Իւլա	Եր.	հայ	1710	Կարադաշ	Սղն.	հայ	1874
Լաչիշ	Գեօկ.	թաթ.	6914	Կարադաշ	Եջմ.	„	1008
Լամիսկանա	Գորու.	վրաց.	7969	Կարա	հ.յոյն	10477	
Լանչիսուտի	Օգուր.	գուր.	3069	Կուսուսուտ	Ջիւան.	հայ	2450
Լամարան	Շուշու.	թուր.	1440	Կատիսի	Ջաք.	աւար	2457
Լէնքօրան	—	թաթ.	4222	Կարաուտի	Ջուրդ.	մինգ.	3912
Լեսիչինէ	Ջուրդ.	մինգ.	1746	Կարաուտի	Ն.-Բայ.	հայ	1295
Լիսաուրի	Օգուր.	գուր.	1928	Կարա	Դադա.	լաք.	2253
Լուխանօ	Լեչիս.	մինգ.	1950	Կարա	Թիւ.	վրաց.	3519
Լեաք	Սրէշի.	թուր.	1688	Կարա	Շորոպ.	իմեր.	3206
Խալաշ	Ջաւառ	„	1617	Կարա	Բաք.	թաթ.	1526
Խալաշ	Ղուր.	թաթ.	2025	Կարա	Թիւ.	վրաց.	2118
Խանաձախ	Ջանգ.	հայ	1717	Կարա	Շորոպ.	իմեր.	3998
Խալաշ-Արիս	Եջմ.	„	1273	Կարա	Ջուրդ.	մինգ.	2163
Խալաշ	Նուխ.	թուր.	4755	Կարա	Դադա.	կուր.	2232
Խալաշ	Ջուրդ.	մինգ.	6247	Կարա	Նախ.	հայ	1647
Խալաշ	Սխալ.	հայ	1363	Կարա	Ղադ.	„	1147
Խալաշ 2	Գանձ.	թուր.	5018	Կարա	Ն.-Բայ.	„	1499
Խալաշ	Շամ.	ռուս.	2223	Կարա	Ջուրդ.	մինգ.	2037
Խալաշ	Բաք.	թուր.	2167	Կարա	Դադա.	լաք.	2036
Խալաշ	Ջանգ.	հայ	4219	Կարա	Թիւ.	հայ	1164
Խալաշ	Դադա.	լաք.	1647	Կարա	Թիւ.	վրաց.	2801
Խալաշ	Գուր.	իմեր.	4963	Կարա	Բորչ.	հայ	1039
Խալաշ	Ջուրդ.	մինգ.	4322	Կարա	Նուխ.	թուր.	2154
Խալաշ	„	„	3484	Կարա	Ղադ.	„	2746
Խալաշ	Շորոպ.	իմեր.	2195	Կարա	Սղն.	հայ	2501
Խալաշ	Դադա.	աւար	1741	Կարա	Ջէրդ.	„	1870
Խալաշ	Սենակ	մինգ.	2140	Կարա	Ջանգ.	„	1004
Խալաշ	Գանձ.	հայ	1313	Կարա	Բորչ.	„	1005
Խալաշ	Ն.-Բայ.	„	1333	Կարա	Շ.Դար.	„	1148
Խալաշ	Գոր.	վր.	2296	Կարա	Սղն.	„	1103
Խալաշ	Գորու.	„	3074	Կարա	„	„	1848
Խալաշ	Շուշու.	հայ	1162	Կարա	Թիւ.	վրաց.	2408
Խալաշ	հ.և.թ.	„	3435	Կարա	Նախ.	հայ	1120
Խալաշ	Դադա.	լաք.	3261	Կարա	Բաք.	թաթ.	2510

Ղալաշ	Գեօկ.	հայ	1649	Մեղանի	Սղն.	վրաց.	1988
Ղալաշ	Ջանգ.	„	2631	Միկրախ	Դադա.	լաք.	3651
Ղալաշ	„	թուր.	1720	Միկրախ	Գանձ.	թուր.	1228
Ղալաշ	Ղադ.	հայ	1209	Միկրախ	Սղն.	վրաց.	2510
Ղալաշ	Սղն.	„	1359	Միկրախ	Դադա.	լաք.	2833
Ղալաշ	Եր.	„	2084	Միկրախ	Սղն.	հայ	1176
Ղալաշ	Դադա.	դում.	4023	Միկրախ	Եջմ.	„	1537
Ղալաշ	Շուշու.	թուր.	2017	Միկրախ	Ջաւ.	թուր.	2576
Ղալաշ	Սղն.	հայ	2686	Միկրախ	Դադա.	լաք.	2649
Ղալաշ	„	„	3019	Միկրախ	Գուր.	վրաց.	2001
Ղալաշ	Դադա.	լաք.	3073	Միկրախ	Շորոպ.	իմեր.	2844
Ղալաշ	Ն.-Բայ.	հայ	1307	Միկրախ	Դադա.	լաք.	2760
Ղալաշ	„	„	1271	Միկրախ	„	„	6939
Ղալաշ	Սղն.	„	1438	Միկրախ	Կադգ.	հայ	1163
Ղալաշ	Լեչիս.	թուր.	1864	Միկրախ	Շուշու.	„	1120
Ղալաշ	Ղադ.	հայ	1082	Միկրախ	Նախ.	թուր.	2519
Ղալաշ	Ն.-Բայ.	„	1020	Միկրախ	Նուխ.	ռուս.	5084
Ղալաշ	Եջմ.	„	1282	Միկրախ	„	„	7488
Ղալաշ	Բորչ.	„	1671	Միկրախ	Եր.	հայ	1160
Ղալաշ	Կարա.	„	1217	Միկրախ	Բաք.	թաթ.	2299
Ղալաշ	Ն.-Բայ.	„	1091	Միկրախ	Նախ.	հայ	1000
Ղալաշ	Սղն.	„	1149	Միկրախ	Թիւ.	վրաց.	3403
Ղալաշ	Ղուր.	թաթ.	2359	Միկրախ	Ն.-Բայ.	հայ	2233
Ղալաշ	Ղադ.	թուր.	2014	Միկրախ	Սենակ.	մինգ.	2432
Ղալաշ	„	„	13917	Միկրախ	Թ.և.հ.	„	25894
Ղալաշ	Սուրմ.	հայ	3074	Միկրախ	Ղուր.	թուր.	5032
Ղալաշ	Ղադ.	„	1688	Միկրախ	Եջմ.	հայ	1573
Ղալաշ	Դադա.	դում.	2900	Միկրախ	Ջանգ.	„	1217
Ղալաշ	Ջաք.	աւար	1360	Միկրախ	Բորչ.	„	2414
Ղալաշ	Շուշու.	հայ	1012	Միկրախ	Ն.-Բայ.	„	1607
Ղալաշ	„	„	1911	Միկրախ	Թիւ.	վրաց.	1578
Ղալաշ	Սղն.	վրաց.	2188	Միկրախ	„	թ.և.հ.	22139
Ղալաշ	Սուրմ.	թաթ.	1869	Միկրախ	Թիւ.	վրաց.	3377
Ղալաշ	Թիւ.	ռուս.	907	Միկրախ	Գեօկ.	թուր.	1962
Ղալաշ	Գուր.	իմեր.	2024	Միկրախ	Ջանգ.	հայ	1509
Ղալաշ	Դադա.	թուր.	1791	Միկրախ	Բորչ.	„	1691
Ղալաշ	Շամ.	ռուս.	1609	Միկրախ	Սղն.	„	1341
Ղալաշ	„	թուր.	3249	Միկրախ	Ղադ.	թուր.	2057
Ղալաշ	Թիւ.	վրաց.	4716	Միկրախ	Բորչ.	հայ	3297
Ղալաշ	Եջմ.	հայ	1545	Միկրախ	„	հ.և.թ.	26806
Ղալաշ	Շամ.	„	2774	Միկրախ	Շուշու.	հայ	2219
Ղալաշ	Սղն.	„	1354	Միկրախ	Բորչ.	հայ	2414
Ղալաշ	Սղն.	վրաց.	3866	Միկրախ	Ղադ.	„	1072
Ղալաշ	„	„	2166	Միկրախ	Եր.	թուր.	3062
Ղալաշ	Բաք.	թաթ.	6179	Միկրախ	Դադա.	աւար	2228
Ղալաշ	Դադա.	լաք.	3866	Միկրախ	„	տարդ	2768

Աւերածութեան	Թեւ.	հ. և վ.	2768	Սարեան	Ջաւ.	Թուր.	12121
Աւերարար	Դադ.	դարդ.	1978	Սարդարարդ	Էջմ.	հայ.	1688
Աւերաշա	"	"	2745	Սարով	Ջուան.	"	1001
Աւապատի	Սենակ.	մինգ.	2093	Սարթ	Սխալք.	"	1587
Աւշի	Էջմ.	հ. և վ.	1105	Սաֆիքիւրդ	Գանձ.	Թուր.	1523
Աւշտալ	Գեօկչ.	հայ.	1086	Սաչխերի	Շօր.	իմեր.	1183
Չաքենդ	Գանձ.	հայ.	2558	Սվիրի 2	Բուլթ.	իմեր.	2628
Չալա	Ջուղդ.	մինգ.	2388	Սվիրի 1	"	"	2297
Չաքվինջի	"	"	2847	Սղնախ	"	հ. վր.	10604
Չամուրլու	Էջմ.	հայ.	1022	Սօգիւթլու	Ալէքս.	հայ.	1987
Չարդախլու	Գանձ.	"	1314	Սօգիւթլու	Արէշ.	"	2184
Չանախի	Շուշ.	"	1745	Սօլակ	Ն. Բայ.	"	1116
Չիբաթի	Օգուր.	գուր.	3068	Սուբօտան	Ղարս.	յոյ. թ.	1051
Չիբուրիս-խին.	Սուխ.	սամ.	2085	Սուվանվերդի	Ալէքս.	հայ.	1009
Չիբդամուլ	Նր.	հայ.	1034	Սուլթ.-Նուխի	Նուխ.	"	1367
Չրաղլու	Ալէքս.	"	1016	Սուրախանի	Բաք.	թաթ.	1779
Չօբանքեարա	Էջմ.	Թուր.	2487	Սուրերի	Օգուր.	գուր.	2182
Չօղա	Ջուղդ.	մինգ.	2159	Սուխում	Բուլթ.	յոյն հ.	2523
Չօխատի	Օգուր.	գուր.	3509	Վաղարշապատ	Էջմ.	հայ.	3422
Չխարի	Շօրօպ.	իմեր.	2211	Վաքիւրի	Սղն.	վրաց	4173
Չուբուխլու	Ն. Բայ.	հայ.	1521	Վալի-Աղալու	Ն. Բայ.	հայ.	1343
Պարցխանակ.	Բուլթ.	իմեր.	4161	Վանի	Բուլթ.	իմեր.	2116
Պատարձեուլի	Թիֆ.	վրաց.	2039	Վանդամ	Նուխ.	Թուր.	4323
Պետրովսկ	Դադ.	ուռւ	2285	Վանք	Ջուան.	հայ.	1525
Պրիվոնօն	Լէնք.	"	2597	Վանք	Գեօկչ.	"	1039
Չաղալի	Ջուղդ.	մինգ.	2219	Վարձիա	Շօրօպ.	իմեր.	1910
Չաղրի	Նախ.	Թուր.	3119	Վարդիս-ուր	Թեւ.	վրաց.	1519
Չաջուր	Ալէք.	հայ.	1357	Վարդաշեն	Նուխ.	ուռւ	2772
Չալէթ	Նուխ.	"	1170	Վարդնաւ	Ալէքս.	հայ.	1459
Չամիաթ	Շուշ.	"	1767	Վաչնաձիանի	Թեւ.	վրաց.	1401
Չախալիչի-Գիդ	Բուլթ.	իմեր.	5021	Վաչիան	Ախալ.	հայ.	1321
Չվարի	Ջուղդ.	մինգ.	3289	Վեջինի	Սղն.	վրաց.	2481
Չաւադ	Թուր.	"	1267	Վելիսցիխէ	"	հ. վր.	2927
Չէկ	Ղուր.	"	2012	Վօրօնցովկա	Բօրչ.	ուռւ	2284
Չալալ-Օղլի	Բօրչ.	հայ.	1594	Տաբանիւրի	Բուլթ.	իմեր.	2915
Չենգուլթայ Ն.	Դադ.	ղուռ.	4733	Տանձուտ	Սրտ.	Թիւր.	1452
Չխախի	Սղն.	վրաց.	2340	Տարգու	Դադ.	ղուռ.	3331
Չուղանի	"	"	2569	Տաթի	Ջանգ.	հայ.	1873
Չուհուղլար	Նուխ.	հրէայ	1749	Տող	Շուշ.	"	1683
Չումաթի	Օգուր.	գուր.	2216	Տեղ	Ջանգ.	"	3159
Չուղիսի	Դուշ.	օս	5279	Բուխի	Գօր.	վր.	2730
Ռանդամալ	Ն. Բայ.	հայ.	2138	Բուտուլ	Դադ.	ղուռ.	2127
Սաղարեջօ	Թիֆ.	վրաց.	4247	Յայչի	Ջուղդ.	մինգ.	2597
Սաղարակ	Նր.	Թուր.	3515	Յալենջիխա	"	"	4922
Սաղանօ	Շօրօպ.	իմեր.	3961	Յինցիարօ	Թիֆ.	յոյն	1703
Սակարօ	"	"	3732	Յիւնիվալ	Գօր.	հ. վ. հր.	3823

Փաշաքենդ	Ն. Բայ.	հայ.	1965	Քուլթայիս	—	—	22643
Փիւրղան	Էջմ.	"	1003	Քիւրղամիր	Շամ.	Թուր.	4902
Փոթի	Բուլթ.	մին. հ.	4709	Քիւրիմ-արխ	Էջմ.	"	1357
Փիբ	Գանձ.	հայ.	2799	Օրուշի	Ջուղդ.	մինգ.	1492
Քանաքեռ	Նր.	"	1210	Օրչա	Բուլթ.	իմեր.	2789
Քափանակ Մ.	Ալէքս.	"	1591	Օգուրգետ	Բուլթ.	վր. ո.	1472
Քարվանսարա	Ն. Բայ.	"	4861	Օլթի	Կարս.	հ. թ.	673
Քարվանսարա	Ղազ.	"	1276	Օրդակլու	Ն. Բայ.	հայ.	1298
Քեօլանի	Ջաւ.	Թուր.	2191	Օրդուրաթ	Նր. Ն.	Թուր.	4199
Քեօլանի-Կիւրլ.	Ն. Բայ.	հայ.	1125	Օցխանա	Օգուր.	գուր.	2598
Քարքանջ	Շամ.	"	1317	Օչեմչիբի	Սուխ.	վր.	515
Քերփալու	Էջմ.	"	1070	Օշական	Էջմ.	հայ.	1916
Քէշիքեանդ	Շ. Դար.	"	1034	Փաթմաի	Բաք.	թաթ.	1729
Քիչիկ-Գեհնէ	Նուխ.	Թուր.	2453	Փիլիֆլի	Նուխ.	թուր.	1086
Քիշ	"	"	1871	Փիյ	Դադ.	"	1464
Քօսա Մամեդ	Ն. Բայ.	հայ.	1380				

ԿՈՂԱՆՈՒ ՆՈՒՆԵՐՈՒ ՍԱՐԵՐԻ ԵՒ ՄԻ ՔԱՆԻ ՏԵՂԵՐԻ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Ծովի մակերևոյթից ֆուտերով)

Արասթուման, Ախալցխ. գաւ.	4413	Ամբուր-դարա, գիւղ Լենք.	5583
Արուլ Մեծ, սար. Ախալքալ. գ.	10826	Անդարադան Մ., սար Թեւ.	9960
Արուլ Փոքր » » »	9192	Անի, աւերակներ Ղարս. շրջ.	4872
Արու-Նայլօ » » »	8161	Անցալ, սար Ղուկերի շրջ.	11742
Ավլիար, սար Ղարսի շրջ.	7259	Անչալօ, » » »	9442
Ագարակ, գիւղ Նախիջ գ.	6787	Աջօն » Թիֆ.	9056
Աղլադան, սար Ալէքս. գ.	9833	Արդահան, բերդ .	6019
Աղրիբար, » Ախալք. գ.	8047	Արխաշան, Ն. Բայ. .	10033
Աղայ-խօխ » Վլադիկավկազ.	15244	Արծուանիկ, գիւղ Ջանգ.	5314
Աղա-թափա » Ն. Բայ. գ.	8106	Ասա-կղէ, սար Թեւալ.	9669
Աղիւսման, գիւղ Ալէքս. գ.	7575	Աստարա, գիւղ Լէնքոր.	—27
Աղնավուրտ, սար Նախիջ գ.	9300	Ախալքալաք .	5545
Այգրիջա » Ն. Բայ. գ.	8727	Ախալցխա .	3376
Այրի-դաշ, » Ղազ. գ.	9108	Ախաշ-բօխ, սար Սուխում.	8260
Ագուլիս, » Նախիջ գ.	4666	Աղբուլաղ, » Նուխ.	8090
Արագած, » Էջմ. գ.	13436	Աղ-գեաղուկ, սար Ղուր.	9222
Ալագեօլլար, լիճ Ջանգ. գ.	10418	Աղդարան, սար, Ջանգ.	10195
Ալաջա, սար Ղարս. շրջ.	8829	Աղդաղ, » Նր. .	11711
Ալախան-դաղ, սար Սամու-րի շրջ.	12632	Աղկայեա, » Թիֆ. .	8741
Ալէքսանդրօպօլ .	5079	Աղբօրփի, » Ջանգ. .	9223
Ալիբէկ, սար Էջմ. գ. .	9382	Աղմէշիկ-դաղ, սար Ջանգ.	11954
Ալա-դալիս, սար Ջուանի. գ.	8515	Աչօրա, սար Ախալց. .	8551
Ալա-օլախ, » Ն. Բայ. գ. .	9789	Անանուն, » Պետաղորս. .	16941
		Բարա-դաղ, սար Գեօկչ. .	11934

Բախլ, հրուանդ. Բար. մօտ 67
 Բաշ-Վօդուխ, սար Ղուկ. շրջ. 11275
 Բաղար-գիւղի, » Նուխ. 14722
 Բաքու 105
 Բալըղ-գեօլ, սար Սուրմ. 9667
 Բամրակ, » Ալէքս. 9184
 Բարբալօ Մեծ սար Թիօնեթի 10807
 Բարբալօ Փոքր » » 10283
 Բաշքենդ, գիւղ Ն.-Բայ. 8043
 Բէգիւկ, սար Նուխ. 12138
 Բիգիր-շալ » Զաքաթ. 11388
 Բիստ, գ. Նախիջ. 6657
 Բօրջօմ, սար Գօրու 7593
 Բուդատանեց, սար Ալէքս. 8408
 Բուզգօլ, գ. Նախիջ. 8164
 Գալադուր, սար Գօրու 10595
 Գալին-դայեա, սար Նախիջ. 9152
 Գալին-դայեա, սար Ալէքս. 8200
 Գարլանդութ, սար Նախիջ. 10365
 Գիւղալ-դարա, սար Ն.-Բայ. 8044
 Գիւղալ-դարա-բաշի, ս. » 11606
 Գեօկ-թափա, ս. Ախալք. 9153
 Գերմուխ, ս. Գօրու 10465
 Գեշի-դայեա, ս. Ն.-Բայ. 10485
 Գիմարայ-խօս, ս. Վլադիկ. 15673
 Գօղօրեքի, ս. Ախալք. 10466
 Գօղաթ, գ. Ալէքս. 8152
 Գօջիկ, ս. Զանգազ. 9473
 Գօրի, քաղ. 2006
 Գուդուր, ս. Զաքաթ. 11075
 Գիւյ-դաղ, ս. Նախիջ. 8973
 Գիւյ-դաղ, ս. Դարալ. 8716
 Գիւսու գիւղել, ս. Զանգազ. 11032
 Գիւմուշախ, ս. Ղուր. 8932
 Գեադիս, ս. Ն.-Բայ. 8327
 Գեալինին-դայասի, ս. Նախիջ. 9147
 Գեամիշ, ս. Զուանչ. 12269
 Գանձակ, քաղ. 1440
 Գօկչա, լիճ 6345
 Դափագեօղի, սար Նրե. 11344
 Դափակրան, » Թիֆլ. 9257
 Դալի-դաղ, » » 8741
 Դամիրի-դաղ, սար Զանգ. 11090
 Դիդի զվերդի, սար Թիօնեթ. 10939
 Դիդ-մաշալ, սար Ախալք. 8491

Դիտախկօրտ, սար 14014
 Դուշեթ, քաղ. 2918
 Դիխ-տաու, սար Պեատիգ. 16925
 Դիք-փիլարան, սար Ն.-Բայ. 11376
 Եաիջի, գ. Զանգազ. 6698
 Ել-դաղդի, սար Ախալք. 8187
 Երեան, քաղ. 3229
 Եայլօ, Ախալք. 8153
 Զանգի, գետ, Գէօկչա լճից
 զուրա գալիս 6334
 Զիկարի, սար Վլադ. շրջ. 12563
 Զիլգա-խօս, սար Դուշ. 12645
 Զիարաթ, սար Ալէքս. 10090
 Զիարաթ, (Դիդախկօրտ) սար
 Զէքրայ. 8083
 Զօթ, գիւղ Ն.-Բայ. 6876
 Զօտիմերի, սար Օղուրգ. 8869
 Ելբուս, սար Պեատիգօր. 18572
 Եջմիածին, վանք 2836
 Թաքիսցիսուրի, լիճ Ախալք. 6669
 Թեխա, քաղ. 2420
 Թեիթ, գ. Թիֆ. 3011
 Թեիլի, սար Վլադիկապ. 14510
 Թիֆլիս, քաղ. 1326
 Թիֆլեթ, գիւղ 3677
 Թուման-գեօլ, լիճ Ախալք. 7537
 Թֆան դաղ, սար Նուխ. 13764
 Իլիսի-դաղ, սար Ախալք. 9092
 Ինար-դաղ, սար Ն.-Բայ. 11091
 Իստի-սու-բաշի, սար Զուանչ. 9903
 Իլիսիլ Մեծ, սար Զանգազ. 11695
 Իլիսիլ Փոքր, սար » 11369
 Իւշ-թափա, սար Նրե. 10733
 Իւշ-թափալար, ս. Ն.-Բայ. 10717
 Իւշ-թափալար, սար Ախալք. 9784
 Լէշի-դաղ, սար Ախալք. 10373
 Լէջան, սար Բօրջ. 8303
 Լօր, գիւղ Զանգ. գաւառ. 7695
 Լօցալ, սար Նուխ. 11730
 Լալվար, սար Բօրջ. 8392
 Խանքենդի, գիւղ Շուշ. 2931
 Խիմրիկ, սար Թեխա. 11301
 Խինալու, սար Ղուր. 12192
 Խոր-Վիրապ, ք. 2961
 Խօրեխ, սար Թիօնեթ. 12538

Խօշախ, սար Ղուկ. 11434
 Խուրիարի, սար Թե. 10216
 Խուստուփ, սար Զանգ. 10536
 Կաղէկ, սար Վլադիկ. 16546
 Կականար, սար Զաքաթ. 11188
 Կամաջանա, սար Զաքաթ. 11445
 Կաղբիլ, սար Զանգազ. 11188
 Կապուշիս, սար Զանգազ. 12855
 Կարա-արխաշ, ս. Ն.-Բայ. 10081
 Կարա-կայեա, ս. » 11178
 Կարա-կայեա, ս. Ախալք. 9351
 Կարա-կօյնակ սար Էջմ. 9918
 Կարա-եթաղ, ս. Շամախ. 9452
 Կարնիարի, սար Էջմ. 8575
 Կարս, բերդ » 5826
 Կաշտան-տաու ս. Պեատիգ. 17091
 Կաշտեր-լամ ս. Վեդին. շրջ. 9208
 Կիօն-խօս, սար Վլադ. 11230
 Կօջօր, Թիֆլ. 4666
 Կօշարա, սար Թիօնեթ. 10207
 Կարիու-խօս, ս. Վլադ. 11164
 Կումբեթ, սար Ախալք. 9960
 Կըղ, սար Նրե. 11849
 Կըրի-կըղ, սար Զանգ. 9329
 Կիւրի-դաղ, սար Նախիջ. 10282
 Կիւմիւրու, սար Ն.-Բայ. 9486
 Զաթուն-դաղ, սար Զէքր. 9163
 Զօրադիկ, գիւղ Նախիջ. 8161
 Դամարու (Փամբ.), ս. Ալէք. 9019
 Դարաքիլիսայ Մ., գ. Ալէք. 4918
 Դըզլ-թափա, սար Զանգ. 10589
 Դըզլ-Բօղաղ, սար Զանգ. 11794
 Դըզլ-Բուրուն, սար Էջմ. 10873
 Դըզլ-դաղ, սար Ն.-Բայ. 11823
 Դըզլի-դաղ, սար » 10173
 Դըզլ-դայեա, սար Ղուր. 12247
 Դըզլ-թափա, սար Ն.-Բայ. 10040
 Դըզլ-խարաբա, ս. Ն.-Բայ. 9579
 Դիշաղ, գիւղ Ալէքս. 6651
 Դուրա, քաղ. 2095
 Մաախ Մեծ, սար 16916
 Մաախ Փոքր, սար 12840
 Մաշի-դաղ, ս. Սամուր. շրջ. 12447
 Մաղա-թափա, ս. Ախալք. 8927
 Մայմախ, սար Ն.-Բայ. 10147

Մանգիս, գիւղ Թիֆլ. 3049
 Մասարիս-մթա, ս. Թիօն. 10129
 Մացրա, գիւղ Ղարս. 6004
 Մեփիս-ցիարօ, ս. Օղուրգ. 9343
 Մեղրի, գիւղ Զանգազ. 4180
 Մօրուդ-դաղ, ս. Զաքաթ. 11114
 Մթա-ցմինդա, ս. Թիօնեթ. 10092
 Մուրադ-թափա, ս. Դարալ. 10587
 Մաուդ-դաղ, սար Զուանչի. 11219
 Յակորայ վանք, վանք Զուանչ. 3953
 Նամուլօրայիլ, սար Թեխա. 10192
 Նախիջան, քաղ. 3015
 Նիւնիկօս-ցիւթ, սար Թեխա. 10251
 Նուրս, գիւղ Նախիջ. 6947
 Շալի-կըղ, սար Թիօնեթ. 11314
 Շալբուկ, ս. Սամուր. շրջ. 13679
 Շախտուղ, գ. Զանգ. 7141
 Շահուդ-դաղ, սար Դաղս. 13883
 Շահ-բուլաղ, սար Ն.-Բայ. 11304
 Շահ-Հաշի, գիւղ Էջմ. 7578
 Շահ-դաղ, սար Ղուր. 13951
 Շամախի, քաղ. 2230
 Շիխ-իւրդի, սար Նախիջ. 11738
 Շօղա, սար Բաշինի 11128
 Շուշի, քաղ. 4379
 Շուշիքենդ (Շօշու), գիւղ 4011
 Չօփի, ս. Դուշեթ. 12107
 Չիլի-թափա, սար Թե. 10032
 Չիխօս-Մթա, սար Թիօնեթ. 13423
 Չինգիլ, սար Սուրմ. 10645
 Չութուր, սար Ղուր. 10266
 Պերի-դաղ, սար Սուրմ. 10650
 Պեցրիս-ցիւրի, ս. Թիօնեթ. 10172
 Պակիսպերք, վանք Շուշ. 4708
 Պեարուսկ, քաղ. —86
 Զամարայ-խօս, սար 15694
 Զալալ-օղի, գ. Բօրջ. 4601
 Զարմուխ, սար Գօրու 10414
 Զերեքտ, սար Ախալք. 8536
 Զուֆու-դաղ, սար Դաղս. 9884
 Սալվարաթ, սար Զանգազ. 10425
 Սալվարաթ, սար Դաղս. 11943
 Սամկուրիս-ցիւրի, ս. Թիօն. 10691
 Սամսար, սար Թիֆ. 10777
 Սարի-դաղ, սար Զաքաթ. 12008

Սղնախ, քաղ.	2886
Սողանլու, սար Ն.-Բայ.	10986
Սոուխ-Բուլաղ, գ. Սուլմ.	7890
Սիրիսու-բարդոյ,	13687
Սուրախանի գ. Բար.	78
Սիրիգաբերդ, սար Բաշին.	9389
Վիդանթի, սար Թիօն.	10847
Վանտակի, սար Ախալց.	8983
Վիցիրրի, սար Նուխ.	12749
Վլադիկավկազ, քաղ.	2368
Տանձիկ, գիւղ Գարալազ.	6365
Տաթև, վանք Զանգազ.	6717
Տերուօս-մթա, սար Թիօն.	14781
Յիթելի-խափի, վանք, Դուշ.	9939
Յմիա-քոմ-խօխ, ս. Վլադիկ.	13567
Յիսալ-ցիթելի, ս. Ախալց.	8374
Փամբուր, ս. Սուլմ.	8720
Փերիչինգիլ, սար Զանգ.	10572
Փոթի քաղ.	134
Փոխալիս-թավի, Թելաւ.	8182

Փսիրգ, սար Սուխ.	12427
Քարահունջ, գիւղ Զանգ.	5585
Քելանի, գիւղ Ն.-Բայ.	6269
Քեռուղլի, ս. Ախալք.	9597
Քեթան-դաղ, ս. Կարալ.	8536
Քեթի-դաղ, ս. Զուանչ.	11288
Քեչալ-դաղ, ս. Ն.-Բայ.	10985
Քեչալ-դաղ, ս. Զանգ.	10653
Քեչալ-թափա, ս. Նախիջ.	9053
Քիրս, մեծ, Զէրր.	8998
Քօչքար, ս. Գանձակի	11085
Քուլթայիս, քաղ.	670
Քեալբաջար, ս. Զուանչ.	10000
Օվախ-թափա, ս. Ախալք.	8432
Օղբուլա, ս. Գանձ.	10936
Օրիւղ-դաղ, սար Ալէքս.	8018
Օրաթին, ս. Նախիջ.	10562
Օրդուբաթ, գիւղ: Նախիջ.	3110
Օրթուլի-դաղ, ս. Ախալք.	8040

ՊՈՍՏԱՅԻՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Փակ նամակներ. Օտար քաղաքներ ուղարկողները 5 ֆունտից ծանր չը պիտի լինին, իսկ քաղաքայինը 1 ֆունտից ոչ աւել: Արգելվում է փակ նամակ դնել ծանրոցների (посылка) մէջ. հակառակ դէպքում առնվում է տուգանք մի լօտից (=3 մսխալ) 1 ռուբլի:

Փակ նամակներ կարող են լինել.

Հասարակ.—օտար քաղաքներ ուղարկելու համար լօտին 7 կոպ., իսկ քաղաքներում 3 կոպ: Արտասահման—10 կոպ:—Հասարակ նամակներին կարելի է և չը կպցնել պոստային մարկաներ: Այդպիսի նամակներն ուղարկվում են, բայց ստացողը պիտի տայ իւրաքանչիւր լօտին 14 կոպ., իսկ արտասահմանեան թղթակցութիւնների իւրաքանչիւր լօտին 20 կոպ: Առանց մարկաների նամակ չի կարելի ուղարկել միայն կառավարչական հաստատութիւններին:—Եթէ նամակը պիտի մնայ պոստատանը մինչև որ լինը, ստացողը, կը գնայ ու կը պահանջէ, այդ դէպքում պէտք է հասցէի վրայ աւելացնել «до востребования» (ցպահանջ): Այդպիսի նամակը պոստատանը պահվում է 6 ամիս:

Ապահովացրած. Հասարակ նամակի վրայ եթէ գրենք «заказное», ապահովացրած կը դառնայ: Իւրաքանչիւր այդպիսի նամակից առնվում է, բացի քաջի համար սահմանած գնից, ապահովութեան տուրք 7 կոպ., իսկ եթէ նամակը արտասահման է գնում—10 կոպ: Եթէ այդպիսի նամակը

կորչի, պոստի վարչութիւնը պարտաւոր է 10 ռուբլի տալ ուղարկողին կամ ստացողին, պայց պահանջողը պիտի լինի ուղարկողը:

II. Բաց նամակներ. զրվում են պոստի վարչութեան պատրաստած բլանկների վրայ, որոնք արժէն 3 կոպ., իսկ արտասահմանի համար 4 կոպ: Բաց նամակը ապահովացնելու համար պէտք է տալ աւել 7 կոպ., իսկ արտասահմանի համար 10 կոպ:

III. Բանդերօլ. տպած գրքերը, թղթերը, նամակները և լրագիրները ուղարկվում են բաց ծրարների կամ փաթեթների մէջ, որոնք կոչվում են բանդերօլ: Կարելի է այդպէս ուղարկել և ձեռագիր հեղինակութիւններ և այնպիսի թղթեր, որոնք ընթացիկ նամակների կամ գրագրութիւնների բնաւորութիւն չունին, ապրանքների այնպիսի նմուշներ, որոնք գին չունին: Առաքման գինը. օտար քաղաքներ ուղարկելու համար իւրաքանչիւր 4 լօտից 2 կոպ: Բանդերօլը ապահովացնելու համար պէտք է աւել տալ 7 կոպ: Պոստատներում վաճառվում են բանդերօլների համար պատրաստած թղթեր:

IV. Ծանր ոցներ (պօսիլկա) գնահատած կամ առանց գնահատութեան պէտք է լինեն կամ արկղների մէջ, կամ կարած քաթանի, կաշու մէջ: Ծանրոցը զրոյց կապվում է թուով, որի հանգոյցները պէտք է կնքուին պոստատանը արքունական կնքով: Ուղարկողի կամքից է կախում գնահատել ծանրոցը կամ թողնել առանց գնահատութեան: Ծանրոցը 3 պուլից ծանր չը պիտի լինի: Գնահատել ծանրոցը 5000 ռուբ. աւելի չի կարելի: Առաքման տուրքը. քաջի համար առանձին սակագնով, ապահովութեան տուրք (եթէ ծանրոցը գնահատած է) ինչպէս դրամաւոր ծրարներից (տես ստորեւ) և անզորագրի 5 կոպ: Ծանրոցների մէջ արգելվում է դնել փող. հակառակ դէպքում նա գրաւվում է դանձարանի օգտին: Ծանրոցների մէջ արգելւում է ուղարկել դիւրավառ և հեղուկ իրեր:

V. Դրամաւոր ծրարներ: Այդպիսի ծրարների վրայ, բացի հասցէից, պէտք է գրել «денежный» և ուղարկուող դրամի քանակութիւնը: Ծրարը պէտք է բաց տանել պոստատուն, ուր ընդունողը համրում է ուղարկուող գումարը: Դրամաւոր ծրարների մէջ արգելվում է դնել փակ նամակ: Առաքման տուրքը. 1) 7 կոպէկ իւրաքանչիւր լօտից. 2) ապահովութեան տուրքը և 3) անզորագրի 7 կոպ:

VI. Արժէքաւոր ծրարներ (ценные пакеты). այդ ծրարների մէջ ուղարկվում են այնպիսի թղթեր (օր. մուրհակ, արժէթղթեր, անզորագրեր և այլն), որոնք ուղարկողի համար ունին արժողութիւն: Յրկու տեւակի են. բաց և փակ արժէքաւոր ծրարներ: Բաց արժէքաւոր ծրարների մէջ թղթերի հետ կարելի ուղարկել նաեւ փող (բայց 100 ռուբլուց ոչ աւել). բացի դրած փողից, մնացած միւս թղթերի գնահատութիւնը կախում է ուղարկողից: Բաց արժէքաւոր ծրարները 15,000 ռուբլուց աւել գնահատած չեն ընդունվում: Պէտք է ներկայացնել պոստի վարչութեան այդպիսի ծրարներում ուղարկուող թղթերի ցուցակը, որ գրվում է առանձին թերթերի վրայ: Փակ արժէքաւոր ծրարները 500 ռուբլուց աւել գնահատելի կարելի: Այդպիսի ծրարները կնքում է ուղարկողը ոչ պակաս քան 5 տեւից իր սեփական կնքով և բացի դրանից, ներկայացնում է պոստի պաշտօնեային առանձին թերթի վրայ հասցէի պատճէնը, որ գրւում պիտի

լինի մի և նոյն ձեռքով, այլ և կնիքի մի օրինակը այդ թղթի վրայ զմուռով հանած:

Ապահովութեան տուրք. ա) 1 մինչև 600 ռ. գումարից $\frac{1}{2}$ կոպ. բ) 600 մինչև 1600 ռ. — $\frac{1}{4}$ կոպ. բուրլուց և 1 ռ. 50 կոպ. միանուագ և բ) 1600 ռ. աւել— $\frac{1}{8}$ կոպ. բուրլուց և 3 ռ. 50 կոպ. միանուագ:

Վերադիր վճար: Ապահովացրած նամակները, բանդերօշները, դրամաւոր և արժէքաւոր ծրարները կարելի է ուղարկել վերադիր վճարով, երբ ուղարկողն ուզում է որ ստացողը վճարէ իրան հասնելի գումարը այս գլխից: Վերադիր վճար կարելի է անել 200 բուրլուց ոչ աւել: Վերադիր վճարի մասին պէտք է գրել ուղարկուող թղթակցութեան վրայ. «наложень платежъ» և ապա նշանակել վերադիր վճարի քանակութիւնը:

Պոստային հիմնարկութիւնների մէջ ընդունելութիւնն ու ստանալը կատարվում է ամեն օր, առաւօտեան ժամի 8-ից մինչև 2-ը: Իսկ կիրակի և մի քանի տօն օրերը—9 մինչև 11 ժամը: Մի քանի եկեղեցական և կայսերական տօն օրերում բոլորովին չի լինում ոչ ընդունելութիւն և ոչ ստացում: Այդ օրերը նշանակուած են առանձին ցուցակում և այն կոչնագրերի (повѣстка) վրայ, որոնք յանձնվում են արժէքաւոր թղթակցութիւն ստացողներին:

Մի մարդ չի կարող ստանալ մի ուրիշ մարդու անունով ուղարկուած ծանրոց կամ դրամաւոր ու արժէքաւոր ծրար, եթէ չունի նրանից հաւատարմութիւն: Ստանալու մասին: Աւտի իւրաքանչիւր մէկը կամ անձամբ պիտի ստանայ, կամ հաւատարմատարի միջոցով. ստանալու լիազօրութիւն կարելի է գրել և կոչնագրերի վրայ: Բացի հաւատարմութիւնից գործ է ածվում և պոստային հիմնարկութիւններից տուած տոմս (билетъ), որի գինն է 1 բուրլի և օրի ներկայացնողը իրաւունք ունի ստանալ այն ամենը, ինչ ուղարկուած է այն մարդու անունով, որին տուած է տոմսը:

Պոստատան վարչութեան անձանց մարդիկ պիտի ներկայացնեն կոչնագրի վրայ յայտնի անձանց կամ պաշտօնական հաստատութիւնների վկայութիւնը թէ նրանք իսկ որ այն մարդիկն են, որոնց ուղարկուած է ծրարը: Անգրագէտները կարող են այդ կոչնագրերի վրայ բերել վկայութիւն իրանց անգրագիտութեան մասին և այդ գէպը պոստի պաշտօնեան ինքն է ստորագրվում գրքի մէջ, իսկ ստացողը ազատվում է իր փոխարէն ստորագրելու յանձնառու մի մարդ որոնելուց:

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր

Մշտական վճարը իւրաքանչիւր հեռագրից 15 կոպ., այնուհետեւ վճարը հաշոււմ է բառերով: Ռուսաստանը երկու մասի է բաժանուած—Ներքապական և Ասիական Ռուսաստան: Առաջին մասը բացի Ներքապական Ռուսաստանից պարունակում է իր մէջ նաեւ Կովկասը, իսկ երկրորդը—և Անգրկապական երկիրը: Իւրաքանչիւր մասի սահմաններում հեռագրի իւրաքանչիւր բառի գինն է 5 կոպ., իսկ երբ մի մասից միւս մասն է ուղարկվում հեռագիրը, այն ժամանակ իւրաքանչիւր բառ արժէ 10 կոպէկ: Եթէ բառը 14-ից աւել տառ ունի, երկու բառ է հաշոււմ:

Երբ ուզում են որ հեռագիրը ամենից շուտ ուղարկուի և շուտ տեղ

հասցնուի, պէտք է հեռագրի վրայ գրեն «срочная»: Այդպիսի հեռագրի գինը երեքապատիկ է. այսինքն եթէ հասարակ հեռագրի բառն արժէ 5 կոպ., այդպիսի հեռագրի բառը կարծեսայ 15 կոպ. կամ եթէ 10 կոպէկ է, կարծեսայ 30 կոպէկ:

Վճարած պատասխանը: Հեռագիր ուղարկողը կարող է վճարել և իր սպասած պատասխանի արժողութիւնը: Ուղարկողի կամքից է կախուած թէ պատասխանի համար քանի բառի վճար է ուզում տալ: Եթէ գրել «պատասխանը վճարած է—отвѣтъ уплаченъ», հեռագրատանը կը ստանան 10 բառի փող, իսկ եթէ ուղարկողը կամենում է որ 10 բառից աւել կամ պակաս լինի, այն ժամանակ պիտի նշանակէ վճարած բառերի քանակութիւնը. «отвѣтъ 15 словъ կամ 7 словъ уплаченъ»:

Միջազգային հեռագիրները կարելի է գրել բոլոր եւրոպական և մի քանի ասիական լեզուներով (կարելի է և հայերէն, բայց լատինական տառերով): Արտասահմանեան իւրաքանչիւր երկրի համար նշանակուած է առանձին գին իւրաքանչիւր բառից:

ԽՆՇՈՂԱԿԱՆ ԳԱՆՁԱՐԱՆՆԵՐ

Պոստ-հեռագրական հիմնարկութիւններին կից բացուած են խնայողական գանձարաններ: Դրանց նպատակն է աշխատաւոր (գլխաւորապէս շուկող) մարդկանց խնայողութիւնը պահպանել: Ընդունուած կարգ ու կանոնները չափազանց պարզ և հասարակ են և իւրաքանչիւր մարդ հեշտութեամբ կարող է յանձնել իր փողը գանձարանին:

Խնայողական գանձարանները պետական բանկի բացած խնայողական գանձարաններին են ենթարկուած: Ընդունուած փողերը պոստ-հեռագրական խնայողական գանձարանը անմիջապէս ուղարկում է պետական բանկի գանձարանը:

Խնայողական գանձարանին կարելի է յանձնել 25, 50, 75 կոպէկ և 1 բուրլուց մինչև 1000 բուրլի: Ընդունելութիւնը լինում է ամեն օր, նոյն ժամերին, երբ պոստատանը ընդունվում են նամակներ: Խնայողական գանձարանը իր ընդունած փողին տարեկան 4% շահ է տալիս, այսինքն մի բուրլուն 4 կոպէկ:

Հայրը կամ մայրը կարող են իրանց անչափահաս երեխաների անունով փող դնել գանձարանում և այդ փողը մինչև երեխաների չափահասութիւնը միայն իրանք են կարող ստանալ: Նոյնպէս և խնամակալները կարող են իրանց խնամած որբերի անունով փող յանձնել գանձարանին: Ամեն մէկն իրաւունք ունի ուրիշի անունով փող դնել. և փողի տէրը կը դառնայ նա, որի անունով գրուած է:

Խնայողական գանձարանը իր ընդունած աւանդները գրում է առանձին տետրի մէջ, որը և տալիս է փող յանձնողին: Անգրագէտ մարդուց չի պահանջվում, որ ուրիշին խնդրէ իր տեղ ստորագրելու. բաւական է եթէ պահանջվում է աւանդը, խնայողական գանձարանը այդ աւանդը կարող է ընդունուած է աւանդը, խնայողական գանձարանը այդ աւանդը կարող է տալ միայն մեռածի ժառանգներին: Ամեն ժամանակ փող յանձնողը կարող է յետ պահանջել իր փողը և խնայողական գանձարանը ամեն ժամանակ պիտի կատարէ այդ պահանջը:

ԴՐՈՒՄԱՆՈՐ ԹՂԹԵՐԻ ԳԻՆԸ

ՎԵՔՍԵԼՆԵՐԻ (ՄՈՒՐՀԱԿՆԵՐԻ) ՀԱՄԱՐ

ԵՔՏԵՐԻ (ԿԱՊԵԿՑՈՒԹԻՆՆԵՐԻ) ՀԱՄԱՐ

ԳՈՒՄԱՐ ԲՈՒՐԼԻ		ԹԵՐԹԵՐԻ ԳԻՆԸ		ԳՈՒՄԱՐ ԲՈՒՐԼԻ		ԹԵՐԹԻ ԳԻՆԸ	
Բ.	Գ.	Բ.	Գ.	Բ.	Գ.	Բ.	Գ.
1-ից մինչև	50	—	10	50-ից մինչև	300	1	25
50	»	100	—	300	»	3	10
100	»	200	—	900	»	5	40
200	»	300	—	1,500	»	7	10
300	»	400	—	2,000	»	11	—
400	»	500	—	3,000	»	15	65
500	»	600	—	4,500	»	20	30
600	»	700	—	6,000	»	28	—
700	»	800	1	7,500	»	31	—
800	»	900	1	9,000	»	36	—
900	»	1000	1	10,000	»	41	—
1000	»	1500	1	12,000	»	48	—
1500	»	2000	2	13,000	»	53	—
2000	»	3200	3	15,000	»	63	—
3200	»	4000	5	18,000	»	71	—
4000	»	6400	6	21,000	»	103	—
6400	»	8000	9	30,000	»	156	—
8000	»	10,000	11	45,000	»	211	—
10,000	»	12,000	13	60,000	»	312	—
12,000	»	15,000	15	90,010	»	415	—
15,000	»	20,000	21	120,000	»	519	—
20,000	»	25,000	27	150,000	»	781	—
25,000	»	30,000	33	225,000	»	1030	—
30,000	»	40,000	42				
40,000	»	50,000	54				

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍԳԻՏՈՒԹԻՒՆ *)

ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ

Մահից յետոյ մարդու կայքը անցնում է նրա ժառանգ-
ներին կտակով կամ ժառանգականութեան իրաւունքով:

Ի ԿՏԱԿ

Ի նշապես պիտի յօրինել: Չափահասութեան հասած եւ իրաւունք-
ներից չը զրկուած իւրաքանչիւր մարդ կարող է կազմել կտակ.
քայց կարողութեան քոլոր իրաւունքներից զրկուած մարդկանց
կտակները ոչինչ նշանակութիւն չունին: Բոլոր իրաւունքներից
զրկուած մարդիկ համարվում են իբրեւ մեռած. նրանց ամուս-
նական եւ ընտանեկան յարաբերութիւնները կարճվում են, կայ-
քը անցնում է նրանց օրինաւոր ժառանգներին. նրանք ոչ ազ-
նուական են, ոչ վաճառական, ոչ քաղաքացի կամ գիւղացի,
այլ անտանձնու՜ են դաժանակիր աշխատանքի դատապարտուած
(кааторжники) կամ արքայական: Կտակների համար օրէնքը սահ-
մանել է ձեւականութիւններ: Պէտք է կատարել այդ քոլոր ձե-
ւականութիւնները ամենայն ճշտութեամբ: Եթէ ձեւականութիւն-
ներից մէկն ու մէկը չի պահուած, դատարանը չի հաստատում
այդպիսի կտակը, մինչեւ անգամ եթէ չը կայ որ եւ է վէճ
կտակի դէմ:

Կտակը գրվում է կամ նօտարի մօտ, կամ տանը, ա-
ռանց նօտարի: Կտակողը պիտի ունենայ առողջ դատողու-

*) «Пособіе къ изученію законовъ» соч. П. Пуццило. Баку 1894 г.

թիւն եւ լաւ յիշողութիւն, այլ եւ պիտի լինի չափահաս, այսինքն 21 տարեկանից ոչ պակաս:

Կտակը պէտք է գրել ամբողջ թերթի վրայ, որը ունի երկու կէս, գրել պարզ ու որոշ, առանց ուղղելու, ջնջելու եւ քերելու, իսկ եթէ կան սխալներ, կարելի է ուղղել, միայն այն պայմանով, որ ընդ որ սխալները մի առ մի յիշատակուին կտակողի ստորագրութիւնից առաջ: Կտակողը եթէ անգրագէտ է կամ հիւանդութեան պատճառով չի կարող գրել, կարող է յանձնել մի ուրիշին գրել կտակ իր անունից եւ ստորագրել իր փոխարէն: Եթէ կտակը չի գրուած կտակողի ձեռքով, պէտք է այդ կտակի վրայ լինի այն մարդու ստորագրութիւնը, որը գրել է կտակը եւ քացի դրանից երեք վկաներ էլ պիտի ստորագրեն: Եթէ կտակը գրում է կտակողի խոստովանահայրը, այն ժամանակ թոյլատրվում է քաւականանալ երկու վկայի ստորագրութեամբ: Կտակ արտագրողը, կտակողի փոխարէն ստորագրողը եւ վկաները պիտի առանձին առանձին մարդիկ լինեն:

Կտակի տակ ստորագրողները պարտաւոր են ապագայում, երբ կտակը կը ներկայացնուի դատարան հաստատութեան համար, վկայել, որ կտակը նոյն իսկ այն կտակն է, որը նրանք ստորագրել են եւ որ իրանք դրել են իրանց ստորագրութիւնները կտակողի խնդրելով, որը այդ ժամանակ ունէր առողջ դատողութիւն եւ լաւ յիշողութիւն: Աւելի լաւ է վկաների օրէնքով պահանջած թուից աւել վկաների ստորագրել տալ կտակը, որովհետեւ մինչեւ կտակի հաստատելը վկաներից մէկը կարող է մեռնել, միւսը գնալ հեռու եւ անյայտ տեղ: Պէտք է չ'իմպատի ունենալ որ վկաները չը պիտի լինեն կտակողի ազգական, որ նրանց օգտին կտակողը կտակի մէջ մի քան արած չը լինի, որ նրանք չը լինեն ոչ կտակատար եւ ոչ խնամակալ (опекун): Վկաները պիտի լինեն գրագէտ, չափահաս եւ նրանց ստորագրութիւնները չի կարելի փոխարինել անուանական կնիք դնելով, մատը կնքելով եւ այլն:

Կտակի հաստատութիւնը: Կանոնաւոր կերպով կազմած կտակը միայն այն ժամանակ է ստանում զօրութիւն, երբ մեռնում է կտակողը եւ երբ հաստատվում է օրինասահման կարգով: Իւրաքանչիւր կտակ պէտք է ներկայացնել նահանգական դատարանին ի հաստատութիւն մի տարուայ ընթացքում: Հաստատութիւն ստանալու համար պէտք է ներկայացնել վկայական կտա-

կողի մահուան մասին եւ 6 քուբլի փող, յայտարարութիւն տպելու եւ ակտը գրելու համար: Նահանգական դատարանը, առանց երդման հարց ու փորձ անելով այն վկաներին, որ ստորագրուել են տնային կտակի վրայ, հաստատում է կտակը եւ այդ մասին մակագրում է իսկական կտակի վրայ եւ ապա յայտարարում է, քայց կտակը յետ չի դրվում մինչեւ պետական գանձարանին չը հատուցուի **ժառանգական հարկը:**

Եթէ ժառանգները չեն տուել զեկուցագիր ժառանգական կայքի կազմուածքի մասին (այսինքն թէ ինչ եւ ինչ քանակից է կազմուած ժառանգութիւնը), այդ դէպքում արքունական պալատը (казенная палата) յանձնում է ոստիկանութեան՝ յայտնի կացուցանել թէ ինչ քան է կայքը եւ ինչ արժէ: Եթէ կայքը անցնում է կնոջ եւ որդիների օգտին եւ ամեն մի ժառանգի ըստ իր նազար քուբլուց աւել է, այդ դէպքում ստացվում է մի կողմ, քուբլուց, այսինքն մի տոկոս: Եթէ կայքը անցնում է խորթ աղջիկներին եւ տղաներին, եղբայրներին եւ քոյրերին եւ մեռած եղբայրների կամ քոյրերի որդիներին, ստացվում է չորս տոկոս: Կողմակի ազգականներից մինչեւ չորրորդ աստիճանը ստացվում է վեց տոկոս, իսկ միւս ընդ որ անձնաւորութիւններից, որոնք ժառանգում են կայքը, — ութ տոկոս: Իսկ երբ կայքը անցնում է մէկին իրեն սեփականութիւն եւ միւսին մինչեւ կեանքի վերջը տիրապետելու իրաւունքով, այն ժամանակ ժառանգական հարկը ստացվում է մինչեւ կեանքի վերջը տիրապետողից կէս չափով, իսկ այն մարդուց, որի սեփականութիւնը պիտի դառնայ կայքը՝ մինչեւ կեանքի վերջը տիրապետողի մահից յետոյ, ստացվում է ամբողջութեամբ:

Տնային արդուզարդից, այսինքն կահկարասիքից եւ առհասարակ հագար քուբլուց պակաս արժողութիւն ունեցող ժառանգութիւնից հարկ չի ստացվում:

Ժառանգները կամ կտակակատարները պարտաւոր են ժառանգութիւնից հասնելի հարկը տալ մի ամսուայ ընթացքում՝ այն օրից, երբ իրանց կը յայտնուի հարկի քանակութիւնը: Այդ ժամանակամիջոցում չը տուած հարկը առնվում է, արքունական պալատի պահանջի համաձայն, ոստիկանութեան միջոցով եւ այդ դէպքում տուգանք է առնվում ամիսը մի տոկոս եւ չը վճարած գումարից:

Կեղծ կտակ: Կեղծ կտակ չինելու մէջ մեղադրուածները ար-

ստորվում են Սիբիր: Կեղծ է համարվում այն կտակը, որի վրայ կտակողի ստորագրությունը կեղծած է եւ կամ որի վրայ վկաները ստորագրել են կտակողի մահից յետոյ: Կարող է պատահել եւ այսպէս. քոլոր ազգականներին եւ վկաներին յայտնի է, որ կտակողը իսկապէս այնպէս է յայտնել իր կամքը, ինչպէս գրուած է. քայց եթէ այդ կտակը ստորագրում է մի ուրիշը այն պատճառով որ կտակողը այդ ժամանակ գտնվում էր ուշաթափութեան մէջ, այդ տեսակ կտակն էլ կեղծ է: Կտակի կեղծիքները կարող են լինել քաղմատեսակ եւ օրէնքը պատժում է այն մարդկանց, որոնք ուղղել են, փոփոխել են կտակի խօսքերը եւ այդ պատիժը մի եւ նոյնն է ինչպէս կեղծ կտակ շինողի համար:

Անվաւեր կտակներ: Անվաւեր են համարվում այն կտակները, որ թողնում են քոլոր իրաւունքներից զրկուածները, խելագարները, ինքնասպանները: Տոմային (այսինքն ժառանգաւոր ուրիշից ստացած) կայքը չէ կարելի կտակի մէջ նշանակել ուրիշի սեփականութիւն. այդպիսի կայքի սեփական տէրը միայն կարող է տիրապետութեան իրաւունքը կտակել իր կնոջը կամ ուրիշ մարդկանց: Յման տիրապետելու իրաւունքը սահմանափակուած է. այդպիսի տիրապետողի մահից յետոյ կայքը անցնում է կտակողի ժառանգներին:

Ոչ ոք իրաւունք չունի ցման տիրապետելու իրաւունքը յանձնել մի ուրիշին եւ ոչ իսկ սեփականատիրոջը: Եթէ նա հրաժարվում է այդ կերպով կայքից օգտուելուց, նրա իրաւունքը ընդ միշտ կարճվում է: Անվաւեր են այն անձանց օգտին արած կտակները, որոնք մեռել են կտակողից առաջ կամ գրկուած են իրաւունքներից:

Կտակողը իրաւունք ունի ամեն ժամանակ փոփոխել եւ ոչնչացնել իր արած կտակը: Անպայման արգելվում է երկու մարդկանց մի կտակ գրել, ինչ քովանդակութիւն էլ ունենայ այդ կտակը: Այս օրէնքի նպատակն այն է, որ եթէ մէկը կամենայ փոփոխել կամ ոչնչացնել իր կարգադրութիւնը, հարկադրուած չը լինի իր կամքի ազատութիւնը զործադրելու համար միւսի հաճութիւնը հարցնել:

Կտակի կատարումը: Դատարանով հաստատուած կտակը կատարվում է կամ կտակակատարների եւ կամ ժառանգների ձեռքով:

Ի՞նչ է կտակակատարը: Մեռածի լիազօրը, որ յօժարութեամբ յանձն է առել կատարել նրա վերջին կամքը: Այս պատճառով եթէ կտակակատարին տուած է իրաւունք ծախել կայքը եւ փողը քաժանել ինչպէս նշանակուած է, նա կարող է ծախել, պահանջել որ ծախուին ուրիշի գրաւ դրած կայքերը եւ եթէ աճուրդի ժամանակ այդ կայքերը չը ծախուին, կարող է վերցնել նրանց յօգուտ կտակողի: Նա պահանջում է եւ պատասխաններ է տալիս դատարանում այն քոլոր պահանջների մասին, որոնք կտակից են առաջանում: Կտակակատարներ կարելի է նշանակել մի քանի մարդկանց, այդ դէպքում մի գործ կատարելու համար հարկաւոր է քոլորի համաձայնութիւնը: Կտակակատարը իրաւունք չունի իր կոչումը յանձնել իր կամքով մի ուրիշի կամ թողնել իր ժառանգներին: Կտակակատարներին կարելի է տալ ամեն տեսակ ոչ ապօրէն յանձնարարութիւն. օրինակ, կարելի է յանձնել նրան գործադրել կտակած կայքը ըստ իր հայեցողութեան քարի գործերի համար. քայց չի կարելի տալ նրան իրաւունք գործադրել կայքը առհասարակ ինչպէս ինքն է կամենում: Կտակակատարը, իրան տուած յանձնարարութիւնը կատարելիս, ինչպէս եւ ամեն մի հաւատարմատար, պատասխանատու է ժառանգների առաջ:

Իսկ եթէ չի նշանակուած կտակակատար, կտակը կատարում են կտակողի **ժառանգները** ըստ ամենայնի համաձայն կտակողի կամքին:

II ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆ ՕՐԻՆԱԿԱՆ

Ի՞նչ է ժառանգական կայքը: Երբ մեռնում է մէկը, նրա ժառանգների համար քացվում է իրաւունք ժառանգել օրէնքի համաձայն, եթէ կտակ չկայ: Ժառանգութիւն օրէնքով ստանում են միայն նրանք, որոնք կապուած են ժառանգութիւն թողողի հետ ազգակցութեամբ:

Ժառանգութիւն ասելով օրէնքը հասկանում է ոչ միայն առձեռն կայքն ու գոյքը, այլ եւ ժառանգատուի քոլոր իրաւունքները եւ պարտականութիւնները: Ժառանգութիւն է ոչ միայն այն կայքը, որ մահուան ժամանակը կայ, այլ եւ այնպիսին որ պէտք է համարուի ժառանգութիւն տուողին: Քայց կայքի

հետ միասին անցնում է ժառանգներին, նախ՝ պարտականութիւն վճարել մեռածի պարտքերը, համեմատ ստացած ժառանգական բաժնի, իսկ եթէ ստացած ժառանգութիւնը բաւական չէ, պատասխանատու լինել իր սեփական ամբողջ կարողութեամբ, եւ երկրորդ՝ կատարել ժառանգութիւն տուողի բոլոր կատարած պայմանները եւ բաւարարութիւն տալ այն բոլոր պահանջներին, որոնք վերաբերում են մեռածին:

Ի նկատի առնելով այս բոլորը, ժառանգը պիտի մտածէ այն մասին, հարկաւոր է արդեօք ընդունել ժառանգութիւնը թէ ոչ. կարող է պատահել որ ժառանգութիւնը չը բաւականանայ պարտքերը վճարելու համար եւ այդ դէպքում ժառանգը իր սեփական միջոցներով պիտի բաւարարութիւն տայ: Ժառանգութիւնն ընդունելու միակ նշանը, որ սահմանել է օրէնքը, այն է, որ ժառանգը սկսում է տիրապետել կայքին եւ օգտուել նրանից: Ժառանգութիւնից հրաժարուելու համար պէտք է ուղղակի յայտնել որ ժառանգութիւնը չէ ընդունվում, կամ թէ՛ ոչ մի կերպ չօգտուել ժառանգութիւնից:

Ժառանգական իրաւունքների մէջ հաստատում է դատարանը, որ նախ քան այդ՝ պաշտօնական լրագրում (Սենատի յայտարարութիւն) տպւում է յայտարարութիւն, որով կանչում է բոլոր ժառանգներին: Եթէ մինչեւ վեց ամիսը բացի ներկայ եղող ժառանգներից չէ յայտնվում մի ուրիշը, այն ժամանակ դատարանը հաստատում է եղածներին ժառանգական իրաւունքների մէջ:

Ժառանգութիւն ստանալու կարգը: Եթէ մեռնողից յետոյ մնում է նրա ամուսինը եւ երեխաներ արական եւ իգական սեռի, այն ժամանակ ամենից առաջ ժառանգութիւնից հանվում է օրինադրած մասը կենդանի մնացած ամուսնուն, այն է **մի եօթներորդական** մասը անշարժ եւ **մի քառորդ** մասը շարժական կայքից եւ **իւրաքանչիւր աղջկան**—**մի տասն եւ չորրորդական** մասը անշարժ եւ **մի ութներորդ** մասը շարժական կայքից, իսկ մնացած կայքը հաւասար չափով բաժանվում է տղաների մէջ: Բայց եթէ մեռածից յետոյ մնացել են այնքան աղջկերը, որ նրանց ամեն մէկին թէ շարժական եւ թէ անշարժ կայքից օրինադրած մասերը տալուց յետոյ տղաների բաժինը պակաս կը լինի աղջիկների բաժիններից, այդ դէպքում կենդանի մնացած ամուսնուն նրա համար սահմանած բաժինը տալուց յետոյ, մնացած

կայքը հաւասար չափով բաժանվում է աղջիկների եւ տղաների մէջ: Եթէ չը կան ոչ տղաներ, եւ ոչ էլ նրանց ժառանգներ, ժառանգութիւնը ստանում են միայն աղջկերը: Որդիները խորթ մօր կամ խորթ հօր թողած ժառանգութիւնը իրաւունք չունին ստանալու: Եթէ կենդանի չէ այն մարդը, որ օրէնքով պիտի ժառանգէ, այն ժամանակ ժառանգութիւնը ստանում են նրա որդիքը, թոռները եւ այլն: Այս դէպքում ժառանգութիւնը բաժանվում է ոչ թէ մարդկանց թուի համաձայն, այլ պորտերի թուի համաձայն, այսինքն մի սերունդ ստանում է այն, ինչ պիտի ստանար մեռած ժառանգը, եթէ կենդանի մնար:

Եթէ չը կան ուղիղ ժառանգներ, այսինքն տղաներ, աղջիկներ եւ թոռներ, այն ժամանակ ժառանգութիւնը անցնում է կողմնակի ամենամօտիկ ազգականներին: Այդ տեսակից ամենամօտիկ իրաւունք ժառանգութիւն ստանալու ունեն. եղբայրները եւ նրանց ուղիղ սերունդը, իսկ եթէ դրանք չը կան—քոյրերը, իսկ եթէ քոյրեր էլ չը կան—հարազատ հօրեղբայրները կամ մօրեղբայրները եւ հօրաքոյրերը կամ մօրաքոյրերը:

Ծնողները չեն ժառանգում իրանց որդիների թողած կայքը, բայց եթէ որդիները մեռնում են անգաւակ, այն ժամանակ թողած կայքը տրվում է հօրը եւ մօրը ցմահ տիրապետելու, իսկ տոհմային կայքը, անգաւակ մեռածից յետոյ, ոչ մի դէպքում չի անցնում ծնողների իրաւունքին, այլ եթէ հօրից է մնացել, անցնում է հօր տոհմին, իսկ եթէ մօրից է մնացել—մօր տոհմին: Բայց երբ որդիների կայքը իբրեւ պարգեւ է եղել ստացուած ծնողներից, այն ժամանակ նրանց մահից յետոյ այդ կայքը անցնում է ծնողներին: Վերջիններս ստանում են եւ բանկում պահուող գումարների տոկոսները: Ծնողների կողմից պարգեւ է եւ որդիներին տուած բաժինը:

Ամուսիններից մէկը միւսի մահից յետոյ չի ժառանգում, այլ ստանում է օրինական մաս: Այրի կինը ստանում է մաս սկեսրայրի կայքից եւ այրի տղամարդը աներոջ կայքից:

Ժառանգութեան պահպանութիւնը: Հաշտարար դատարանները ձեռք են առնում միջոցներ՝ բացուած ժառանգութիւնը պահպանելու համար. այդ նպատակով նրանք ցուցակագրում են եւ կնքում են կայքը եւ տպած յայտարարութեամբ կանչում են ժառանգներին: Աս միջոցը գործադրվում է մանաւանդ այն ժամանակ, երբ ժառանգները կամ նրանցից մի քանիսը բա-

ցակայ են:

Սենատի յայտարարութիւնների մէջ ժառանգներին հրաւիրող յայտարարութիւնը երբորդ անգամ տպելուց յետոյ երբ անցնում է վեց ամիս, ներկայ եղող ժառանգները կարող են խնդրել, որ իրանց հաստատեն ժառանգութեան իրաւունքների մէջ: Եթէ ժառանգութեան իրաւունքների մէջ հաստատելուց յետոյ երեւան կը գան եւ այլ ժառանգներ, այդպիսիները իրանց իրաւունքները պիտի հաստատեն, դատարանին ներկայացնելով պահանջ (սեռ) դէպի ժառանգութիւն ընդունած ժառանգները:

Եթէ ժառանգները մինչեւ տասն տարին չեն երեւում, առ միշտ զրկվում են իրանց իրաւունքներից:

Ճառանգութեան բաժանումը կատարվում է կամ իրանց, ժառանգների, քարեյօժար կամքով կամ դատարանի միջոցով: Եթէ ընտանեկան երկպառակութիւնների պատճառով չի կայանում երկու տարուայ ընթացքում սիրայօժար քաժանում, այն ժամանակ դատարանն է սկսում քաժանման գործը: Երկու տարի ժամանակամիջոցը, որ տրվում է սիրայօժար քաժանում զրուի բերելու համար, հաշվում է այն օրից, երբ խնդիրը է ներկայացվում դատարանին դատաստանական քաժանում կատարելու մասին:

Նահանգական դատարաններում քաժանման գործերը կատարվում են դատարանի մի անդամի անմիջական հսկողութեան տակ: Դատարանի անդամը կարող է յանձնել նօտարին յօրինել քաժանման նախագիծը: Երբ ժառանգները ցոյց չեն տալիս այդպիսի մարդկանց, որոնք կարող կը լինէին յայտնի կացութեան ժառանգական կայքի կազմիւածքը եւ դրութիւնը, այդ դէպքում դատարանի անդամը ինքն է ընտրում այդպիսի մարդկանց: Նօտարը, իր կողմից, կարող է հրաւիրել դատաստանական պրիստաւին ժառանգական կայքը ցուցակագրելու համար եւ զիտակ մարդկանց—այդ կայքը գնահատելու համար: Դատարանի անդամը հրաւիրում է ժառանգներին տալ իրանց քացատրութիւնները ժառանգական կայքի մասին. վերջապէս, նա կազմում է զեկուցագիր, որի հիման վրայ դատարանը դնում է իր վճիռը քաժանման մասին: Բայց մի տարուայ ընթացքում ժառանգներից ամեն մէկը, որ իրան զրկուած է համարում, կարող է առանձին պահանջ ներկայացնել նորից քաժանման գործը քարեփոխելու մասին:

Բաժինը: Կենդանութեան ժամանակ սեփական միջոցներով ձեռք բերած կայքից կարելի է քաժինը տալ զաւակներին, թոռներին ինչ մաս որ տուողն է ուզում, բայց տոհմային կայքից օրէնքով նշանակած մասից աւելին չի կարելի տալ: Իրանց ծնողների կենդանութեան ժամանակ տոհմային կայքից լի ու լի քաժին ստացածները իրաւունք չունին ժառանգել, ծնողների մահից յետոյ, տոհմային կայքը, իսկ եթէ սակաւ են ստացել, կարող են պահանջել միայն այդ սակաւը:

Աղջիկներին եւ ազգականութիւններին, ամուսնութեան ժամանակ, տուած պարգելը անուանվում է **օժիտ** կամ **քաժինը** (кредитное): Բայց քաժինը ստացածը ծնողների մահից յետոյ կարող է էլի ժառանգութեան մաս ստանալ, եթէ միայն ծնողների կենդանութեան ժամանակ, ստանալով քաժինը, ինքն իրան չի զրկել ժառանգութիւնից:

Եթէ քաժինը է տրվում անշարժ կայք, այդ մասին պէտք է օրինաւոր թուղթ կազմել նօտարի մօտ եւ հաստատել տալ աւագ նօտարի մօտ:

Բաժինը միշտ մնում է կնոջ սեփականութիւն: Տղամարդը պարտաւոր է իր կնոջ կամ նրա ազգականների առաջին պահանջով յետ դարձնել քաժինը ամբողջութեամբ: Եթէ տղամարդը սնանկանում է, կնոջ կայքը, նրա քաժինը, պէտք է յետ դարձնուի նրան եւ պարտքի վճարման համար ծախուել չի կարող: Եթէ փեսան մինչեւ հարսանիք կատարելը ստացել է քաժինքի մի մասը, իսկ հարսանիքը չի կայացել, այն ժամանակ այդ քաժինը նա պիտի յետ դարձնէ: Կնոջ մահուանից յետոյ քաժինը հասնում է նրա ժառանգներին, որոնք իրաւունք ունին պահանջել ամուսնուց յետ դարձնել այդ քաժինը:

Տ Ե Ղ Ա Ռ Ր Ա Ա Ա

ԹԻՖԼԻՍ

Վովկասեան մայրաքաղաքը հազար հինգ հարիւր տարուց աւելի գոյութիւն ունի Վուր գետի մի նեղ հովիտում: Այդ հովիտը երեք կողմից շրջափակում են լեռնային բարձրութիւններ. արեւելեան կողմից Մախաթի սարերը (2165 ֆ. ծովի մակերևոյթից), արևմտեան կողմից Մթա-Յմինդա (սուրբ սար) կամ ս. Դաւիթի սարը (2400 ֆ.), իսկ հարաւային կողմից Սօլօլակի բարձրաւանդակը (մօտ 1600 ֆ.), որի միջով Վուրը փորել է իր ճանապարհի համար մի նեղ և ժայռոտ անցք: Միայն հիւսիսային կողմից է հովիտը բաց: Քաղաքը տարածուած է Վուրի երկու ափերին: Վուրը քաղաքի մէջ 7 վերստ տարածութիւն է գնում, քաղաքից դուրս գալուց յետոյ նա բաժանվում է երկու ճիւղի և կազմում է մի մեծ կղզի, որի վրայ գտնվում են Օրթաճալա այգիները: Վուրը գնում է շատ սրընթաց և այդ պատճառով նաւագնացութիւնը նրա վրայ անհնարին է: Վուրի մակերևոյթը բարձր է ծովի մակերևոյթից 1300 ֆուտ: Իսկ Թիֆլիսի ամենաբարձր կէտը, որ սուրբ Դաւիթի վանքն է, ունի բարձրութիւն 1940 ֆուտ:

Թիֆլիսի աշխարհագրական դիրքն է. 41° 41' հիւս. լայն. և 62° 27' արեւել. երկար.:

Ինչպէս յայտնի է, Թիֆլիսը Վրաստանի մայրաքաղաքն է և այդ երկրի ամենանշանաւոր քաղաքն է եղել հին ժամանակները, իսկ այժմ առաջինն է Վովկասեան բոլոր քաղաքների մէջ: Բայց ազգաբնակչութեան տեսակէտից Թիֆլիսը եղել է հայկական քաղաք *): Այդ հանգամանքը պարզ ապացուցանում են նոյն իսկ վրաց տարեգրութիւնները և Թիֆլիսի ամբողջ անցեալը: Իսկ այդ անցեալը բաւականին փոթորկալից է եղել:

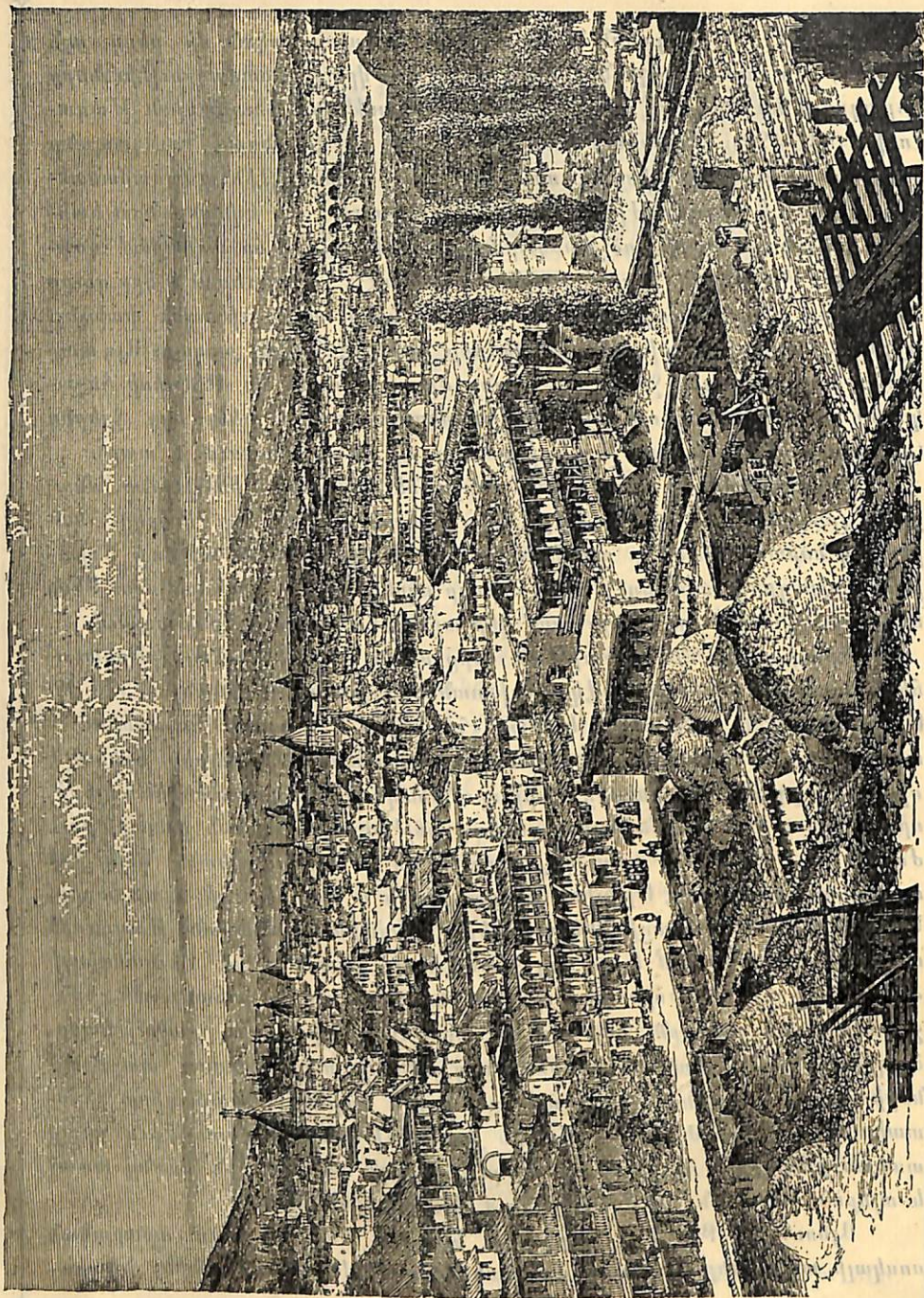
*) Е. Вейдембамумъ. Путеводитель по Кавказу. Тиф. 1888 г. кр. 308.

Դեռ 379 թուականին հաստատուել էր պարսկական մի բերդ այն տեղում, ուր այժմ Թիֆլիսն է գտնվում: Բայց վրաց պատմագրութիւնները վերադրում են Թիֆլիսի հիմնարկութիւնը Վաղթանգ Գուրգասյան թագաւորին (446-499): Աւանդութիւնը պատմում է որ մի անգամ Գուրգասյանը ռուսի էր գնացել այն իւր անտառները, որոնք պատում էին այն ժամանակները Թիֆլիսի բարձրութիւնները. նա վիրաւորում է մի եղնիկ և նրա ետեւիցն է ընկնում: Յանկարծ նա դարձացած տեսնում է որ արնաքամ դարձած որսը հասաւ մի տաք ջրի, ընկաւ նրա մէջ, լուացուեցաւ և երբ դուրս հկաւ, նրա վէրքը առողջացած էր և նա սկսեց արագութեամբ փախչել: Այդտեղ, հրաշալի ջրերի մօտ, թագաւորը մտածեց հիմնել քաղաք: Այդ տաք ջրերը այդ հանքային ջրերն են, որոնց վրայ շինուած են Թիֆլիսի հռչակաւոր բաղնիքները: Նոյն իսկ Թիֆլիս անունը առաջ է եկել այդ ջրերից (վրացերէն թ փ ի լ ի կամ թ ք ի լ ի բառից է, որ նշանակում է տաք):

Գուրգասյանը չը կարողացաւ վերջացնել քաղաքի շինութիւնը, մնացածը լրացրեց նրա որդին՝ Դաշի, որը, կատարելով իր հօր կտակը, ամբողջրեց նորաշէն քաղաքը պարիսպներով և թագաւորական աթոռը Մցխեթից փոխադրեց այստեղ: Գուրգասյանը սկսել էր իր պալատի մօտ Սիօն եկեղեցու շինութիւնը, բայց նա վերջացաւ 64 տարուայ ընթացքում:

Թիֆլիսը իր հիմնարկութեան օրից սկսեց արագ մեծանալ, բարգաւաճել: Հայոց պատմիչներից մէկը, Ուխտանէս եպիսկոպոս, խօսելով 595 թ. Թիֆլիսի մասին, անուանում է նրան «հրաշաշէն և հրաշալի հռչակաւոր և ակնանւոր մեծ մայրաքաղաք Տփլիսաց»։ Պատմագրութիւններից երևում է որ հէնց այդ ժամանակներից Թիֆլիսում բնակութիւն հաստատեցին հայերը, որոնք այնուհետեւ բազմանալով, դարերի ընթացքում դարձան քաղաքի բուն ժողովուրդը, պատճառ նրա պայծառութեան և հարստութեան: Նոյնպիսի գովեստներ չունայում է Թիֆլիսի վերաբերմամբ և մեր մի ուրիշ պատմագիր, Մովսէս Վաղանկատուացի: Նկարագրելով խաղաղների Խաքան թագաւորի արշաւանքը, նա ասում է որ այդ թագաւորը, միաբանուած Բիւզանդիայի Հերակլ կայսրի հետ «պատեալ պաշարէին զփափկասուն վաճառաշահ, հրուշակաւոր, մեծ քաղաքն Տփլիս» (625): Բերդը զիմաղրեց քաջութեամբ, ծաղրելով երկու թագաւորներին. բայց յաջորդ տարին ընկաւ պաշարողների ձեռքը և անխնայ կոտորածի ասպարէզ դարձաւ: Պատմագիրը յիշատակում է, որ յաղթողները ահագին քանակութեամբ հարստութիւն աւար տարան քաղաքից. ոսկին և արծաթը շեղջ-շեղջ կուտած էին նրանց առաջ և այնքան շատ էին, որ ձանձրացնում էին տեսնողներին:

Այնուհետեւ Թիֆլիսը արիւնով նկարած ենք տեսնում արաբական սոսկալի արշաւանքների պատմութեան մէջ: Թովմայ Արծրունին, նկարա-

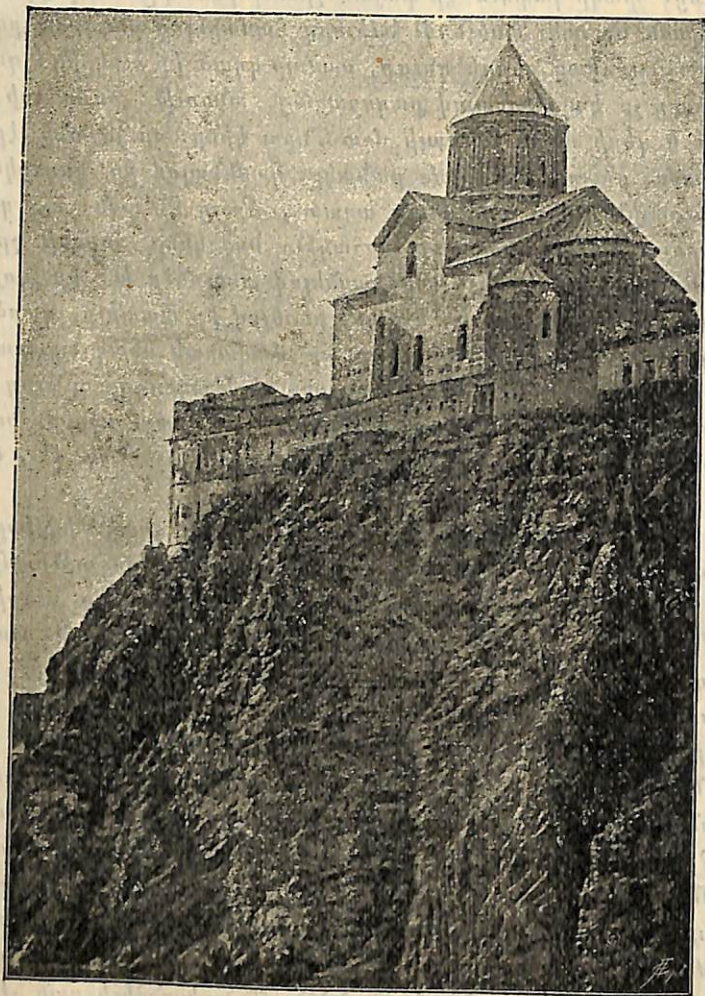

Թիֆլիսի տեսարան

գրելով այն ժամանակուայ Թիֆլիսը, ասում է որ նա չըջապատուած էր խիտ անտառներով. փայտի առատութիւնից նա կոչվում էր Փայտակարան. բոլոր տները փայտի էին: 855 թ. արաբացի Բուղան պաշարեց քաղաքը, առաւ, կրակ տուեց: Արակը լափում էր փայտէ շինութիւնները: Քաղաքի գլուխ էր մի հայ իշխան Սահակ անունով: Աւելորդ համարելով ընդդիմադրութիւնը, Սահակ իշխանը գնաց բերդի դուռը, սամուր գցած իր ուսերին և գաւազանը ձեռքին, բայց չը կարողանալով քաղցրացնել անգուլթ բռնաւորի սիրտը, բռնուեցաւ և գերի մնաց Բուղայի մօտ: Նրա կինը, որ յայտնի էր իր գեղեցկութեամբ, գնաց արաբական բանակը, կամենալով իր գեղեցկութեամբ զրաւել Բուղային և իւր ամուսնուն ազատել: Բայց Բուղան այդ գեղեցկութեան տիրելու համար, սպանեց Սահակին: Իսկ կինը հորանի շըջում էր արաբական բանակում և ճիշ բարձրացնելով ասում էր թէ իր գոյժը խալիֆին պիտի համէ: Եւ իրաւ, նա զոհ բերելով իր պատիւը, դարձաւ Բուղայի անկման պատճառ: Թիֆլիսը երկար ժամանակ մնաց արաբական իշխանութեան տակ: 914 թ. Աշոտ Բագրատունի թագաւորը գրաւեց Թիֆլիսը և ազատեց Վրաստանը արաբական լուծից: Բայց արաբացիք նորից էլի նուաճեցին քաղաքը և պահեցին իրանց ձեռքում մինչև 1042 թ., երբ վրաց Բագրատ թագաւորը ազատեց նրան:

Մի քանի տարուց յետոյ նոր արշաւանքի զոհ գնաց Թիֆլիսը: Տաճիկ սելջուկները 1068 թ. Ալֆաւան բռնաւորի առաջնորդութեամբ առան քաղաքը, քանդեցին, աւերեցին: Ապա մի քանի տարի ևս ձեռքից ձեռք անցնելով, 1122 թ. վրաց Դաւիթ թագաւորի իշխանութեան տակ մտաւ: Այս թագաւորը կարողացաւ կարճ ժամանակում անդորրութիւն հաստատել Վրաստանում: Հայաստանից, մանաւանդ Անի քաղաքից, որ այդ ժամանակները ծանր տաքնապի մէջ էր զանազան բռնակալների հասցրած հարուածներից, խումբ խումբ դադթականներ եկան Վրաստան՝ հանգստութիւն գտնելու նպատակով: Դադթականների մի մասը հաստատուեց Թիֆլիսի մէջ և շըջակայ գիւղերում. իսկ միւս մասի համար Դաւիթ թագաւորը հիմնեց մի քաղաք, որ այժմ կոչվում է Գօրի: Պէտք է նկատել որ թէև հայասէր Դաւիթ թագաւորը հիւրընկալում էր իր երկրի սահմաններում թշուառ, հարստահարուած հայրենիքից փախած հայերին, բայց վերջիններիս կեանքը Վրաստանում առանձին մի նախանձելի բան չէր ներկայացնում: Վրաց հոգեւորականութիւնը սերմանում էր ատելութիւն դէպի հայերը, այն պատճառով որ սրանք չէին ընդունում Քաղկեդօնի ժողովը: Արժնական ատելութիւնը այն ատիճանին հասաւ, որ երբ 1197 թ. տեղի ունեցաւ հայոց Ծաղկատիկը և հայերը զատիկը տօնեցին վրացիներից մի շարաթ յետոյ, վրացիք կատաղեցան և յարձակուելով հայ եկեղեցու վրայ,

կրակ տուին նրան: Հայերը զէնք վերցրին և Թիֆլիսի փողոցներում սկսուեց արիւնահոս կռիւր: Խաղաղութիւնը միայն այն ժամանակ հաստատուեցաւ, երբ ջարդուած վրացիները վճարեցին 100000 դահեկան՝ այրած եկեղեցին

Թիֆլիս.— Մետեխի եկեղեցին

վերաշինելու համար և 40000 դահեկան՝ եկեղեցու մէջ այրուած քառասուն մարդկանց համար:

Կրօնական ատելութիւնը չը վերացաւ նաև Թամար Թագուհու ժամանակ: Յայտնի է, որ այս Թագուհու ժամանակը վրաց պատմութեան մէջ

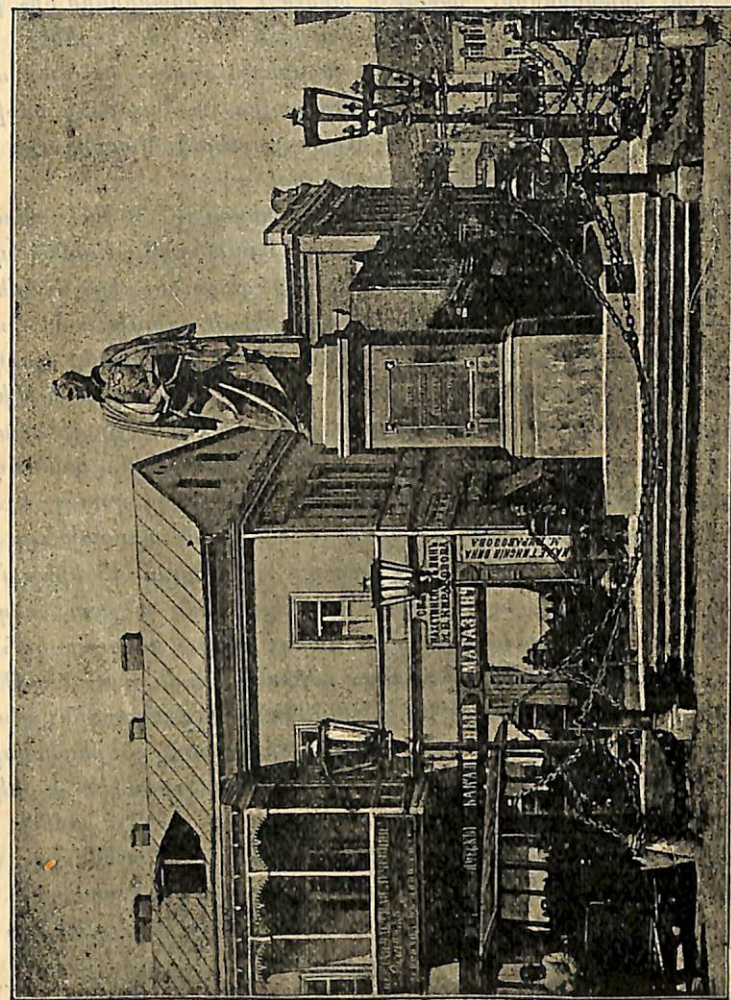
յայտնի է Ոսկեդար անունով: Եւ իրաւ, Թամարը խաղաղութիւն պարգեց բազմաշարշար երկրին, իսկեց շատ երկրներ թշնամիների ձեռքից, իր հովանաւորութիւնը տարածեց նաև Հայաստանի վրայ: Յաղթող բազուկներին ապաստանած՝ կեանք ստացաւ քարուքանդ դառած Ժողովուրդը. ծաղկեցին արհեստները, վաճառականութիւնը, մինչև անգամ մի ճոխ գրականութիւն սկսուեց (այդ ժամանակներն է Շօթա-Րուստաւելին գրել իր հուշակաւոր «Ընձենաւորը», որ այժմ վրաց գրականութեան փառքն ու պարծանքն է համարվում): Քաղաքական այդ աղատութիւնը, որ այդպիսի երջանիկ օրեր բերաւ Վրաստանի համար, իրանց անվեհեր քաջութեամբ հաստատեցին երկու հայ իշխաններ, Ջաքարէ սպասալար և նրա եղբայր Իվանէ Աթաբէկ: Վրաց զօրքը Ջաքարէ սպասալարի առաջնորդութեամբ քաջութեան հրաշքներ էր գործում, դիմադրում էր թշնամիների ահազին բանակներին, հալածում էր նրանց: Կարճ միջոցում Տրապիզոն, Կարս, Արդէբիլ, Թաւրիզ և Խորասան գլուխ իջեցրին Ջաքարէի և Իվանէի առաջ: Վրաստանի փառքի և մեծութեան դարը եկաւ այդ երկու հուշակաւոր զօրապետների շնորհիւ: Բայց մինչդեռ յաղթութեան տօներ էին կատարվում, մինչդեռ երկիրը հանգստանում էր, կրօնական ատելութիւնը շարունակում էր յուզել և վերդովել հայերին և վրացիներին: Այդ ատելութիւնը բոյն էր գրել նոյն իսկ Թագուհու ապարանքում: Ջարմանալի էր երկու հարազատ եղբայր զօրապետների վարմունքը: Մինչդեռ մէկը, Ջաքարէն, իր հայրենի կրօնի ախոյեանն էր, միւսը, Իվանէն, գրաւուելով Թագուհու գեղեցկութեամբ և կամեանալով աւելի մեծ դիրք բռնել արքունիքում, փոխեց իր կրօնը և այդ բուական չէ, դարձաւ յունադաւանների կուսակցութեան համակրող և գործակից: Իսկ այդ կուսակցութիւնը պարզ քարոզում էր սրով և բռնութեամբ հայերի մէջ յունադաւանութիւն տարածելու նպատակը: Պատմական յիշատակարանները հասկացնել են տալիս, որ Ջաքարէ սպասալարը, այն մարդը, որ «Քարթլիս Յիսովրեայ»-ի (վրաց պատմութիւն) ոգեւորուած գովասանքների և մեծարանքի առարկան է, Թագուհու արքունիքում, այնուամենայնիւ, միշտ տեսնում էր մի զօրեղ ընդդիմադրութիւն: Նրան զգալ էին տալիս որ նա հայ է և վրացի ազնուականներից ստոր.... Այսպէս էր միջնադարեան կրօնամոլութեան խաւարը: Եւ մինչդեռ վրացիք երազում էին իրանց վաղեմի տենչանքը իրագործել, դարձնելով բոլոր հայերին իրանց դաւանութեան, բարձրացաւ Խորասանի Ջալալեդդին սուլթանը, որ առաւ Թիֆլիսը, քանդեց, աւերակ դարձրեց (1226 թ.): Ջաքարէ սպասալարը չը կար և թշնամին տարաւ նրա յաղթութիւնների ժամանակ դիպած անհուն հարստութիւնը:

Ազէար կրկնուեց 12 տարուց յետոյ. 1238 թ. մօնգօլները նուաճեցին

Թիֆլիսը և սրի ու կրակի ճարակ դարձրին նրան։ Այնուհետև Վրաստանը Հայաստանի նման հեծում էր մոնղոլական լուծի տակ մինչև XIV դարու սկիզբը։ Բայց անդորրութիւն չէր տուած այդ թշուառ երկրին։ Մի քանի ժամանակից յետոյ (1388 թ.) ամեն ինչ տակն ու վրայ եղաւ Լանկթեմուրի արշաւանքներից։ Թիֆլիսը մի քանի անգամ էլի աւերակ դարձաւ։ Լանկթեմուրի գնալուց յետոյ հաղիւ մի քանի տարի աղատ շունչ քաշեց երկիրը և ահա նոր, սարսափելի արշաւանք։ Թաւրիզի Զահան-Շահը Թիֆլիսում այնպիսի մի անգութ կոտորած սկսեց (1440 թ.), որի նմանը Թիֆլիսը գուցէ չէր տեսել։ Թովմայ Մեծոբեցի պատմաբանը վկայում է որ կոտորածների ահից սարսում և դողում էին լեռնական և դաշտային բնակիչները. ամենքը փախել էին, թոյլ տալով կատաղի թշնամուն ջնջել, գերի տանել, քարուքանդ անել։

Շարունակ աղէտների մէջ տանջուելով, Վրաստանը XVI դարում դառնում է Օսմանեան երկրի մի մասը։ Թիֆլիսը անցնում է օսմանցիների ձեռքը, բայց վրաց Սիմօն Թազաւորը երկու տարի շարունակ պաշարում է նրան՝ թշնամու ձեռքից խլելու համար։ Այդ ժամանակ Թիֆլիսում սկսվում է սարսափելի սով. մի էշը ծախվում էր 50 ոսկով, մի շունը 20 ոսկով, մի չափ գարին 20 ոսկով։ Անընդհատ պատերազմները սպառել էին երկրի ոյժերը. հայերը սկսեցին գաղթել ուրիշ տեղեր։ Պարսիկ բռնակալները, մի քանի անգամ արշաւելով Վրաստան, գերիների ահագին բազմութիւն ուղարկեցին Պարսկաստանի խորքերը (Շահ-Քահմաս, Շահ-Աբաս և ուրիշներ)։ Միայն 1636 թ. վրաց Ռոստոմ Թազաւորը կարողացաւ խլել Թիֆլիսը օսմանցիների ձեռքից, վերանորոգեց քաղաքը, զարդարեց զանազան շինութիւններով և իր համար մի փառաւոր պալատ շինեց, որը հիացած նկարագրում է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդէնը։

Այս Ռոստոմ Թազաւորի ժամանակ Թիֆլիսում պատահած մի դէպք է նկարագրում Զաքարիա Սարկաւագ պատմիչը, որը, իբրեւ մի բնորոշ գիծ քաղաքի ներքին կեանքից, յիշատակութեան արժանի է։ Արաւետազում սարքած մի մեծ որսի ժամանակ անակնկալ սպանվում է Ռոստոմի որդի Լուարսափը, որ պիտի ժառանգէր Թազաւորութիւնը։ Թազաւորը որսը կիսատ թողած՝ փախչում է Թիֆլիս, սկսվում է հարց ու փորձ՝ թէ ով սպանեց ժառանգին։ Մեղադրվում են երկու մարդիկ. մէկը հայ՝ Բայանդուր Թումանեանց անունով, միւսը վրացի՝ Շիուշ անունով։ Սակայն որոշակի չէր հաստատվում թէ զրանցից որն է սպանողը. հայերը ասում էին թէ վրացիք են սպանել, իսկ վրացիք պնդում էին հակառակը։ Վճռուեց երկուսի մենամարտութեամբ պարզել իսկական մեղաւորին։ Մենամարտութիւնը կայանում է Կուրի միւս ափին, քաղաքի արեւելեան կողմում։ Բայանդուրը, որին

Թիֆլիս. — Կոթմնոցի արձան.

պատմիչը ներկայացնում է մի խոշոր և յաղթանդամ մարդ, յաղթում է իր հակառակորդին, բայց թագաւորի կողմից նշանակուած երեք մարդիկ չեն թոյլ տալիս նրան սպանել յաղթուածին: Թագաւորը Շիրուշի բոլոր կալուածքները տալիս է Բայանդուրին, իսկ այդ յաղթութիւնը առիթ է տալիս հայերին ծաղրել վրացիներին: Պատմիչը ասում է որ վրացիները քիչ իջան իրանց գոռոզութիւնից: Հայերը մի նախատական երգ էին յօրինել վրացերէն լեզուով, որի մէջ կրկնում էին այս խօսքերը. «Շիրուշ, ծաղի, Բայանդուր մօուգայ» (Շիրուշ, փախիր, Բայանդուրը գալիս է): Այդ երգը ամօթ էր պատճառում վրացիներին: Պարսից Շահ-Աբասը, լսելով Բայանդուրի այս քաջութիւնը, Թիֆլիսի իշխանութիւնը նրան տուեց:

Թիֆլիսի մի այլ աւերմունքը, որ տեղի ունեցաւ 1723 թ. գարնանը, նկարագրում է Աղուանից Յսայի կաթողիկոսը: Այս անգամ աւերման պատճառը Կախէթի Առաքանդին թագաւորն էր, որը ընդունել էր մահմետական կրօնը և կոչւում էր Մհամէտ-Աուլի: Լէզգիների օգնութեամբ փախչելով քաղաքից Վախթանգ թագաւորին, նա սկսեց կողոպտել քաղաքի անթիւ հարստութիւնը: Բերում ենք Յսայի կաթողիկոսի պատմութիւնից մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք ցոյց են տալիս թէ ինչ դրութեան մէջ էր Թիֆլիսը: Շատ ժամանակից ի վեր, ասում է պատմիչը, ամենափարթամ և վայելուչ Թիֆլիսը թշնամիներից անհանգիստ չէր դառել և խաղաղութիւն էր վայելում, և ինչպէս յայտնի է ամենիւրեք, տեղացիները բազմաշխատ վաճառականներ են և նրանց կանայք, տղաները և երեխաները փափկասուն են և գեղեցիկ. նրանց նիստ ու կացը նման չէ շատ տեղերի. այստեղ գեղեցիկ ապարանքներ, զարդ ու զարդարանք, հարուստ կահ կարասիք. և հայոց իշխանութեան ժամանակ սեղանի և տան բոլոր անօթներն ու սպասները ոսկի էին և արծաթի, իսկ զգեստների թանգագին դիպակների, մարդարտաշար զարդերի պայծառութիւնը կարելի է երեւկայել որքան միտքն է բաւականանում: Շքեղ կերպով զարդարուած էին և եկեղեցիները, որոնց անբաւ հարստութիւնը աննկարագրելի է: Այս ամենը դարձաւ անկուշտ լէզգիների աւար: Հաւաքեցին տարան. մանուկներից, տղաներից, կանանցից և աղջիկներից ամենագեղեցիկները գերի տարան: Բայց կոտորածը այնքան մեծ չէր, որովհետեւ թագաւորը (Առաքանդին) չէր թոյլ տալիս:

Յաջորդ տարին Թիֆլիսը Օսմանցոյ ձեռքն ընկաւ: 1734 թ. նրանցից խլեց Նադիր-Շահը: Սա հրաման էր հանել 300 տուն տանել Խորասան, բայց Աբրահամ Կրետացի հայոց կաթողիկոսը, որ գտնվում էր Նադիրի մօտ, կարողացաւ խնդրելով յետ վերցնել այդ հրամանը: 1736 թ. բոլորովին հեռացնելով օսմանցիներին Վրաստանից, Նադիրը երկրի կառավա-

րութիւնը յանձնեց վրաց իշխան Թէմուրազին և նրա որդի Հերակլին, որոնք յայտնի են իբրեւ քաջ մարդիկ: Բայց սրանք չը կարողացան բարօրութիւն հաստատել երկրում: Լէզգիները և այլ լեռնական ցեղեր իրանց անդադար արշաւանքներով նեղում էին մարդկանց: 1757 թ. Թիֆլիսում սկսուեց սարսափելի սովը. քաղաքից շատերը հեռացան և բնակութիւն հաստատեցին Մօզդուկում: 1770 թ. վրաց հասաւ մի նոր դժբախտութիւն. ժանտախտը Թիֆլիսում կոտորեց 4000 մարդ. քաղաքը դատարկվում էր:

Ձը նայած կրօնական ատելութեան, որ շարունակ փոխադարձ թըշնամութիւն էր պահպանում հայերի և վրացիների մէջ, վրաց թագաւորները շատ լաւ էին հասկանում, որ առանց հայ տարրի չի կարող գոյութիւն ունենալ որ և է քաղաք, ուստի հայերին մեծ արածնութիւններ տալով, նրանք միշտ աշխատում էին գրաւել նրանց դէպի Վրաստան: Իսկ Հերակլ II թագաւորը, տեսնելով որ Թիֆլիսը սովի և ժանտախտի պատճառով դատարկուել է, զանազան տեղերից գէնքի ոյժով հայ գաղթականութիւններ բերեց իր երկիրը: 1780 թ. Թիֆլիսում հաստատուեցան Շամախու, Գանձակի և Շամքորի կողմերից բերած գերիները: 1781 թ. Ղարաբաղի հայերից մի մեծ գաղթականութիւն Մելիք-Աղամի և Մելիք-Յովսէփի առաջնորդութեամբ ինքնայօժար անցաւ Վրաստան: Բայց և այնպէս, արհեստական կերպով աւելացնելով իր երկրի ազգաբնակչութիւնը, Հերակլը չը կարողացաւ պահպանել իր խախտ գահը: Նա չունէր զօրք, փող. լէզգիները աւերում էին երկիրը, 1781 թ. նորից ժանտախտը կոտորածներ արաւ: Հերակլը յուսահատուած դիմեց Ռուսաստանի օգնութեան: Եկատերինա կայսրուհին Ռուսաստանի մշտնջենաւոր հովանաւորութեան տակ ընդունեց Վրաստանը և 1783 թ. ամառը Թիֆլիսը ուրախութիւններով ընդունեց ռուս զեսպաններին և տօնեց նրանց բերած դաշնադրութիւնը: Դրանից յետոյ Թիֆլիս մտաւ մի փոքրիկ զուս զօրաբաժին: Քաղաքը իրան տալանով էր համարում մահմետական արշաւանքներից: Բայց 1787 թ. ռուսները հեռացան Թիֆլիսից և Հերակլը նորից մնաց դատարկաձեռն: 1795 թ. Թիֆլիսը աւերեց Աղա-Մահմէտ խանը: Այդ աղետից երկու տարի անցած՝ 1797-ին Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերում բոյն գրաւ սոսկալի ժանտախտը, որ մի ամբողջ տարի չը հեռացաւ Թիֆլիսից: 1801 թ. յունվարի 18-ին կայսերական հրովարտակով Վրաստանը ռուս պետութեան մի մաս հրատարակուեց: Վերջացան խռովութիւնները, պատերազմները, Թիֆլիսը սկսեց ռուսաց իշխանութեան տակ մեծանալ, բարեկարգուել, զարգանալ:

Այս պատմական համառօտ տեսութիւնից արդէն պարզ երևաց թէ

ինչ դեր և նշանակութիւն ունէին հայերը Թիֆլիսի մէջ երկար դարերի ընթացքում: Նորագոյն հետազոտութիւնները միանգամայն հաստատում են որ վրացիները Թիֆլիսում ապրում էին ժամանակաւորապէս իբրև պետական պաշտօնեաներ: Վրաց թաւաղները (իշխանները) մշտական բնակութիւն ունէին իրանց տոհմային կալուածներում: Բայց այլ և այլ պաշտօններ վարելով իրանց արքունիքում, նրանք գալիս էին Թիֆլիս իրանց ծառաների, ճորտերի և երկրորդական աղետակալների հետ, ապրում էին այդտեղ: Միայն հայերն էին, որոնք թէ Թիֆլիսում և թէ Գորիում կազմում էին բուն քաղաքային դասակարգը, որ ընդունել էր իր առանձին կազմակերպութիւնը: Այդ հանգամանքը հաստատում է ամբողջ Վրաստանի վերաբերմամբ անհերքելի դարձած մի փաստ: Վրաց գրող Պլատօն Իօսելիանի բոլորովին ճիշտ է նկատում, որ Վրաստանի քաղաքները ոչ այլ ինչ էին եթէ ոչ լեւնային բերդեր, որոնց հովանաւորութեան տակ հաւաքվում և բազմանում էր ժողովուրդը: Հագուազիւտ բացառութիւններ էին կազմում այնպիսի քաղաքներ, որոնք գոյութիւն են ստացել առանց այդպիսի մի հարկադրանքի, ազատ, արհեստների և վաճառականութեան զարգանալու պատճառով: Այդպիսի քաղաքների բնակչութիւնը մեծ մասամբ բաղկացած էր օտար տարրերից: հայերից, յոյներից և հրէաներից: Այսպէս, Վրաստանում երբէք չեն եղել բուն վրաց քաղաքներ, այս բառի բուն մտքով, այլ գոյութիւն են ունեցել իշխանների ամրացրած բնակարաններ, որոնց հովանու տակ երբեմն երբեմն կազմվում էին մեծ գիւղեր:

Թիֆլիսի անցեալից մեզ հասած որոշ տեղեկութիւնները հաստատում են որ հայերը միշտ մեծամասնութիւն են կազմել քաղաքի բնակչութեան մէջ: Թուրքֆոր, որ այցելել է Թիֆլիսը 1701 թ., հայերի թիւը 14000 է հաշւում, մինչդեռ մահմետականներ կային 3000 և վրացի 2000: Բուն քաղաքացիների դասակարգը կոչվում էր մօքալար: Նա մեծամեծ արտօնութիւնների տէր է եղել միշտ: Վրաց թագաւորները միշտ յարգել, պատուել են մօքալարներին և միշտ նրանց օգնութեանն էին դիմում, երբ փողի կարօտութիւն ունէին: Քրէական յանցանքի մէջ մեղաւարտ համարուած մօքալարը մահուան պատժի չէր ենթարկվում, ինչպէս ստորին դասակարգի մարդիկ, այլ տալիս էր զրամական տուգանք: Վախթանգ թագաւորի օրէնքներով մօքալարի արիւնը գնահատվում էր այնպէս, ինչպէս երկրորդ կարգի աղետակալների արիւնը: Այն թշուառ ժամանակները, երբ Վրաստանը պարսից շահերին հարկ էր տալիս աղջիկներ և տղաներ, մօքալարները իրաւունք ունէին ազատուել այդ հարկից փող տալով: Նրանք վրաց թագաւորին տալիս էին հարկ, որ կոչվում էր «մահառ». գլխաւորապէս

պարապում էին վաճառականութեամբ, թէև արհեստաւորներ էլ շատ կային: Նրանք իրաւունք ունէին վարել պաշտօններ վրաց աղետակալ դասակարգի հետ հաւասար:

Մօքալարները բացառապէս հայեր էին: Ռուսաց իշխանութեան հաստատուելուց յետոյ մի հատ վրացի ընտանիք այդ դասակարգի վրայ զրուեց:

Ներքին կառավարութեան զանազան ճիւղեր վարում էին առանձին պաշտօնեաներ. դարդան ոստիկանութեան գլխաւորն էր քեթխուդա, մամա-սախիս, նացվալ պաշտօնեաներն են յիշվում: Բայց քաղաքի գլխաւորն էր հայոց Մէլիքը: Պատմական տեսութեան մէջ մենք ծանօթացանք մի քանի գլխաւորների հետ: Վրաց պատմական յիշատակարանները ցոյց են տալիս որ XV և XVI դարերում մէլիքների իշխանութեան տակ էր ոչ միայն Թիֆլիսը, այլ և շրջակայ գիւղերը: Շահ-Սիւլէյմանի մի հրովարտակում (1684 թ.) ասուած է որ Թիֆլիսի հողերի բոլոր դասակարգերի մարդիկ պիտի հնազանդուին Մէլիքին, կատարեն նրա բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները:

Վերջապէս, քաղաքի և մի այլ ստուար դասակարգը—արհեստաւորների դասակարգը կազմուած էր հայիրից, որոնք եկած լինելով Թիֆլիս զանազան տեղերից, հաստատել էին համքարութիւններ, այն ձևով, ինչպէս կային արեւելեան երկրներում: Համքարութիւնները գոյութիւն ունէին մինչև այսօր: Մենակ արհեստաւորները չեն կազմում այն միութիւնը, որ կոչվում է համքար անունով. առհասարակ մի տեսակ պարապմունքի տէր մարդիկ համքարներ են. այսպէս, կան ջրկիրների, գինեւաճառների, նպարավաճառների համքարութիւններ:

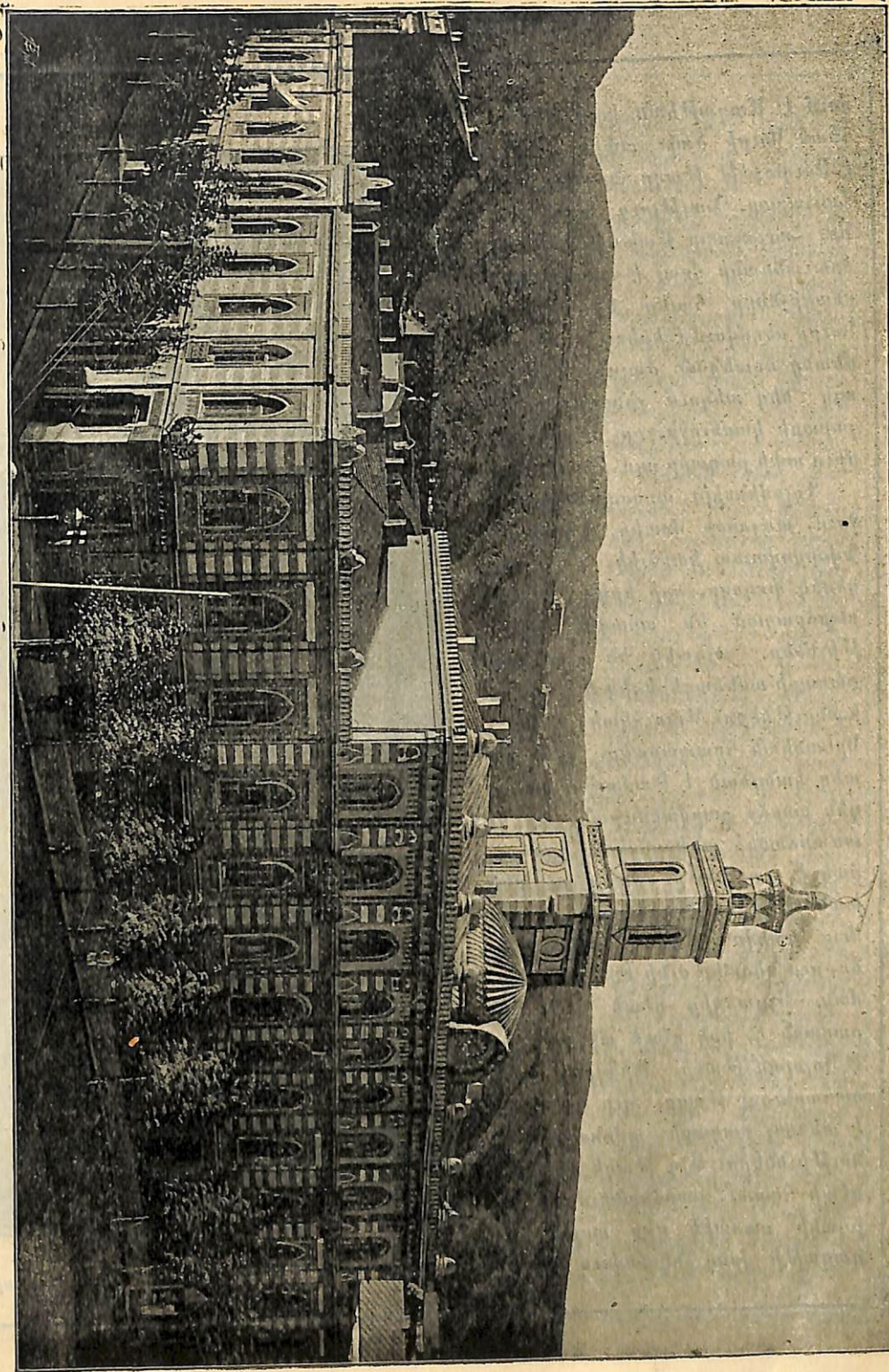
Համքարութեան հիմնական նպատակը մի շատ համակրելի միտք է—փոխադարձ օգնութիւն և պաշտպանութիւն: Իւրաքանչիւր համքարութիւն ընտրում է իր համար մի գլխաւոր, որ կոչվում է ուստարաշ: Սա ունենում է իր օգնականները, որոնց անունում են աղսախկալ: Ուստարաշը համքարութեան վրայ նայն իրաւունքներն ունի, ինչ որ ունէր նահապետական ընտանիքում հայրը: Աւանդական կարգերի վրայ հիմնուելով, նա դատաստան է անում, վէճեր է վճռում, ուղղութիւն է տալիս գործերին, յանդիմանում է, խրատում է, հսկում է իր դասակիցների բարոյականութեան վրայ: Պատիժը տուգանքի ենթարկելով է կատարվում: Տուգանքը հաւաքվում է համքարութեան զանաւարանի մէջ, որը նշանակուած է աղքատ անդամակիցներին, նրանց որբերին ու այրիներին զրամական օգնութիւն հասցնելու և այլ բարեգործական նպատակների համար: Իւրաքանչիւր համքարութիւն ունի իր նշանը, զրօշակը. հանդիսաւոր օրերում և այլ դէպքերում, երբ

հարկաւոր է համարվում, դուրս են բերում բոլոր դրօշակները: Դրանց վրայ նկարուած են այն սուրբերը («փիր»), որոնք այս կամ այն արհեստի հովանաւորն են համարվում:

Այժմեան Թիֆլիսը, ինչպէս ասացինք, գոյութիւն է ստացել ուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ: Հին քաղաքը իր դառնիւթիւնը, խիստ նեղիկ անցքերով այժմ կազմում է մի փոքրիկ մոռացուած անկիւն, իսկ նոր Թիֆլիսը այժմ էլ օրէցօր մեծանում է, ընդարձակվում:

Թիֆլիսի արտաքին տեսքը շատ գեղեցիկ է: Հոյակապ տներ, խնամքով պահուող, թէ և ոչ բոլորովին ուղիղ, փողոցներ և դրանց մէջ եռացող կեանք, շարժողութիւն, աղմուկ,—այս է տեսնում քաղաքը մըտնողը: Ամենանշանաւոր և ամենից գեղեցիկ փողոցը կոչվում է Գօթփինսկի պրօսպեկտ: Նա սկսվում է Վերա թաղից և հասնում է Կովկասեան փոխարքաների համար շինած պալատին (ուր այժմ ապրում է Կովկասի կառավարչապետը): Այդ փողոցի վրայ է թաւորոնի նոր շինութիւնը, որը դեռ չէ վերջացած: Պալատի դիմաց գտնվում է Կովկասեան թանգարանը, մի հարուստ հիմնարկութիւն, որ բացուել է 1867 թ. և որի մէջ պահվում են Կովկասի բնութեան, ազգաբնակչութեան և պատմութեան վերաբերեալ ժողովածուներ: Այդ փողոցի վրայ է նաև դիւնուրական նորակառոյց թանգարանը, ուր Կովկասեան զօրքերի յաղթութեան նշաններն են պահվում: Թանգարանի ետևում գտնվում է Ալեքսանդրեան այգին, որ հարուստ է բուսականութեամբ և քաղաքի համար մի գեղեցիկ զբօսավայր էր, բայց այժմ մոռացուած, անխնամ դրութեան մէջ է գտնվում: Ալեքսանդրեան այգին իր արևելեան կողմով մօտենում է Կուրի վրայ շինած Միքայէլեան մեծ կամուրջին, որի ծայրում կանգնեցրած է Կովկասեան նախկին փոխարքայ Վօրօնցովի արձանը: Այստեղից սկսվում է Թիֆլիսի Կուկիա թաղը և նրա մեծ ու գեղեցիկ փողոցը, որ կոչվում է Միքայէլեան: Փողոցը շատ երկար է, նրա երկու կողքին տնկած են մեծ ծառեր և շինուած են գեղեցիկ տներ, այգիներ, ուր ամառը հանգստութեան ժամեր են անցկացնում: Փողոցը վերջանում է Մուշտայիդ մեծ այգու մօտ, որը Թիֆլիսցիների սիրած զբօսավայրն է: Այդտեղ ահագին դարաւոր ծառերը գեղեցիկ տեսարաններ են կազմում, ստուերախիտ ծառուղիներում միշտ վիտում է զրօնող հասարակութիւնը: Մուշտայիդի գեղեցկութիւնը աւելացնում է Կուր գետը, որ իր արագավազ ալիքները տանում է այգու կողքով: Միքայէլեան կամուրջի մօտ նա մի մեծ կղզի է կազմում, որ կոչ-

Թիֆլիս.—քաղաքային տուն, Երևանեան նրապարտի փող.

վում է Մադաթեան կղզի: Այնուհետև Կուրի ծախ ափին սկսվում է Չուղուրէթ թաղը, նրանից յետոյ Հաւարար, Նաւթլուզ արուարձանը: Հաւարարը Մախաթի մի բարձրաւանդակի վրայ է տարածուած. բնակիչները հայեր են: Այստեղ Կուրը սեղմվում է երկու կողմից միմեանց մօտեցած ժայռերի մէջ և այդ նեղ տեղում շինուած է Հաւարարի կամուրջը, որ միացնում է միւս ափի քաղաքը այս թաղի հետ:

Գօլօվինսկի պրօսպեկտի վերջում, պալատի մօտից, սկսվում է Դօլօրցովայեա կարճիկ, բայց գեղեցիկ փողոցը, որի երկու կողքին բարձրացած են ահագին շինութիւններ. այդտեղ են գտնվում քաղաքի ամենագեղեցիկ և հարուստ խանութները: Այնուհետև գալիս է Նրեանեան հրապարակը. նրա մէջ տեղ կանգնած է Թամուշեի ահագին բարձր քարվանսարան, որ մի առանձնակի առեւտրական հրապարակ է, բազմաթիւ մանր ու մեծ խանութներով: Քարվանսարայի դիմաց գտնվում է քաղաքային տունը, ուր նիստեր ունի Թիֆլիսի Գուման: Այդտեղից դէպի ձախ հին քաղաքն է, իսկ դէպի աջ գտնվում է Սօլօլակ թաղը, Թիֆլիսի ամենահարուստ թաղը, ուր և կարելի է տեսնել քաղաքի ամենալաւ շինութիւնները: Այդ թաղի վերջում, դէպի հարաւ, բարձրանում է Սօլօլակի սաստիկ գիր սարը, որի գագաթի վրայ նկատվում են մի

Թիֆլիս, Ժողովարանի տունը Գօլօվինսկի պրօսպեկտի վրայ:

հին բերդի մնացորդներ: Սարի հարաւային թիկունքի վրայ գտնվում է Բուսարանական այգին:

Կառավարչապետի պալատի ետևում, դէպի արևմուտք, քաղաքը հասնում է Ս. Դաւթի սարի ստորոտներին: Սարը այդ անունը ստացել է վրաց Ս. Դաւթի վանքից, որ գտնվում է բարձր լանջի վրայ: Վանքի մօտից բացվում է գեղեցիկ տեսարան. ահագին քաղաքը ամբողջովին դրած է նայողի առաջ: Քաղաքի այս մասումն է Վերայ թաղը:

Թիֆլիսի մէջ նշանաւոր հնութիւններ չը կան: Դարաւոր փոթորկալից կեանքի մէջ պահպանուել են մի քանի եկեղեցիներ միայն: Դրանց մէջ յայտնի են. 1) Մետեխի եկեղեցին (Հաւարարում) շինուած է V դարում: Մի ժամանակ վրաց թագաւորների և կաթողիկոսների եկեղեցին էր: 1161 թ. վրաց թագաւոր Վախթանգ V, որ ընդունելով մահմետականութիւն, ստացել էր Շահ-Նավագ անունը, դարձրել էր այս եկեղեցին վառօդարան, բայց Հերակլ II վերանորոգեց նրան և նախկին դրութեան հասցրեց: Բերդը, որի մէջ գտնվում է եկեղեցին, 1576 թ. շինել են օսմանցիք: Այժմ նա դարձրած է բանդ, որ կոչւում է Մետեխ: Եկեղեցում գտնվում է մեր Վարդան Մամիկոնեանի դուստր Շուշանիկի գերեզմանը: 2) Սիօնի մայր եկեղեցին շինուած է Գուրգասլանի ժամանակ V դարում: Մի քանի անգամ քան-

դուել է բարբարոսների արշաւանքների ժամանակ: Նրա մէջ մինչև այժմ պահպանւում է խաղողի վազից շինած խաշը, որը, ըստ աւանդութեան, Վրաստանում քրիստոնէութիւն տարածող ս. Նունէի ձեռքումն է եղել և կապուած է նրա մազերով:

Հայոց եկեղեցիներից (թւով 23) յայտնի են. 1) Վանքի մայր եկեղեցին, որ շինուած է XVI դարում, վերանորոգուած է 1788 թուին: Այդ եկեղեցու բակումն է գտնւում հայոց առաջնորդարանը: 2) Բեթղէմի եկեղեցին (Սօլօլակի սարի լանջին) շինուած է XV դարում, վերանորոգուած 1740 թուին: 3) Սողոմո եկեղեցին հիմնուած է XVI դարու սկզբին. նրա մօտ գտնւում է շատ հին եկեղեցին:

Թիֆլիսը հռչակուած է և իր բաղնիսներով: Իրանք շինուած են այն հանքային ջերմուկների վրայ, որոնք շատ հին ժամանակներն էին յայտնի: Զուրը ծծմբային խառնուրդ ունի, տաքութեան աստիճանն է 22°—37° R. Հանքային աղերի ամենաշատ հարստութեամբ յայտնի բաղնիսը կոչւում է «Գօգիօ», գտնւում է Հաւարարում: Նրա ջուրը բժշկում է ոսկորացաւ, կաշուի հիւանդութիւններ և այնպիսի անուն է հանել, որ շատ հիւանդներ են գնում այնտեղ լողանալու: Լաւ շինութեան և կարգ ու սարքի կողմից յայտնի են Հերակլի և Միրզոնի բաղնիսները:

Թիֆլիսի կլիման առողջարար է, տաք և չոր: Ամառը սաստիկ տաք է լինում, այնպէս որ բնակիչների մեծ մասը գնում է քաղաքից դուրս գտնուող ամառանոցները: Ամենալաւ ժամանակը աշունքն է: Գարնանը, մարտին, քամիներ են փչում և այդ պատճառով այդ ամիսը ստացել է գիծ մարտ անունը:

Վերջին տեղեկութիւնների համաձայն, ազգաբնակչութեան թիւն է 145,731. այդ քանակութեան մէջ հայ՝ 55,553, ռուս՝ 36,113, վրացի՝ 38,357, լեհացի՝ 4300, գերմանացի՝ 1661, հրէայ՝ 1543, պարսիկ՝ 4615, թուրք՝ 2505:

Ժողովուրդը ընդհանրապէս ուրախ և զուարճասէր է և այդ պատճառով Թիֆլիսը ուրախ քաղաքի անունն ունի: Ժողովրդական զուարճութիւնների մի երկար շարք կայ. յիշելի է գօտեմարտը: Ուխտագնացութիւնները, որոնք միացնում են կրօնական արարողութիւնները զուարճութիւնների հետ, լինում են տարին մի քանի անգամ: Հայերը ս. Սարգսի տօնին զրնում են ս. Սարգիս եկեղեցին. Համբարձման օրը—Թելեթի եկեղեցին, Վարդավառին—ս. Վարդապետ եկեղեցին. Աստուածածնի տօնին—Բեթղէմի եկեղեցին: Վրացիներն էլ ունին հանդիսաւոր ուխտագնացութեան օրեր, որոնց մէջ յայտնի է հոկտեմբերի մէկը, երբ գնում են Սցխեթ:—

Թատրոն, երգեցողութիւն, երաժշտութիւն թիֆլիսեցիների սիրած բաներն են: Գոյութիւն ունին երկու մշտական բեմ. ամեն տարի լինում է օպերա կամ դրամատիքական թատրոն:

Թիֆլիսը ամբողջ Կովկասի կենտրոնը և մայրաքաղաքը լինելով, կատարում է նրա համար մեծ դեր: Այստեղ են երկրի վարչական, զինուորական, ուսումնարանական, դատաստանական բարձր հիմնարկութիւնները: Այստեղից է տարածւում այն ուղղութիւնը, որ կառավարում է ահագին երկիրը: Թիֆլիսումն են կենտրոնացած և երկրի մտաւոր ոյժերը: Միջնակարգ և մասնագիտական դպրոցներ երկու սեռի երեխաների համար, մամուլ, գրականութիւն, գիտնական հիմնարկութիւններ, բժշկական, աշխարհագրական, գիւղատնտեսական, տեխնիքական, հնագիտական և այլ բազմաթիւ ընկերութիւններ այստեղ են հաստատուած:

Թիֆլիսում հրատարակում են 21 զանազան պարբերական հրատարակութիւններ. զբոնցից 11 հատ ռուսերէն, 6 հատ հայերէն և 4 հատ վրացերէն լեզուով: Հայոց գրականութեան զարկ տալու համար հիմնուած է Հրատարակչական ընկերութիւն, որը իր վերջին տարիների գործունէութեամբ բաւական համակրելի և օգտաւէտ մի հիմնարկութիւն է դարձել: Այդպիսի մի ընկերութիւն ունին և վրացիք:

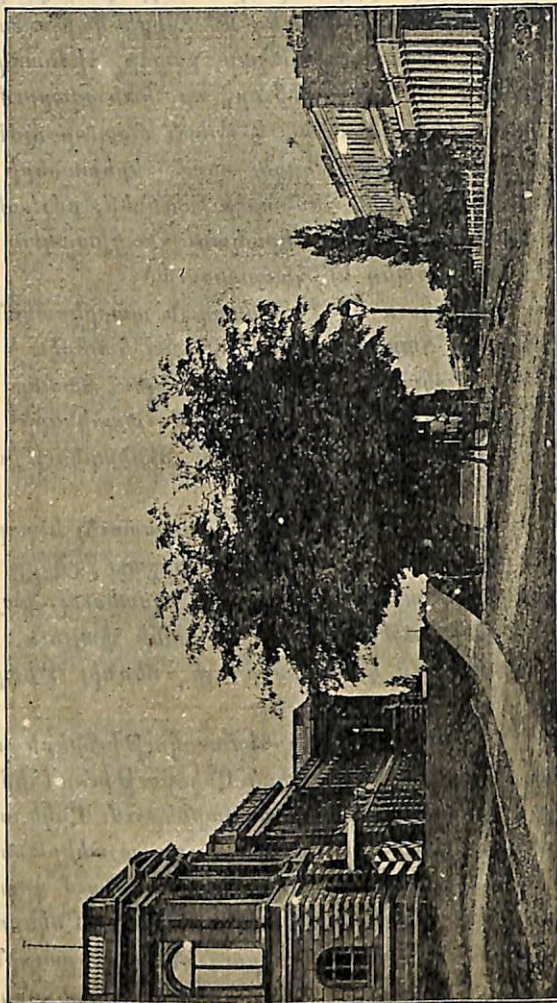
Հայկական թատրոնը սկիզբ է առել, հաստատուել և զարգացել Թիֆլիսում: Մշտական հայոց բեմ ստեղծելու համար շատ ջանքեր են եղել. թէև այդ ջանքերը կատարեալ աջողութեամբ չեն պսակուել, բայց և այդպէս հայկական թատրոնի պատմութիւնը ունի մի քանի փայլուն էջեր, որոնք վկայում են որ մշտական բեմի զաղափարը չի մեռնիլ Թիֆլիսի հայերի մէջ:

Հայերի ստեղծած հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ աչքի է ընկնում Կովկասեան Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը (հիմն. 1881 թ.), որ ընի 19 ճիւղեր Կովկասի զանազան քաղաքներում: Ընկերութիւնը ունի գործունէութեան լայն ծրագիր. օգնում է չքաւոր աշակերտներին և ուսանողներին, պահպանում է ուսումնարաններ, բաց է անում գրադարաններ և այլն: Այնուհետև գալիս է Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութեանը, որ իր տասնամեայ գործունէութեան ընթացքում օգնել է չքաւորներին, պահպանել է դպրոց, ունեցել է կար ու ձի դպրոց և անցեալներում բաց է արել խոհարարական կուրսեր՝ կանանց համար:

Հայ դպրոցների մէջ նշանաւոր է Ներսիսեան դպրոցը, որ ունի մեր թեմական դպրոցների ծրագիրը: Հիմնուած է 1823 թ. Ներսէս V Աշտարակեցու ձեռքով: Այժմեան ժամանակ դա հայերի մէջ ամենահարուստն է:

Մի ժամանակ Թիֆլիսը Կովկասի համար ունէր և առևտրական կենտ-

ընդ նշանակութիւնը: Բայց այժմ կորցրել է այդ նշանակութիւնը: Գործարանական արդիւնաբերութիւնը նոր նոր է սկսել զանազան ճիւղերի շահագործութիւնը: Գոյութիւն ունին կտաւի, կաշուի և թաղիքի, ծխախոտի,

Թիֆլիս. — Փոխարրանների պալատը.

սպիրտի, ձէթի, սապնի, զմուռի և խէժի, մեքենագործական, փայտ սղոցելու, աղիւտի, գարեջրի գործարաններ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱՑՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ԺԱՆԱՊԱՐԱՆԵՐԸ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ

10 Տ. ԾԱՆՈՒԹ. ԳԻՑ (ԲԱՐՁՐ.)	Տեղերի զինը			Վերստ	ԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐ	ՊՈՍՏԱՅԻՆ ՄԱՐԴԱՆԱՐ ԳՆ.			Կայարաններից սկսուող այլ ծանապարհներ:
	I. ԿԱՐԳ	II. ԿԱՐԳ	III. ԿԱՐԳ			ԳԱԼԻՍ Է	ԿԱՐԻՆ Է	ԳՆՈՒՄ Է	
Կոպ.					ԲԵԹՈՒՄԻՑ				
—	—	—	—	—	ԲԱԹՈՒՄ ԳՆ.	երե	կոպ	11 20	
00 ⁴⁵	—	—	—	—	Չակվա	11 50	2 11 52		
01 ⁵⁸	1 69	0 85	0 52	20	Կօրուլետի	12 10	2 12 12		
02 ⁷⁰	2 66	1 34	0 82	30	Նօտաների	12 34	5 12 39		
03 ⁷⁵	3 68	1 84	1 13	40	Սուպսա	1 04	10 1 14		
—	—	—	—	—	Ջումասի	1 31	2 1 33		
05 ¹¹⁸	4 99	2 50	1 53	68	Լանչիուտի	1 50	2 1 52		
05 ⁷⁰	5 36	2 29	1 64	75	Նիգօիտի	2 05	2 2 07		
06 ⁶³	6 23	3 11	1 91	88	Սաջեվախօ	2 27	2 2 29		
07 ²⁸	6 75	3 38	2 07	97	ՍԱՄՏՐԵԴԻ, ք.	2 45	13 2 58		Երկամուդի դէպի Փոթի (1).
08 ¹¹⁸	7 46	3 74	2 29	108	Կօպիանարի	3 18	2 3 20		
—	—	—	—	—	Մուխիեանի	3 37	1 3 38		
09 ⁴⁵	8 40	4 20	2 58	126	Րիօն	3 55	8 4 03		Երկամ. դէպի Բումալիս և Թքի-բուլի (2).
09 ⁴⁸	8 81	4 41	2 70	132	Աջամետի	4 16	2 4 18		
—	—	—	—	—	Սվիրի	4 34	2 4 36		
11 ⁶³	9 98	4 99	3 06	154	ԿվիՐԻԼԻ	4 56	10 5 06		
12 ⁵³	10 54	5 28	3 23	167	Ծերուլի	5 44	2 5 46		
13 ²⁰	10 95	5 48	3 36	176	Բէլգօրի	6 13	3 6 16		
—	—	—	—	184	Մարեւիսի	6 43	2 6 45		
—	—	—	—	194	Մալիտա	7 05	3 7 08		
—	—	—	—	—	Ցիպա	7 31	2 7 33		
—	—	—	—	203	Վարվարինօ	7 57	1 7 58		
16 ⁰⁵	12 60	6 30	3 86	213	ՄիհիԱՅԼՕՎՕ ք.	8 16	20 8 36		Ճանապ. դէպի Բօրժօմ, Ախալ-ցիպա և Աքաս-Թուման (3).
16 ³⁰	12 98	6 49	3 98	223	Գօմի	8 53	2 8 55		
17 ²⁵	13 50	6 75	4 14	237	Կարելի	9 16	3 9 19		
—	—	—	—	—	Սկրա	9 34	2 9 36		

19 ₁₃	14	14	7	08	4	34	254	ԳՕՐԻ քուֆ.	9	52	10	10	02	
20 ₁₀	14	66	7	34	4	50	267	Գրախալի	10	26	3	10	29	
21 ₀₀	15	08	7	54	4	62	279	Կասպի	10	49	5	10	54	
21 ₉₅	15	64	7	83	4	80	294	Կանակա	11	17	2	11	19	
22 ₁₈	16	05	8	03	4	92	304	Մցխեթ	11	39	5	11	44	
23 ₇₀	16	43	8	21	5	04	315	Ավջալի	12	06	2	12	08	
24 ₄₅	16	80	8	40	5	15	325	Թիֆլիս, քուֆ.	12	25	45	1	10	
24 ₉₈	—	—	—	—	—	—	—	Նաւթուղ	1	28	2	1	30	
25 ₉₅	17	55	8	78	5	38	345	Աղ-Թաղիւտ	1	51	2	1	53	
27 ₁₅	18	15	9	08	5	57	361	Կարաեազ	2	21	5	2	26	
—	—	—	—	—	—	—	—	Բէռլ-Բեռսիկ	2	44	2	2	46	
28 ₇₃	18	94	9	48	5	81	382	Սօդում-Բուլաղ	3	02	2	3	04	
—	—	—	—	—	—	—	—	Սալոլի	3	19	3	3	22	
30 ₀₀	19	58	9	79	6	00	399	Փոլի	3	37	5	3	44	
31 ₀₅	19	95	9	98	6	12	413	ԱՂՍՏԱՓԱ, ք.	4	17	23	4	40	
—	—	—	—	—	—	—	—	Թաթու	5	03	2	5	05	
32 ₄₃	20	48	10	24	6	28	432	Թօնու	5	26	5	5	31	
—	—	—	—	—	—	—	—	Կովար	5	53	2	5	55	
34 ₃₅	21	19	10	60	6	50	457	Զազամ	6	17	5	6	22	
—	—	—	—	—	—	—	—	Դալլար	6	44	2	6	46	
36 ₀₀	21	83	10	91	6	69	479	Շամբոր	7	03	2	7	05	
—	—	—	—	—	—	—	—	Ալաբաշլի	7	23	2	7	25	
37 ₆₅	22	43	11	21	6	88	501	ԳԱՆՁԱԿ քուֆ.	7	48	20	8	08	
—	—	—	—	—	—	—	—	Զազալի	8	26	2	8	28	
32 ₈₅	22	91	11	46	7	03	518	Դալ-Մամետլի	8	43	2	8	45	
—	—	—	—	—	—	—	—	Բիրակ-Չալ	9	06	2	9	08	
40 ₆₅	23	55	11	77	7	22	541	Գեօրան	9	27	3	9	30	
—	—	—	—	—	—	—	—	Մինգեջաուր	9	49	2	9	51	
—	24	23	12	11	7	43	564	Եւլախ	10	10	12	10	22	
—	—	—	—	—	—	—	—	Մալալ	10	42	2	10	44	
44 ₁₈	24	86	12	44	7	62	588	Լեաքի	11	03	6	11	09	
45 ₅₃	25	31	12	66	7	76	607	ՈՒՋԱՐԻ, քուֆ.	11	40	12	11	52	
—	—	—	—	—	—	—	—	Բարգուշեթի	12	11	2	12	13	
47 ₄₀	25	76	12	89	7	90	631	Միսուսլի	12	35	3	12	38	
48 ₈₃	26	14	13	08	8	02	650	Բիրադամիր	1	12	10	1	22	
—	—	—	—	—	—	—	—	Կերար	1	37	2	1	39	
50 ₅₅	26	55	13	28	8	14	673	Սազիրի	1	58	3	2	01	
—	—	—	—	—	—	—	—	Պաղար	2	19	2	2	21	
52 ₂₈	27	00	13	50	8	28	697	Կարա-Սու	2	39	4	2	43	
—	—	—	—	—	—	—	—	Մուղան	3	02	10	3	12	
54 ₀₈	27	45	13	73	8	42	721	ՀԱՋԻ-ԿԱՐՈՒԼ, քուֆ.	3	30	10	3	40	
—	—	—	—	—	—	—	—	Նազօրնի	4	02	1	4	03	
55 ₄₃	27	79	13	90	8	52	738	Նաւանի	4	15	2	4	17	
—	—	—	—	—	—	—	—	Աթ-Բուլաղ	4	33	1	4	34	
57 ₂₃	28	24	14	13	8	66	762	Ալեան	4	53	5	4	58	

—	—	—	—	—	—	Դուվաննիյ	5	17	1	5	18		
58 ₈₀	28	61	14	31	8	77	783	Սանգալ	5	32	5	5	37
—	—	—	—	—	—	Խվալինսկիյ	—	5	58	1	5	59	
60 ₆₂	29	10	14	55	8	92	808	Պուտա	6	16	5	6	21
—	—	—	—	—	—	Վօլչի Վօրօտա	—	6	34	1	6	35	
62 ₀₃	29	44	14	73	9	03	826	Բալաջարի	7	00	5	7	05
63 ₀₀	29	66	14	84	9	10	839	ԲԱՔՈՒ զալիս է	7	30	առ	աւօտ.	
Երկամ. դէպի Սուրախ. (11)													
ԲԱՔՈՒՅԵ													
—	—	—	—	—	—	ԲԱՔՈՒ, քուֆ, գն.	—	գիշէ	—	—	—	11	15
01 ₉₁	0	98	0	49	0	30	13	Բալաջարի	11	36	2	11	38
—	—	—	—	—	—	Վօլչի-Վօրօտա	—	12	55	1	11	56	
02 ₄₀	2	25	1	13	0	69	32	Պուտա	12	06	3	12	09
—	—	—	—	—	—	Խվալինսկայեա	—	12	26	1	12	27	
04 ₂₈	3	98	1	99	1	22	56	Սանգալ	12	47	4	12	51
—	—	—	—	—	—	Դուվաննիյ	—	1	06	1	1	07	
05 ₈₅	5	36	2	69	1	64	77	Ալեան	1	26	4	1	30
—	—	—	—	—	—	Աթ-Բուլաղ	—	1	50	1	1	51	
07 ₈₅	6	94	3	48	2	13	108	Նաւահի	2	08	2	2	10
—	—	—	—	—	—	Նազօրնիյ	—	2	25	1	2	26	
08 ₉₃	7	91	3	96	2	43	129	ՀԱՋԻ-ԿԱՐՈՒԼ, ք.	2	42	12	2	54
—	—	—	—	—	—	Մուղան	—	3	10	8	3	18	
10 ₇₃	9	26	4	64	2	84	142	Կարա-Սու	3	41	3	3	44
—	—	—	—	—	—	Պաղար	—	4	02	2	4	04	
12 ₅₃	10	43	5	21	3	20	166	Սազիրի	4	22	3	4	25
—	—	—	—	—	—	Կերար	—	4	46	2	4	48	
14 ₂₅	11	51	5	76	3	53	189	Բիրադամիր	5	06	5	5	11
15 ₆₈	12	34	6	18	3	78	208	Միսուսլի	5	43	3	5	46
—	—	—	—	—	—	Բարգիշեթի	—	6	05	2	6	07	
17 ₁₈	13	24	6	63	4	06	232	ՈՒՋԱՐԻ, քուֆ.	6	25	10	6	35
18 ₉₀	13	95	6	98	4	28	251	Լեաքի	7	07	3	7	10
—	—	—	—	—	—	Մալալ	—	7	26	2	7	28	
—	14	81	7	41	4	54	274	Եւլախ	7	48	13	8	01
—	—	—	—	—	—	—	—	Մինգեջաուր	8	19	2	8	21
22 ₄₃	15	71	7	86	4	82	298	Գեօրան	8	42	2	8	44
—	—	—	—	—	—	—	—	Բիրադամիր	9	07	2	9	09
24 ₁₅	16	58	8	29	5	08	321	Դալ-Մամետլու	9	34	5	9	39
—	—	—	—	—	—	—	—	Զազալի	9	57	2	9	59
25 ₄₃	17	21	8	61	5	28	338	ԳԱՆՁԱԿ, քուֆ.	10	24	22	10	46
—	—	—	—	—	—	—	—	Ալաբաշլի	11	04	2	11	06
27 ₀₈	18	04	9	03	5	53	359	Շամբոր	11	28	5	11	33
—	—	—	—	—	—	—	—	Դալլար	11	52	3	11	55
28 ₇₃	18	86	9	44	5	78	381	Զազամ	12	19	5	12	24

30 ₁₆₀	19	73	9	86	6	05	394	Կովար	12	48	2	12	50
—	—	—	—	—	—	—	407	Թուռ	1	14	2	1	16
—	—	—	—	—	—	—	416	Թաթու	1	34	2	1	36
32 ₁₀₃	20	25	10	13	6	21	426	ԱՂՍՏԱՓԱ, ք.	1	54	26	2	20
33 ₁₀₀	20	63	10	31	6	33	439	Փոլի	2	49	5	2	54
—	—	—	—	—	—	—	448	Սալոլի	3	14	7	3	21
34 ₁₃₅	21	15	10	58	6	49	457	Սօգուն-Բուլաղ	3	37	2	3	39
—	—	—	—	—	—	—	465	Բէիւ-Քեասիկ	3	56	2	3	58
35 ₁₈₅	21	71	10	86	6	66	479	Կարաեղ	4	18	6	4	24
37 ₁₁₃	22	16	11	09	6	80	495	Աղ-Թաղիւ	4	56	5	5	01
—	—	—	—	—	—	—	507	Նամուլու	5	31	5	5	36
38 ₁₆₃	22	73	11	36	6	97	513	Թիֆլիս, քուք.	5	50	60	6	50
39 ₁₃₈	23	03	11	51	7	06	524	Ավալի	7	07	2	7	09
40 ₁₁₃	23	29	11	65	7	14	535	Մցիսեթ	7	32	5	7	37
40 ₁₉₅	23	63	11	81	7	25	546	Կասակա	7	57	3	8	00
42 ₁₀₈	24	04	12	03	7	37	560	Կասպի	8	25	7	8	32
42 ₁₉₀	24	34	12	18	7	48	572	Գրախալի	8	53	2	8	55
43 ₁₉₅	24	75	12	38	7	59	585	ԳՕՐԻ, քուք.	9	20	8	9	28
—	—	—	—	—	—	—	—	Սկրա	9	45	2	9	47
45 ₁₂₃	25	20	12	60	7	73	602	Կարելի	10	02	3	10	05
46 ₁₂₈	25	46	12	74	7	81	617	Գոմի	10	30	3	10	33
47 ₁₀₃	25	65	12	83	7	87	627	ՄիհնԱՅԼՕՎՕ, ք.	10	53	17	11	10
—	—	—	—	—	—	—	636	Վարվարիս	11	30	2	11	32
—	—	—	—	—	—	—	—	Յիպա	11	52	2	11	54
—	—	—	—	—	—	—	646	Մալիտա	12	14	2	12	16
—	—	—	—	—	—	—	665	Մարելիսի	12	36	2	12	38
49 ₁₈₈	26	36	13	19	8	08	664	Բէլօգորի	1	03	2	1	05
50 ₁₅₅	26	51	13	26	8	13	673	Ծերուկի	1	30	3	1	33
51 ₁₄₅	26	74	13	38	8	20	686	ԿՎԻՐԻԼԻ, քուք.	2	10	15	2	25
—	—	—	—	—	—	—	—	Սվերի	2	50	2	2	52
53 ₁₁₀	27	15	13	58	8	33	707	Աջամետի	3	10	2	3	12
53 ₁₆₃	27	30	13	65	8	37	714	Րիօն	3	30	27	3	57
—	—	—	—	—	—	—	—	Մուխիանի	4	12	1	4	13
54 ₁₉₀	27	60	13	80	8	46	731	Կոպիտնարի	4	28	2	4	30
55 ₁₇₃	27	83	13	91	8	53	743	ՍԱՍՏՐԵԴԻ, ք.	4	47	13	5	00
56 ₁₄₀	27	98	13	99	8	58	751	Սաջեվախո	5	16	2	5	18
57 ₁₃₈	28	24	14	13	8	66	765	Նիգոհի	5	37	2	5	39
57 ₁₈₃	28	35	14	18	8	69	771	Լանջիստի	5	51	2	5	53
—	—	—	—	—	—	—	—	Ջումատի	6	10	1	6	11
59 ₁₈₃	28	69	14	35	8	80	790	Սուպսա	6	28	7	6	35
60 ₁₃₈	28	95	14	88	8	88	804	Նոտաների	6	57	3	7	00
61 ₁₅₀	29	25	14	63	8	97	819	Կորուկետի	7	23	2	7	25
—	—	—	—	—	—	—	—	Չակվա	7	43	2	7	45
63 ₁₂₃	29	66	14	84	9	10	840	ԲԱԹՈՆԻՍ, գալիս	8	15	առ	առ	առ

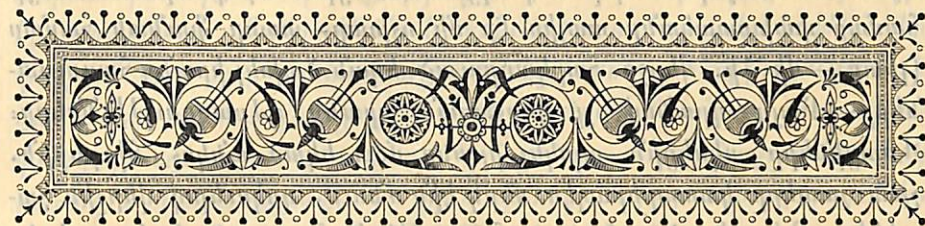
1. Մամարեղի—Փոթի երկաթուղի (4 կայարան) 61 վերստ:
2. Րիօն—Քուլթայիս երկաթուղի 8 վերստ, Քուլթայիս—Թրիբուլի երկաթ. 40 վերստ. (4 կայ.):
3. Միխայիլովո—Բորթոմ երկաթ. 27¹/₂ վ., Բորթոմ—Ախալցխայ խճուղի (3 իջևան) 46 վերստ: Ախալցխայ—Աբասթուան խճուղի (2 իջևան) 24 վերստ:
4. Աղստափա—Դիլիջան խճուղի (5 իջ.) 72¹/₂ վերստ:
ա.) Դիլիջան—Ելենովկա խճուղի 58¹/₄ վ. (3 իջ.): Ելենովկա—Երևան խճուղի 62³/₄ վ. (4 իջ.): Ելենովկա—Նոր Բայազետ խճուղի 30 վերստ (2 իջ.): Երևան—Հին-Նախիջևան, սովորական ճան. 150¹/₄ վերստ (9 իջ.): Նախիջևան—Օրդուբաթ սով. ճան. 71¹/₄ վ. (3 իջ.): Երևան—Իգդիր խճ. 56 վ. (3 իջ., առաջինը Էջմիածին—18¹/₂ վ.):
բ.) Դիլիջան—Ալեքսանդրովսկի խճուղի 101 վերստ (6 իջ.): Ալեքսանդրովսկի—Կարն խճուղի 84¹/₄ վ. (5 իջ.): Կարն—Կաղզուան սով. ճան. 74¹/₂ վ. (4 իջ.): Կաղզուան—Ղուկֆ 76 վ. (4 իջ.): Կարն—Ախալքալաք—սով. ճան. 165¹/₂ վ. (10 իջ.): Ախալքալաք—Ախալցխա 65³/₄ վ. սով. ճան. (4 իջ.): Կարն—Բաշքեոյ սով. ճան. 97¹/₂ վ. (6 իջ.):
5. Գանձակ—Հաջիքենդ խճուղի 22 վերստ (2 իջև., առաջինը Գանձակ քաղ.—5 վեր.):
6. ա.) Եւախ—Աղդամ խճուղի 65³/₄ վ. (4 իջ.): Աղդամ—Չուշի 32³/₄ վ. խճուղի (2 իջ.): Չուշի—Գորիս սով. ճան. 88¹/₄ վ. (5 իջ.): Աղդամ—Ջէրբայիլ սով. ճան. 89 վ. (5 իջ.):
բ.) Եւախ—Նուխի խճուղի 73¹/₄ վ. (5 իջ.): Նուխի—Ջաքաթալ խճ. 68 վ. (3 իջ.): Ջաքաթալ—Սղնախ խճուղի 92 վ. (5 իջ.): Սղնախ—Թիֆլիս խճուղի 100¹/₄ վ. (6 իջ.): Սղնախ—Թեւալ խճուղի 62¹/₂ վ. (4 իջ.): Սղնախ—Աղբուղաղ (Բէլի-Կլիւշ) խճ. 28³/₄ վ. (2 իջ.): Թիֆլիս—Թեւալ խճուղի 93¹/₄ վ. (6 իջ.):
7. Լաքի—Աղդաշ խճուղի 10 վ.
8. Ուջարի—Դեօկչայ խճուղի 16¹/₂ վ.
9. Քիւրդամիր—Չամախի խճուղի 68¹/₂ վ. (4 իջ.):
10. Հաջիկարու—Սալեան սով. ճան. 50¹/₂ վ. (3 իջ.): Սալեան—Լենքաւրան 119 վ. (6 իջ.):
11. Բաքու—Բալախանի երկաթ. 12 վ. Բալախանի—Սուրախանի—6 վ. Բաքու—Ուզուն-Աղա ծով. ճան. 341 վ.: Բաքու—Լենքաւրան ծով. ճան. 220¹/₂ վ.
Բաքու—Ղուբա սով. ճան. 158³/₄ վ. (8 իջ.): Ղուբա—Դերբենտ 80¹/₂ վ. (4 իջ.): Դերբենտ—Թեմիր-Խան-Չուրա 143¹/₂ վ. (8 իջ.): Չուրա—

Պետրովսկ— $43\frac{1}{2}$ վ. խճուղի (2 իջ.)։ Չուրա—Ղունիք սով. ճան. 112 վ. (7 իջ.)։
Թիֆլիս—Վլադիկավկազ խճուղի (Վրաց պատերազմ. ճան.) 200 $\frac{1}{2}$ վ. (12 իջ.)։

ԱՆԴՐԿԱՅԻՆ ԵՐԿՐԻՐ ԵՐԿՐԱԹՈՒՂԻ

Ուղուն-Աղա—Ղըզըլ-Արվազ 217 վ., Ղըզըլ-Արվազ—Գեօկ-Թափէ 163 վ., Գեօկ-Թափէ—Ասխարազ 42 վ., Ասխարազ—Թէջէն 203 վ., Թէջէն—Մերվ 119 վ., Մերվ—Ամու-Դարեա 228 վ., Ամու-Դարեա—Բուխարա 112 վ., Բուխարա—Սամարկանդ 233 $\frac{1}{2}$ վ.։ Ընդամենն Անդրկասպեան երկաթուղու երկարութիւնն է 1343 $\frac{1}{2}$ վեր.։

Թէջէն կայարանից—հասարակ ճանապ. դէպի Սերասիւ 116 $\frac{1}{2}$ վ. (5 իջ.)
Մերվից հասար. ճան. դէպի Թախտաբազար 232 $\frac{3}{4}$ վ. (10 իջան)։

ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

1. ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՅ

(1795—1895)

ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՒԵՐՈՒՄԸ

1795 թուականի երկրորդ կեսում Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Երևանի երկրներից և այլ տեղերից ահագին բազմութեամբ մարդիկ փախչում էին լեռնային և դաշտային ճանապարհներով դէպի Վրաստան։ Փախչողները ոչ միայն քրիստոնեաներ էին, այլ և մահմետականներ։ Ամենքը իմացել էին որ գալիս է Պարսից Աղա-Մահմետ-խանը (Ախտա-Շահը)։ Գալիս էր, հետևաբար կոտորածը, աւերումը։ Ով կարողանում էր, աշխատում էր ազատուել թշուառութիւնից և կայր ու անասուն վերցրած՝ Վրաստանի սահմաններում ապաստան էր որոնում։ Բայց այդ ժողովրդական ահագին շարժումը էժան չը նստեց։ Նոր երկրում փախչողներին սպասում էր հացի ու ապրուստի պակասութիւն։ Ծախելով իրանց բոլոր ունեցածը, փախստականները

այնու ամենայնիւ մերկ ու քաղցած մնացին: Երեք ֆունտ հացի համար փախստականը տալիս էր մի ոչխար, տասը ֆունտի համար (լիտր)—մի ձի. վերջը հարկադրուած եղան ծախել իրանց հագուստները: Բայց դրանով չը վերջացան նրանց դժբաղդութիւնները: Վրացիները սկսեցին պլոկել իրանց մօտ եկած անկոչ հիւրերին. շատ շատերը կատարեալապէս մերկ էին մնում, զրկուելով վերջին շապիկից: Վերջին ծայրի յուսահատութեան հասցրած փախստականները, սովամահից աղատուելու համար, հարուստների ստրուկն էին դառնում: Սովից մեռածները թափուած էին դաշտերում, որովհետև փախստականների մօտ թի էլ չէր մնացել գերեզմաններ փորելու համար:

Սա արիւնահեղ դրամայի նախերգանքն էր: Շուտով սկսուեց և իսկական դրաման, որը պիտի ցնցէր Վրաստանի հիմքերը:

Դրամայի գլխաւոր գործող անձը Աղա-Մահմետ-խանն էր, որ իր ահագին բանակը երեք մասի բաժանելով, անցաւ Արաքսը. մի մասը իր Զաֆար-Կուլի-խան և Ալի-Կուլի-խան եղբայրների առաջնորդութեամբ ուղարկեց Երևանի վրայ, միւսը ղեպի Մուղանի անապատը, Թալիշի, Շիրուանի և Շաքիի խանութիւնները նուաճելու համար: Իսկ ինքը երրորդ զօրաբաժնի գլուխն անցած՝ արշաւեց ղեպի Ղարաբաղ, Շուշու Իրրահիմ խանին պատժելու համար: Այնուհետև երեք զօրաբաժինները պիտի ղիմէին ղեպի Վրաստան:

Պարսկաստանը երկար ժամանակ ներքին խռովութիւնների ապարէզ էր դարձել և այնքան էր թուլացել, որ լուռ ու մունջ տեսնում էր թէ ինչպէս խաները միմեանց ետեից գլուխ էին բարձրացնում, անկախ հրատարակում իրանց: Այժմ հասել էր հատուցման օրը: Նա սարսափելի պիտի լինէր, որովհետև սարսափելի էր այն մարդը, որ գալիս էր հատուցում ստանալու:

Այդ մարդը, որի Ախտա-Շահ անունից դոզում էր աշխարհը, մի չոր ու ցամաք գաճաճ էր, որ հեռուից 14 կամ 15 տարեկան երեխայի էր նման: Նրա կնճռոտ և անմօրոտ ղէմքը նրան նմանեցնում էր մի հին, կուշ եկած պառաւ կնոջ, իսկ ղէմքի դժերը, որոնք ոչ մի ժամանակ ախորժելի չեն եղել, տալիս էին նրան սոսկալի տեսք

անբաւականութեան կամ բարկութեան ժամանակ, որ շատ յաճախ էր պատահում: Ստեղծութիւն և արիւնածարաւ չարականութիւն էր փայլում նրա խոր բնկած աչքերի մէջ, որոնք ներքին յուզմունքի ժամանակ արնագոյն ցուրեր էին արձակում: Նրա խոր թափանցող հայեացքը դողացնում էր նրանց, որոնց նայում էր, իսկ բարակ և միմեանց սեղմած շրթունքների ժպիտը արտայայտում էր կատաղեալ և խորին արհամարհանք ղեպի իրան շրջապատողները:

Մանկութեան ժամանակ նրան ներքինացրել էր Նազիր-Շահը: Այս մարմնական այլանդակութիւնը այլանդակեց նրա հոգին: Գեռ այն ժամանակ նա ատում, արհամարհում էր մարդուն: Հասակ առնելով, նա ուղղակի ղիմեց ղեպի Իրանի գահը և անընդհատ պատերազմներ մղելով, կարողացաւ ոչնչացնել ամենքին, որոնք այդ ճանապարհին խոչնդոտ էին դառնում: Եւ վերջապէս հաստատուեց գահի վրայ, Իրանի քաջայուած մասերը նորից միացրեց իր հզօր իշխանութեան տակ: Այդ դժուար գործը նա կատարում էր իր երկաթի բնաւորութեան օգնութեամբ: Նրա շիջած հոգու մէջ տիրապետող կիրքը աշխարհակալութիւնն էր, ապա ժլատութիւնը և ապա վրէժը: Մանաւանդ վերջինը վառ էր մնում նրա մէջ: Գթութեան, ոգորմութեան և մարդասիրութեան խօսքեր ոչ մի ժամանակ չէին դուրս գալիս նրա բերանից: Նազիր-Շահի ոսկորները հանելով գերեզմանից, նա թաղեց իր սենեակի շէմքում, որպէս զի ամեն օր կարողանայ կոխ տալ իր ոտներով իրան այլանդակողի փոշին: Նայնալէս նա կը կամենար մի գերեզմանի մէջ դնել ամբողջ մարդկային ազգը, որպէս զի կարողանար ամբողջ մարդկութիւնը արհամարհանքով տրորել իր ոտքերի տակ: Զրկուած լինելով տափանքի քաղցրութիւնից, հեշտասիրութեան զգուանքներից, որոնք արևելքում մաշում են հոգին ու մարմինը, Աղա-Մահմետ-խանը իր հոգու համար ուրիշ կերակուր սկսեց որոնել: Նա ձգտում էր դառնալ աշխարհի տէրը և անձնատուր էր եղել այդ մտքին մի հագուազիւտ անյոգգող տոկունութեամբ:

Ժայռերով սլակած Շուշու անմատչելի բերդը երկար պահում էր այդ սարսափելի մարդուն իր շրջակայքում և գլուխ չէր իջեց-

նում նրա զօրութեան առաջ: Իբրահիմ խանին պատժելու համար դեռ ժամանակ չատ էր հարկաւոր: Եւ ներքինի Շահը, մի այլ յարմար դէպքի թողնելով Շուշու հետ իր հաշիւները վերջացնելը, ոտքի կանգնեցրեց բանակը և դիմեց դէպի հիւսիս, դէպի Վրաստան, որ 11 տարի դրանից առաջ մտել էր Ռուսաց պետութեան հովանու տակ և այլ ևս չէր ճանաչում Պարսկաստանի գերիշխանութիւնը: Շահը տանում էր իր հետ անգութ, վրէժ պահանջող մի սիրտ: Նրա բանակի հետ միացաւ Գանձակի Զուադ-խանը: Եկաւ և հայրենիքից աստանդական դարձած Մէլիք-Մեծլումը, Զրարերդի տէրը: Այս մարդը անհաշտ թշնամութիւն ունէր Իբրահիմ-խանի հետ, տարիների ընթացքում արիւն քրտինք էր թափում իր հայրենի երկրի անկախութիւնը պահպանելու համար, բայց խանի լարած թակարդների մէջ ընկնելով, տեսնում էր յուսահատութիւնից կատաղած, որ իր տենչանքները զուր են անցնում և դժբախտ դէպքերը աւելի և աւելի հեռացնում են նրանից այն նպատակը, որի համար այնքան տանջվում էր: Հերակլը Իբրահիմ-խանի դաշնակիցն էր և մի անգամ Մէլիքը հազիւ էր կարողացել ազատուել այդ քրիստոնեայ թագաւորի մի խորամանկ արարքից, որ նպատակ ունէր կալանաւորել նրան և ուղարկել Իբրահիմ խանին: Պարզ էր ուրեմն, որ ներքինի Շահի երկու թշնամիները՝ Իբրահիմ-խան և Հերակլ—Մէլիք-Մեծլումի թշնամիներն էլ էին: Հայ Մէլիքի սրտումն էլ բորբոքվում էր վրէժխնդրութեան կրակը, վրէժխնդրութիւն, որ արդէն չէր կարողանում զանազանել օտարին և հարազատ արիւնակցին: Մէլիքը Շահի բանակում գործօն դեր ստանձնեց:

Մինչդեռ ասեղ փոթորիկը մօտենում էր Վրաստանի սահմաններին, Հերակլը, այդ երկրի տէրը, մենակ էր և անօգնական: Կազմակերպել մի պատկառելի ոյժ, որ կարող լինէր դիմադրել անուշիկ թշնամուն, նա հնարաւորութիւն չունէր: Ժողովուրդը անտանական դրութեան էր հասել, լեզգիների և օսմանցիների անընդհատ արշաւանքները չէին թողել նրա մէջ տղամարդութեան նշոյլ: Բացա-

կայում էր միութեան հողին. ամեն մէկը իր անձնական բարօրութիւնն էր միայն հասկանում և հէնց այդ բարօրութեան համար պատրաստ էր ուրանալ ազգակցական և ծնողական կապեր, կոդուտել, թալանել իր մերձաւորին: Հողագործութեամբ պարագելը, սեփականութիւն ձեռք բերելը ապարդիւն բան էր համարվում: Ընդհանուր աղքատութիւնը զանազան յանցանքների դուռն էր բացել. վրացիների միջից դուրս էին գալիս աւազակներ, կազմվում էին խմբեր, որոնք կողոպտում էին իրանց հայրենակիցներին, բայց նրանց պաշտպանութեան մասին մտածելու ընդունակութիւն չունէին: Բազմաթիւ վանքեր և եկեղեցիներ էին թալանում այդ աւազակները: Ժողովուրդը օր օրի վրայ մանրանում էր, հասարակութիւնը քայքայվում էր, նրա մէջ չէր մնացել ոչ ոյժ, ոչ միութիւն: «Փառքի ժամանակները չբացել էին ժողովրդի յիշողութիւնից. ժողովուրդը յիշում էր միայն պարսիկների լուծը, Մահմետի լուծը: Գանձարանը այն աստիճան դադարկուել էր, որ թագաւորը փող էր պարտք վերցնում իր հպատակներից:»

Թագաւորական տան մէջ գժտութիւնը բոյն էր դրել: Հերակլը ամուսնացած էր երեք անգամ և նրա որդիքը անվերջ վեճեր էին անում ժառանգութեան, հողատիրութեան մասին: Ոչ ոք նրանցից չեկաւ իր հօր մօտ՝ հայրենիքի թշնամու առաջը դուրս գալու համար: Մեծ որդին, Գէորգին, հաւաքելով 4000 մարդ, գնաց Սդնախ, ուր անձնատուր եղաւ քէֆերի և զեղխութիւնների: Հերակլը, ուրիշ ճար չը գտնելով, առաջարկեց Թիֆլիսի բնակիչներին թողնել քաղաքը և ապաստան որոնել լեռներում: Բայց քաղաքացիք ընդդիմացան և պահանջեցին, որ կառավարութիւնը պաշտպանէ քաղաքը: Այն ժամանակ Հերակլը որքան կարող էր հաւաքեց զօրք և հրաւիրեց Խմերեթիայի թագաւորին ուղարկել օգնական զօրք, համաձայն իբանց մէջ կնքած դաշնադրութեան:

Մի և հոյն ժամանակ թագաւորը դիմեց ռուսների օգնութեան: Ռուսաց զօրքերը քաշուել էին Կովկասից. կոմս Գուգովիչի ձեռքի տակ մի զօրաբաժին էր գտնվում հիւսիսային Կովկասում: Ի զուր Հերակլը խնդրում էր Գուգովիչից օգնութիւն, նկարագրելով վերա-

հաս վտանգը, արշաւող Շահի անգթութիւնը: Կոմսը զանազան պատճառներով բացասում էր և խորհուրդներ էր ապիւս թէ ինչպէս կարելի է մի կերպ «եօլայ գնալ»: Հերակլին չաջողուեց մինչև անգամ ստանալ Գուգօլիշի հետ տեսակցութեան թոյլտուութիւն: Ապարդիւն անցան և Դարիջան թագուհու աղաչանքները:

Իմերեթիայի թագաւոր Սոլոմոնը ուղարկեց ընդամենը 2000 մարդ: Վրացի թաւաղները իրանց սովորական զոռողութեամբ և թեթեամտութեամբ հալարտանում էին թէ իրանք կը ջարդեն պարսից Շահին: Իմերեթիայի օգնական զօրքը իր փոքրիկ թիւը մարդկանց աչքից ծածկելու համար ցրու էր եկել Թիֆլիսի առաջ, դաշտում: Ամբողջ Թիֆլիսը դուրս էր եկել այդ զօրքը գիմաւորելու համար:

—Թող հիմա դայ Աղա-Մահմետ-խանը, մենք նրան ցոյց կը տանք:

—Ո՛վ կարող է մեզ գէմ կանգնել:

Այսպիսի աղաղակներ էին լսվում Թիֆլիսի փողոցներում:

Բայց հէնց որ լուր հասաւ թէ Շահը Գանձակից ճանապարհուել է դէպի Թիֆլիս, քաղաքը տակն ու վրայ եղաւ: Սկսուեց չփութութիւնը: Հերակլը պահանջեց որ իր ամուսինը սարերը ուղարկուի: Բնակիչները համաձայնուեցան: Սակայն թագուհին մտադիր էր իր հետ վերցնել բազմաթիւ թիկնապահներ: Դրանով պակասում էր քաղաքի պաշտպանների թիւը և այդ պատճառով քաղաքի մէջ անբաւականութիւն ընկաւ: Հերակլը բարկացած յայտնեց, որ ամեն մէկը կարող է գնալ, ուր որ ուզում է: Թիֆլիսը սկսուեց արագ դադարկուել: Հայերը, թուրքերը, վրացիք փախչում էին դէպի սարերը, շտապում էին թաղնուի: Բոլոր տնային թանգազին իրերը ածում էին սափորների մէջ և թաղում էին հողի տակ: Դէպի Սըջ-խէթ տանող ճանապարհի վրայ այնքան ահաղին էր փախստական ամբոխը, որ կանաչ իրանց երեխաներին կապում էին միմեանցից, որպէս զի նրանք չը կորչեն:

Մնացած բնակիչներին յանձնելով Թիֆլիսի պաշտպանութիւնը, Հերակլը իր և իմերէլ զօրքերի հետ գնաց սահմանադրուիսը՝

թշնամուն հանդիպելու համար: Իզուր նա կանչում էր իր որդիներին: Նրանցից ոչ որ չեկաւ: Մի քանի օր սպասելուց յետոյ, Իմերեթիայի օգնական զօրքը ցրուեց, հեռացաւ, չը կամենալով մասնակցել պատերազմներին: Ճանապարհին այդ զօրքը կողոպտում էր վրաց գիւղերը: Հերակլի անձնական քաջութիւնը այստեղ ցոյց տուեց իրան. նա վճռեց ինչպէս որ լինի պաշտպանել իր մայրաքաղաքը:

Սեպտեմբերի 9-ին Աղա-Մահմետ-խանը մօտեցաւ քաղաքին և բանակ դրաւ 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Ինքը, ներքինի Շահը, վրացիների կողմից սաստիկ ընդդիմադրութեան էր սպասում, համոզուած լինելով որ պաշարուածները հեշտութեամբ չեն տալ իր ձեռքը Թիֆլիսը: Միւս օրը նա զօրքերը ուղարկեց Թիֆլիսի վրայ: Առաջապահ գունդը, հանդիպելով մի բուռն քաջ վրացիների, սաստիկ ջարդ կերաւ և յետ դարձաւ: Իսկոյն Թիֆլիսից սուրհանդակներ թռան դէպի զանազան կողմեր և աւետեցին յաղթութիւնը:

Իսկ Շահը այդ անաջողութիւնից վախեցած՝ կամեցաւ յետ դառնալ: Բայց Գանձակի Զաւառ-խանը համոզեց նրան չը շտապել, հաւատացրեց որ վրացիները ոչինչ պատրաստութիւն և ոյժ չունին: Սակայն Շահը դեռ չէր վստահանում սկսել յարձակումն և միայն այն ժամանակ հաւատաց Զաւառ-խանին, երբ վերջինս հեռադիտակով ցոյց տուեց Շահին Գիգօմի դաշտը, ուր երևում էր թէ ինչպէս Թիֆլիսի բնակիչները փախչում էին, որը ոտով, որը ձիով և որը սայլով:

Հերակլի ձեռքի տակ կար 2700 մարդ և այդ խմբով պիտի կուէր Պարսից 70 հազար զինուորների դէմ: Նա չը վհատեց, իր զօրքը բաժանեց երեք մասի. մէկը յանձնեց իր Գաւիթ թռան, ինքը կանգնեց կենտրոնում. ձախ թիւ իշխան Յովհաննէս Մուխրանսկուն տուեց, իսկ առաջապահ գունդը յանձնեց իր միւս թռան Յովհաննէսին:

Առաւօտեան մշուշից օդում քաղելով, վրացիք յարձակուեցան պարսիկների վրայ և հալածեցին նրանց: Բայց հէնց որ ցրուեց մշուշը, պարսիկները տեսան որ յարձակուողները մի բուռն մարդիկ էին և առաջ գնացին: Վրացիների առաջապահ գունդը, որ վաղ առա-

ւօտեանից կռուի մէջ էր, շատ մարդիկ էր կորցրել, սկսեց նահանջել. բայց այդ ժամանակ օգնութիւն ստացաւ Հերակլից, որ ուղարկել էր իր Վախթանգ որդու առաջնորդութեամբ և որը վրաց ամենարնտիր զօրքն էր: Գունդը սկսեց հերոսաբար կռուել և առաջ անցաւ, երբ նոր օգնութիւն ստացաւ: Այս անգամ Հերակլը ուղարկել էր մի այլ գունդ, որի առաջնորդն էր ծաղրածուների և երաժիշտների գլխավորը՝ Մաշաբեկի: Սա վերցրեց իր չօնգուրը և մի քանի տուն ուբախ երգ երգեց, ապա միացաւ Վախթանգի և Յովհաննէսի զօրքին. դրանք այնքան առաջ դնացին, որ վրացիք պարսկական մի քանի դրօշակներ էր խլեցին: Իրանի տէրը սկսել էր արդէն երկիւղ կրել և հրամայեց առաջ քաշել Մաշաբեկի հետեակ զօրքը: Հերակլն էլ իր վերջին զօրքերը առաջ տարաւ, բայց դրանց մեծ մասը կոտորուեց թշնամու ահագին բանակում:

Կռիւր շարունակեց առաւօտեանից մինչև երեկոյ: Երեք անգամ վրացիները յետ մղեցին պարսիկներին քաղաքի պտտերից, բայց պարսից զօրքի ահագին բանակութիւնը վերջ ի վերջոյ ճմլեց վրացիներին և նրանք սկսեցին նահանջել: Հերակլը էլի չէր ուզում թողնել պատերազմի դաշտը: Իգուր շրջապատողները համոզում էին թագաւորին հեռանալ, պահպանել իր կեանքը, որ հարկաւոր է հայրենիքին: Նա չը լսեց և այն ժամանակ, երբ պարսիկները շրջապատում էին Վախթանգի և Յովհաննէսի զօրաբաժինները և տիրում էին ճանապարհներին: Սկսուեց տաք ճակատամարտը: Հերակլը յարձակուեց պարսիկների վրայ և անպատճառ կը սպանուէր, եթէ չը լինէր նրա Յովհաննէս թոռնը. 300 մարդով նա խրուեց պարսից ամբոխի մէջ և իր պապին համարեալ թէ խլեց նրանց ձեռքից: Թիֆլիսը թշնամուն էր պատկանում: Հերակլը, թողնելով քաղաքը, Արագվայ գետի կիրճերը քաշուեց: Պարսիկները ներս թափուեցան և սկսեցին քանդել, աւերել քաղաքը: Միայն թագաւորի թոռն Իսախան էր, որ դեռ պահպանում էր իր տեղում և մի քանի անգամ զարկեց, փշրեց թշնամիներին: Սակայն, տեսնելով, որ թագաւորը հեռացաւ քաղաքից, նա յետ նահանջեց նեղ լեռնային կածաններով գէպի հիւսիս:

Այն ժամանակ պարսիկները քաղաքի տէրն ու տիրականը դարձան: Տասն օրուայ ընթացքում նրանք կողոպտում էին Թիֆլիսը: Գերի տարան 10 հազարից աւել և այրի թուղեցին մինչև 7000 կանանց: 61 հազար բնակիչներից հազիւ մնաց 35 հազար: Քաղաքը դարձաւ աւերակների կոյտ: Եկեղեցիները քանդուեցան, ամրոցը Հաւլարարը կրակ տուին, այրեցին Կուրի վրայ չինած կամուրջը: Սմբողջ թաւում միայն Մէլիքի, իշխան Բեհրութեանի տունն էր ազատ մնացել հրդէհից:

Քանձակի Ջաւադ-խանը տարաւ Շահին Թիֆլիս, Հերակլի պալատը: Շահը բոլոր սենեակները տնդղեց, ինչ որ հաւանեց թագաւորի զարդերից, վերցրեց իր համար, մնացածը թողեց զօրքին: Նա հրամայեց կողոպտել և քանդել քրիստոնեաների եկեղեցիները. աւանդութիւնը պատմում է, որ այդ հրամանը կատարողը Ջրաբերդի Մէլիք-Մեծլումն էր: Հերակլին պատժելու համար այդ հայր իր վրէժխնդրութեան և կատաղութեան անհեթեթ սահմաններն էր ցոյց տալիս. կողոպտում էր վրաց և հայոց եկեղեցիները, քանդել էր տալիս, չիմանալով դուժ և խղճահարութիւն:

Շահը գնաց տեսնելու Թիֆլիսի բաղնիսները. շատ հաւանեց նրանց, լողացաւ տաք ջրերի մէջ, կարծում էր թէ նրանք կը բժշկեն իր ցաւը: Բայց երբ բժշկութիւն չը ստացաւ, հրամայեց քանդել և ոչնչացնել բաղնիսները: Երկիւղ կրելով գիշերները մնալ քաղաքում, նա իր բանակը դրաւ Սողանլուխում: Ամեն առաւօտ, լուսաբացին, պարսիկների ահագին խմբեր իրանց Շահի հետ բանակից գնում էին քաղաքը, ուր սպասում էր նրանց հարուստ աւտը և զազանութիւնների լայն ասպարէզ: Նրանք չէին խնայում անգամ թուրքերին: Մզկիթներն էլ չէին կարողանում պահպանել թուրքերին պարսիկների կատաղութիւնից:

— Մի մօտենաք մեզ, կանչում էին մօլլաները. — մենք ձեզ պէս ուղղահաւատներ ենք:

— Բացէք, գոռում էին դրսից. — մենք եկել ենք բնաջինջ անելու վրաց թագաւորի հպատակներին:

Պարսիկները թափուեցան մի մզկիթ: Մի աղջիկ պարսափից

լեզուապատառ ընկաւ իր հօր գիրկը. ծերունին խտտեց իր աղջկան, բայց պարսիկները կտրեցին նրա ձեռքը. աղջիկը խտտեց հօրը — կտրեցին ծերունու գլուխը: Աղջկայ գեղեցկութիւնն էր պատճառ որ պարսիկները խնայեցին նրա կեանքը, բայց դրա փոխարէն տեղն ու տեղը բռնաբարեցին նրան:

Իւրաքանչիւր օր աւերակնացած քաղաքը տեսնում էր քստմանիւ, զարհուրելի տեսարաններ: Պարսիկները խլում էին մայրերից ծծկեր երեխաներին, բռնում էին նրանց ոտներից և երկու կէս էին անում նրանց. դրանով փորձում էին իրանց սրերը: Նրանք տանջում, բռնաբարում էին կանանց, տանում էին նրանց իրանց բանակը, ճանապարհին հարկադրելով նրանց գէն չալտել երեխաներին: Կուրի կամուրջի վրայ դնելով Աստուածամօր պատկերը, պարսիկները հարկադրում էին վրացիներին ծաղրել այդ պատկերը և ով չէր համաձայնում կատարել այդ սրբապղծութիւնը, նրան կամուրջից գցում էին Կուրը, որը ծածկուել էր գիւակներով. բաղնիսների ետևում գտնուող ճանապարհը լիքն էր երեք տարեկանից փոքր երեխաներով, որոնք թափուած էին անխնամ և լաց էին լինում իրանց մայրերին կանչելով: Թշուառութիւնը ամբողջացնելու համար քաղաքի վրայ հասան լէզզիները, որոնք, զգալով լէշի հոտ, սկսեցին կողոպտել: Բաւական չէին դրանք, Իմերեթիայից եկած զօրքը, որ պիտի օգնէր Հերակլին, չէր հեռանում այդ տեղերից և գիշակեր գաղանների նման աւերում թալանում էր միւս կողմից: Ամբողջ գիւղեր քանդուեցան նրանց ձեռքով և հաղարաւոր անպաշտպան ընտանիքներ գերի գնացին Իմերեթիա: Այդ օգնական զօրքը աւելի անգութ էր, աւելի բարբարոս, քան նոյն իսկ պարսից զօրքը: Գիշերները այրուող փրատակների մէջ երևում էին մարդիկ, որոնք ճրագներով ման էին գալիս, որոնում. դրանք փախտականներն էին, որոնք եկել էին իրանց թողած կայքերը գտնելու կամ ապրուստի միջոց ճարելու:

«Սարսափելի է ժամը, — գրում է ականատեսներից մէկը (Ոսկերչեան քահանայ) — և իմ միտքը կորոզութիւն չունի նկարագրել սոսկալի բարկութիւնը, որ Աստուած ուզարկել էր իր փորձաթիւ

հօտի վրայ: Մինչդեռ քրիստոնեաների եկեղեցիներից տարածվում էր զանգահարութիւնը և Քրիստոսի հօտի մաղթանքների ձայնը բարձրանում էր դէպի երկինք խնկի ծխի նման, այդ ժամանակ ողորմելի քաղաքի վրայ տարածուեց բաբելոնեան հնոցի ծուխը, և լռեցին զանգակները և բարձրացաւ աղաղակի ձայնը: Աստուծուն փառաբանողները լռեցին և լսուեց մայրերի ու երեխաների ցաւազին մրմունջը: Քաղաքը մի ծայրից մինչև միւս ծայրը լուացին քրիստոնեաների արիւնով, իսկ ութ օր ընակիչներին կոտորելուց յետոյ հրդէհեցին քաղաքը, այրեցին և ոչնչացրին սուրբ եկեղեցիների զարդերը և քաղաքի ապարանքները, և թողնելով քաղաքը մի ծխացող խանձողի պէս, հեռացան: Գերի առնելով բազմաթիւ կանանց, քողով ծածկուած հարսներին, գեղանի աղջիկներին և բաժանելով ինչպէս անասունների հօտ՝ աղջկանը մօրից, որդուն հօրից, բարձր տուին նրանց արտատունքն աշքերին, բոբիկ և մերկ միջին հասակի տէրերին և տղեղներին ծախում էին պարսիկներին, հայերին և տաճիկներին մօտիկ քաղաքներում, իսկ գեղեցիկներին գերի վարեցին Պարսկաստան մինչև Խորասանի խորքերը: Սպանուածների և գերիների թիւը իմանում է միայն Նա, որը կեանք է տուել նրանց»:

Թիֆլիսի շրջակայքն էլ ենթարկուեց նոյն անողորմ հարստահարութիւններին: Կողոպտում էին ամենքին անխնայ, իրանք, վրացիք, յարձակում էին իրանց ազգակիցների վրայ և յափշտակում էին ուրիշի ստացուածքը:

Այդ ժամանակ արքայորդի Գէորգին Սղնախում քէֆեր էր անում: Սեպտեմբերի 11-ին լուր էր հասել նրան թէ վրացիք յաղթել են և Մէլիք-Մեծլումը, որ Շահի զօրքի առաջնորդն է, սպանուել է: Ամբողջ օրը վրացիք տօնում էին այս երեւակայական յաղթութիւնը: Բայց 14-ին երեւացին վերքերով պատած թիֆլիսեցիները և պատմեցին թէ ինչ պատուհաս է եկել իրանց գլուխը: Գէորգին, Նա, որ պիտի հօր մահուանից յետոյ նստէր գահի վրայ, մտածեց իր փախուստի մասին: Նրա իրերը արդէն բարձած էին ջորիների վրայ, բայց ժողովուրդը, տեսնելով այդ բանը, գայրացաւ և թոյլ չը տուեց նրան

փախչելով ազատուել մի այսպիսի ժամանակ:

—Ոչ, ոչ, կրկնում էին ամենքը միաբերան, մենք այժմ քեզ բաց չենք թողնիլ, մենք մեզ հետ միասին. մեր զուլսը կտրելիս թող քո գլուխն էլ կտրեն:

Իզուր թագաժառանգը խնդրում, աղաչում էր իրան բաց թողնել. Սղնախի ժողովուրդը անդրդուելի մնաց և բանը այն տեղին հասցրեց, որ պահապաններ դրեց նրան բաց չը թողնելու համար: Գէորգին վերջին ճարը գտաւ, կաշառելով պահապաններին, իր բոլոր կայքը տուեց նրանց, իսկ ինքը մի արխարուզով փախաւ և թաղնուեց Թելաւում:

Պարսիկները Թիֆլիսից ասպատակներ տարածեցին դէպի դանադան կողմեր. դրանք քանդեցին Մցխեթը, կողոպտեցին այնտեղի հռչակաւոր վանքը, որի միաբանութիւնը փախաւ, ցրուեց դէս ու դէն: Բայց ուրիշ տեղերում նրանք որս չը ճարեցին. երկիրը ամայի էր դարձել, բոլոր բնակիչները փախել էին սարերը, տանելով իրանց հետ իրանց կայքը ու անասունը»

Վերջապէս կշտացան արիւնհարբու հրոսակները: Աղա-Մահմետ-խանը յետ գառաւ գէպի Գանձակ, բայց նրա ազդած ահը դեռ երկար դողացնում էր բնակիչներին. և երբ մէկը սուտ լուր էր տարածում թէ գալիս է Շահը, ժողովուրդը սարսփահար դէս ու դէն էր փախչում:

Թիֆլիսը այնքան սարսփելի քանդած, տակն ու վրայ աւերած էր, որ Հերակլը առաջին անգամ մտածեց բոլորովին ոչնչացնել այդ քաղաքը, իսկ նրա մէջ մնացած բնակիչներին փոխադրել մի այլ տեղ: Բայց բնակիչները ընդդիմացան այդ մտքին:

Ուշի ուշով գննելով քաղաքի առման բոլոր հանգամանքները, պէտք է մեղադրել վրացիներին: Ժամանակակից մի թղթի մէջ ասուած է. «Աղա-Մահմետ-խանը չը հուսաւ Թիֆլիսը, այլ տեղական երկպառակութիւնները և ինտրիգները տուին Թիֆլիսը նրան ձեռքը»: Պէտք է առել, որ Թիֆլիսում կային 35 թնդանօթ, մինչդեռ պարսից զօրքը ունէր երկու տնայէտք թնդանօթ: Քաղաքի կիսախարխուլ միջնաբերդը պաշտպանվում էր, ուստի և նրան չը կարո-

ղացան զրաւել պարսիկները: Այս մի հանգամանքը պարզ ցոյց է տալիս թէ այնքան էլ դժուար չէր պաշտպանել Թիֆլիսը, եթէ լինէր միաբանութիւն, համերաշխութիւն:

Մահաւանդ շատ մեղադրում են Հերակլի կնոջը, Դարիջան թագուհուն: Ինտրիգների, անբաւականութիւնների գլխաւոր հեղինակը նա էր: Այդ պատճառով երբ պատերազմից յետոյ թագուհին Անանուր գիւղով անցնում էր իր փախստեան տեղից, ժողովուրդը, ինչպէս պատմում է աղանատներ, «առաջը կտրեց և սկսեց նրան յանդիմանել՝ բոլոր թշուառութիւնների պատճառը նրան համարելով: Ամենեքեան այնպէս էին վայրացել ու գուգուել, որ մոռացել էին նրա բարձրագոյն անձնաւորութեան պաշտօնը, էլ յանդուգն խօսք չը մնաց, որ բերաններից զուրս էր գալիս. թագուհու կեանքը մինչև անգամ վտանգի մէջ էր»:

Թիֆլիսի արիւնշաղախ այս ողբերգութեան վերջը դնում ենք ժամանակակից ժողովրդական երգիչ Շամշի-Մելքոյի բանաստեղծութիւնը, որ աւերմունքի սրտառու յիշարագիրն է:

Էհայ ու հարգիկ չը գայ էն թաւուր զարման քաղաքիս,
հարիւր հազար մարդով եկաւ նա էս Գիւրջիստան քաղաքիս:

Պարսից մի անիծեալ լոյս ընկաւ դուշման քաղաքիս,

Մամմադ Խան՝ եկաւ տուաւ մի նիզամներ էս քաղաքիս,

Եսիր անող, կրակ տուող՝ չէր մէ զարման քաղաքիս,

հարիւր հազար մարդով եկաւ, չի կարաց առնել քաղաքիս:

Մէլիք-Մեջլումն շուն դառնայ ճաւաթ խանն պտտի կուշի,

Քաղաքն վերանաւ արին, տեղի շինեցին Բայդուշի,

Մէլիք-Մեջլումի ազգէմէն մէկ շուն էլ չի հաշի ձուշի,

Թանգ զօշուն ինք մօտ արել Խեսուր, Չարեաք, Թուշի,

Աջէլը չալիշ կուգին, կուլինին միզան քաղաքիս,

Ախտա խանի գալն իմացանք, մենք ասում ինք՝ Ջահ եկաւ,

Թէ չէ քաղաքն քանդելոյ տառն հազար թի ու բահ եկաւ,

Բերդեցիք ասում էին. մեզ համար կըրէգեան եկաւ,

Նորա ոտն չար նշան էր, ազալ սով իժում մահ եկաւ,

Մնացողն զաղում արին, ընկաւ բարէբան քաղաքիս:

Քաղքեմէն տարած եսիրն սրն Արաբիստան է հասի,

Որն Ջաքի, սրն Ջիրվան, սրն Դաղիստան է հասի,

Որն Զուրա, սրն Բաքի, սրն Դարբանդ է հասի,

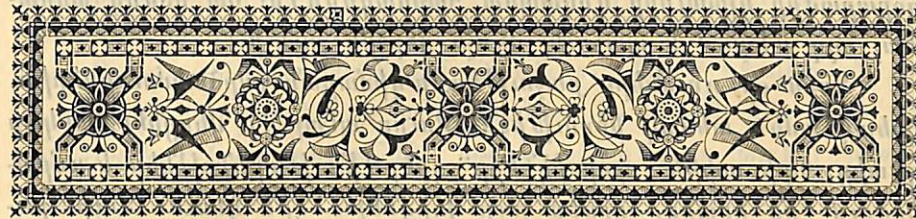
Ո՛րն Թաւրիզ, որն Թէհրան, որն Խորասան է հասի,
Նրանց նաշար հէըն ու մէըն որ մինն վայ տան քաղաքիս:

Քաղքի ճոկած տղէքներ ՚ին, որ դաստերով ման կուգէին,
Մէկ մէկու դարդաշ կօսէին, տես ինչ սիրով ման կուգէին,
Ով որ կարողութիւն ունէր՝ նորարներով ման կուգէին,
Քէթիւտեղա՝ Ազա մարդիկն չախշուրներով ման կուգէին,
Նրանցմէն մէկն էլ չէմ տեսնում հիմի մէ նշան քաղաքիս:

Քաղաքն որ ներսն եկաւ հարիւր հազար Ղըզլըրաշն
Մէկ մէկուց այրիւմիշ արին, դիմ մէտի, դովում դարդաշն,
Քահանէքը շունն էր ուտում, ոչ մինն չմտաւ նաշն,
Գետի պէս արիւն էր գնում, բօսթան էր աղմուրդոյ լաշն,
Որդին մօրիցն ՚ին խլում, էլ սուգ ու շիւան քաղաքիս:

Հազար երկու հարիւր քառսուն ու չորս թուին ընկաւ գերի,
Վարդապետներ կոտորեցին, լէշ էր ածած տէրաւէրի,
Ապրանք ու մալ ու դովլաթ ՚ին տարել, թաք տներն չէին էրի,
Քաղաքն աւերվելոյ օրն տաան ու մէկն էր Սեպտեմբերի,
Քրօնիկօնումն նստած էր Ուն ու Պարն ու Գան քաղաքիս:

Ես մին տան դալ իմացայ, հէնց գիտացի հէրքս տարան,
Մէրս ձեռնեմէս խլեցին, ջուխտ քոյր ու աղբերս տարան,
Հօրս թըրով սպանեցին, եսիր արին մէրս՝ տարան,
Համշի-Մելքօն շատ լաց էլաւ, ասաւ՝ որդիս ձեռէս տարան,
Վեց Ղըզլըրաշ սպանեցի, մին էլ մէ մեծ խան քաղաքիս:

2. ԽՆՆՍՈՒՆԱՄԵԱՅ

(1805–1895)

ՅԱՅԲՈՒՆԱԴԻ ՊԱՅՄՈՒՆԱՇ

ուշի տանող խճուղին, դեռ Խոջալու անունով
պոստային իջևանին չը հասած, անցնում է մի հին
բերդի միջով, որի անունն է Ասկարան: Նա շի-
նուած է Կարկար գետի ափին և մինչև այսօր ան-
վնաս է պահել իր հաստ ու ամուր շրջապարիսպը.
միայն արևելեան մասում խճուղի շինողները կա-
րողացել են մեծ դժուարութեամբ ճեղքել պարիսպ-
ները և ճանապարհը անցկացնել բերդի միջով:

Այդ բերդի մօտ, մի բարձր թումբի վրայ,
1805 թ. յունիսի 24-ին կանգ առաւ ռուսաց մի
գորաբաժին, այլ ևս չը կարողանալով ճանապարհ
բաց անել պարսկական ստուարաթիւ բանակի
միջով: Զօրաբաժինը բաղկացած էր 400 մարդուց, գնում էր Գան-
ձակից Շուշի, ուր պիտի միանար մի վաշտ զօրքի հետ և դիմա-
դրէր պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի ահագին զօրքին, որ
անցել էր Արաքսը և ռուսաց դէմ պատերազմ էր մղում: Փոքրիկ

գորաբաժնի գլխավորը դնդապետ Կարեազինն էր: Նա վճռեց ամրանայ այդ տեղում և պահուել մինչև վերջին շունչը:

Չորս օր ռուսները քաջութեամբ դիմացան յարձակմունքներին, կրելով ամեն տեսակ նեղութիւն: Ջուրը պէտք էր վերցնել Կարկար գետից, որի ափին պարսիկները դրել էին թնդանօթներ և ռմբակոծում էին նրանց, որոնք ջուր վերցնելու էին գնում: Ջուր բերելու համար ռուսները գիշերային յարձակում գործեցին, խնդրին թնդանօթները և ճանապարհ բացին մինչև գետը: Բայց յետոյ վերջացաւ հացի և փամփուշտի պաշարը: Զօրաբաժինը գտնվում էր վտանգավոր դրութեան մէջ: Կարեազինը սպասում էր օգնութեան Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից, բայց իդուր. չուտով նա իմացաւ, որ խանը, դրժելով ռուսներին հպատակ մնալու մասին տուած երդմանը, անցել է Աբբաս-Միրզայի կողմը և նրա որդի Մեհտի-Ղուլի-խանը առաջնորդում էր Ղարաբաղի ձիաւոր զօրքը պարսից բանակում: Գաւազան խանի այդ երդմանազանցութիւնը իմանալուց յետոյ Կարեազինը դիմեց տեղացի հայերին: Նա գրում էր. «Միթէ դուք, Ղարաբաղի հայեր, որ մինչև այժմ հռչակուած էիք ձեր քաջութեամբ, փոխուել էք, դառել կնամարդ, նման միւս հայերին, որոնք միայն առևտրով են պարսպում..... Ուշքի եկէ՛ք: Յիշեցէ՛ք ձեր նախկին քաջութիւնը, պատրաստ եղէ՛ք յաղթութիւններ գործելու և ցոյց տուէ՛ք որ դուք այժմ էլ նոյն քաջ զարաբազցիներն էք, ինչպէս առաջ եղել էք սարսափ պարսկական ձիաւոր զօրքի համար»:

Հայերը հնարաւորութիւն չունէին զէնք վերցնել և միանալ ռուսներին հետ, բայց չը խնայեցին իրանց օգնութիւնը, որով պահպանեցին Կարեազինի փոքրիկ զօրախումբը: Նրա պահապան հրեշտակ հանգիստացաւ կուսապատցի Վանի-Իւզբաշին, որ Գանձակում ծանօթացել էր Կարեազինի հետ և այժմ գտնվում էր նրա զօրքի մէջ:

Անցաւ մի երկու օր էլ, զօրաբաժնի դրութիւնը յուսահատական էր: Կարեազինը քառասուն մարդ ուղարկեց՝ շրջակայ գիւղերից հաց և ուտելիք հաւաքելու: Բայց այն օֆիցերը, որի առաջնորդութեամբ գնացին այդ զինուորները, ինչպէս յետոյ յայտնուեց, ֆրանսիացի մի լրտես էր: Հասցնելով իրան յանձնած մարդկանց մի

հայ գիւղ, նա հրամայում է զինուորներին ցած դնել հրացանները: Զինուորները կատարում են և սկսում են հաց հաւաքել: Բայց այդ միջոցին պարսիկները թափվում են գիւղը, սկսում են կոտորել զինուորներին, իսկ օֆիցերը անյայտանում է: Միայն վեց հոգի զինուորներից կարողանում են ազատուել և լուր տանել իրանց բանակը:

Կարեազինը այլ ևս անհնարին էր համարում պահուել. նա ինքն էլ վիրաւորուած էր և նրա հետ նաև երկու օֆիցերներ: Զինուորական խորհուրդը վճռեց յետ դառնալ, ամրանալ Շահբուլաղ ամրոցում: Բայց յետ դառնալը հեշտ չէր: Յունիսի 23-ին, կէս գիշերը, մթութեան մէջ, զօրախումբը ոտքի կանգնեց և ճանապարհ ընկաւ: Նրան առաջնորդում էր Վանի-Իւզբաշին: Օգուտ քաղելով գիշերուայ մթութիւնից և լեռնային խողովակների լաւ ծանօթ լինելով, Վանի-Իւզբաշին երկար ժամանակ տանում էր զօրախումբը զադտնի կերպով: Բայց պարսիկները չուտով իմացան որ ռուսաց բանակը չը կայ և գտնելով նրա հետքը, ընկան նրա ետևից: Սակայն Վանի-Իւզբաշու ճարպիկութիւնը այդ թանձր խաւարի մէջ մի անգամ էլ ազատեց Կարեազինի զօրախումբը վերջնականապէս ոչնչանալուց: Լուսաբացին նա հասաւ Շահբուլաղի ամրոցին և կարճատև կռուից յետոյ խլելով նրան պարսիկների ձեռքից, ամրացաւ նրա մէջ: Այդ ժամանակ վրայ հասաւ Աբբաս-Միրզան իր զօրքերի հետ, պաշարեց ամրոցը, սպասելով թէ երբ սովը կը հարկադրէ մի բուռն քաջերին անձնատուր լինել:

Ամրոցում պաշար չը կար: Չորս օր զինուորները ուտում էին խոտ ու ձիու միս. բայց վերջը այդ կերակուրն էլ սպառուեց: Այն ժամանակ էլի Վանի-Իւզբաշին իր անգնահատելի օգնութիւնը ցոյց տուեց. գիշերը նա դուրս եկաւ ամրոցից և գնալով հայ գիւղերը, Կարեազինի նամակը հասցրեց Յիւլիանովին: «Եթէ ձեր պայծառփայլութիւնը չը շտապէր օգնութեան հասնելու, գրում էր Կարեազինը—այն ժամանակ զօրաբումբը կը մատնուի կորստեան ոչ թէ անձնատուր լինելուց, որ ես չեմ թոյլ տալ, այլ սովից»:

Շահբուլաղի ամրոցը գրաւում է մի փոքրիկ թումբի նեղ գլ-

լուխը, որ չըջապատուած է բարձր պարիսպներով և աշտարակներով: Փոքրիկ ամրութիւնը չորս կողմից բաց է. հիւսիս-արևմտեան կողմում գտնվում է մի լերի և ժայռոտ սար, որի ստորոտից հոսում է Շահբուլաղ անունով մեծ աղբիւրը: Այդ սարի կողքովն է տանում մի ճանապարհ դէպի լեռնային հայ գիւղերը, որոնք այստեղից շատ հեռու են: Աչքի առաջ ունենալով այս բոլոր հանգամանքները, մարդ զարմանում է թէ ինչպէս կարողանում էր Վանի-Իւզքաշին դուրս գալ այդ ամրոցից, որի չորս կողմը բաց հարթավայր է և որ այնքան փոքրիկ մի բերդ է, որ 200—300 մարդ կարող էին նրան չըջապատել չղթայի պէս: Պարզ է, որ հայ հարկւրապետը բացի անձնական քաջութիւնից, ունեցել է մեծ ընդունակութիւն շարժուել արագ, այնպէս որ ոչ ոք չէր նկատէ նրան: Գուցէ նրան յայտնի է եղել մի ստորերկրեայ ծածուկ ճանապարհ, բայց այդ մասին ոչ մի յիշատակութիւն չը կայ:

Կարեազինի նամակը չփութութիւն պատճառեց Յիցիանովին, որ ոչ զօրք ունէր, ոչ պաշար, որ օգնէր պաշարուածներին: Մի գիշեր ամրոցում յայտնուեց Վանի-Իւզքաշին, բերելով իր հետ ոչ միայն Յիցիանովի պատասխանը, այլ և փոքր քանակութեամբ պաշար: Կարեազինը հաւասար չափով բաժանեց այդ ուտելիքը պաշարուածներին:

«Մի անուր յուսահատութեան մէջ, գրում էր Յիցիանովը Կարեազինին, — խնդրում եմ ձեզ հոգի տալ զինուորներին, իսկ Աստուծուն խնդրում եմ որ ձեզ այժ տայ: Եթէ Աստուծու հրաշքներով դուք կը ստանաք մի կերպ թեթևութիւն ձեր այդ զրութիւնից, որը ինձ համար սարսափելի է, այն ժամանակ աշխատեցէք ինձ հանգրստացնել, որովհետեւ իմ վիշտը երեակայութիւնից գերազանց է:»

Վանի-Իւզքաշու բերած պաշարը մի օր միայն բաւականացաւ: Բայց նա այնուհետեւ համարեա ամեն գիշեր դուրս էր գալիս բերդից ոչ թէ մենակ, այլ վերցնելով իր հետ և մարդիկ: Նա այնպէս լաւ տանում էր զինուորներին պարսկական բանակի մօտով, որ ոչ ոք չէր նկատում: Եւ այդպէս էլ անվնաս վերադառնում էր, բերելով իր հետ ուտելիք: Մի քանի այդպիսի գիշերային արշաւանքներ այնքան ա-

պահովութիւն բերին, որ Կարեազինը առանց դժուարութեան մի ամբողջ շաբաթ էլ պահուեց բերդում:

Աբբաս-Միրզան, կորցնելով իր համբերութիւնը, առաջարկեց Կարեազինին անձնատուր լինել, խոստանալով մեծ պատիւ և պարգև, եթէ նա կը յանձնէր Շահբուլաղը և ինքը կը մտնէր պարսից ծառայութեան մէջ: Գնդապետը չորս օր ժամանակ խնդրեց խորհելու համար, բայց պայման դրեց որ այդ ժամանակ պարսից զօրքը պաշարուածներին պաշար հասցնէ: Աբբաս-Միրզան ընդունեց այդ պայմանը:

Անցաւ չորս օրը, երեկոյեան Աբբաս-Միրզան մարդ ուղարկեց հարցնելու թէ ինչ է վճռել Կարեազինը: «Թող նորին բարձրութիւնը առաւօտեան գրաւէ Շահբուլաղը», պատասխանեց Կարեազինը: Աբբաս-Միրզան հաւատաց որ բերդը անձնատուր կը լինի և սպասում էր առաւօտեան: Բայց նայն գիշերը Վանի-Իւզքաշին դուրս տարաւ ռուսաց զօրքը: Այնպիսի ճանապարհ ընտրեց նա, որ պարսից բանակը երկար ժամանակ չիմացաւ տեղի ունեցած իրողութեան մասին:

Նա առաջնորդում էր զօրքը դէպի Մոխրաթաղ լեռնային գիւղը, որ գտնվում է Կուսապատի մօտ: Մինչև այժմ էլ տեղացի հայերը ցոյց են տալիս այդ ճանապարհը. դա մի խոր ձոր է, որ հասնում է Մոխրաթաղ գիւղի մօտ գտնուող Խն-Մասանց անապատին: Ամբողջ գիշերը Զրաբերդցի հայերը, պատմում են ծերերը, օգնում էին ռուսներին: Գիշերային նահանջումը դժուարութիւնների շատ ունէր, մանաւանդ այն պատճառով, որ զօրքը տանում էր իր հետ թնդանօթները: Մի տեղ թնդանօթներից մէկը, որ ձորերով քարշ էին տալիս զինուորները, ընկաւ երկու զինուորների վրայ և սպանեց նրանց: Զօրախումբը կանգ առաւ, սպանուածներին թաղեց, թնդանօթը մի կերպ դուրս քաշեց դժուար տեղից: Բոլոր այդ ժամանակ Վանի-Իւզքաշին կանգնած մի թումբի վրայ, դիտում էր շրջակայքը: Պարսիկները առաւօտից մօտ իմացան որ Շահբուլաղը գտաւրկուել է և իսկոյն ընկան ռուսների ետևից: Վանի-Իւզքաշին իմաց տուեց որ գալիս են պարսիկները: Բայց վերջինները այլ ևս ոչինչ չէին կա-

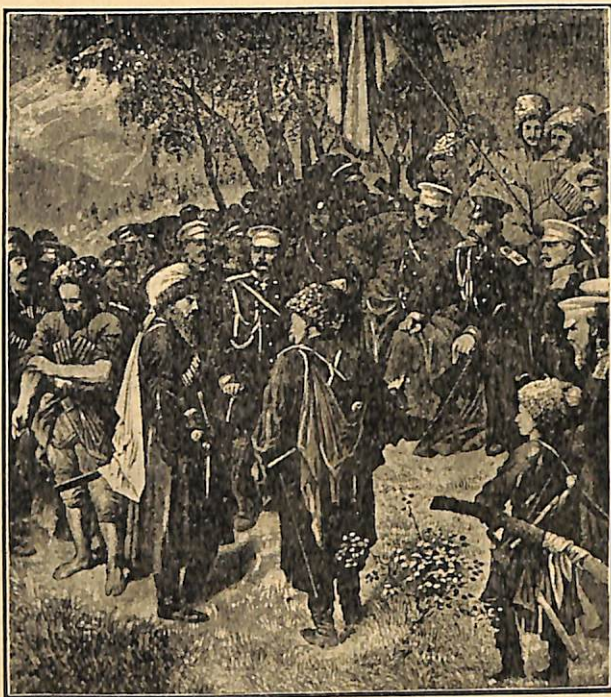
րող անել. զօրքի զլուխը արդէն հասել էր Մոխրաթաղ: Կուսապատ
զիւղի մօտ պարսից ձիաւորները վրայ հասան, սկսուեց մի տաք
կռիւ, որի ժամանակ ռուսաց թնդանօթները մի քանի անգամ ան-
ցան պարսից ձեռքը և յետ խլուեցան: Բայց Կարեազինը կարողա-
ցաւ իր բոլոր մարդկանց հասցնել Մոխրաթաղ, ուր և ամրացաւ,
յայտնելով Յիցիանովին, որ վտանգը անցել է: Եւտով զօրախումբը
միացաւ Յիցիանովի զօրքի հետ, Մոխրաթաղ զիւղի մօտ, Մարդա-
կերտ զիւղում:

Գնդապետ Կարեազինի այս գործողութիւնը, որ անկարելի կը
լինէր առանց Վանի-Իւզբաշու աջակցութեան, ահազին օգուտներ
տուեց ռուսաց զօրքին: Արբաս-Միրզան չը կարողացաւ արագ ար-
շաւանք գործել դէպի Վրաստան, հարկադրուած լինելով դեռ Վա-
րաբաղում Կարեազինի զօրախմբի հետ գործ ունենալ: Այսպիսով
Յիցիանովը ժամանակ ունեցաւ հաւաքել իր զօրքերը, կենդրոնաց-
նել պարսից դէմ և յետ մզել նրանց դէպի Արաքս:

Ռուսաց կայսրը շնորհեց Կարեազինին ոսկէ սուր, որի վրայ
կար մակադրութիւն՝ «քաջութեան համար»: Իսկ Վանի-Իւզբաշուն,
նրա արած բոլոր քաջագործութիւնների համար, տուեց օֆիցիրական
առաջին աստիճան (պրապօրշչիկ), ոսկէ մեդալ և երկու հարիւր թուր-
քի կենսաթոշակ:

Վանի-Իւզբաշին Աթաբէկեանների տոհմից էր (նրա սերունդը
այժմ էլ գոյութիւն ունի). այնուհետեւ էլ մասնակցեց ռուսների հետ
մի քանի սլաւերազմներում և վերջը ստացաւ մէլիքի տիտղոսը:

Շամիլը անձնատուր է լինում իշխ. Բարեատինսկուն.

2. ՎԱԹՍՈՂՆԱՄԵԱՅ

(1834—1894)

ՃԱՍԻԼ—ԴԱՂՍՏԱՆԻ ԻՍԱՍ

Մաղստանի մի լեռնային գիւղում, որ կոչվում էր Ղօթլօկալ, 1834 թուականի երկրորդ կեսում ժողով էին կազմել լեռնականները: Ժողովին յայտնի էր որ սպանուել է Դաղստանի իմամ Համզաթ-բէկը: Վիճում էին թէ ով կարող է նրա յաջորդը դառնալ: Ամենքը ցոյց էին տալիս մի մարդու, միաբերան վկայում էին որ նա է իմամը, բայց այդ մարդը հրաժարվում էր այդ մեծ պատուից, պատճառ բերելով իր անկարողութիւնը և առաջարկում էր ընտրել մի ուրիշին, իսկ ինքը խոստանում էր նրա օգնականը լինել: Ժողովը նորից և նորից նրան ընտրեց և նա նորից հրաժարուեց: Պատուաւոր մարդիկներից մէկը սկսեց յանդիմանել հրաժարուողին նրա կամակորուժեան համար: Ժողովը ցրվում էր: Տեսնելով այդ, հրաժարուողը, լաւ իմանալով, որ ժողովուրդը անգլուխ է մնում և մի ուրիշ անգամ դժուար կը լինի այդքան մարդ հաւաքել,

ընդունեց իմամի կոչումը:

Այդ մարդը Շամիրն էր:

Ղազին և ժողովուրդը հաւաքուեցան Աջիլթալի մզկիթում: Եկաւ Շամիրը: «Համաձայն ես դու մեր իմամը դառնալ», հարցրեց Ղազին:—Համաձայն եմ, պատասխանեց նա: Ղազին աղօթքներ կարդաց նոր իմամի համար և բարձրացնելով ձեռքերը դէպի երկինք, «Փաթվա» աւաց («Թող այդպէս լինի»), ապա երկու ձեռքով շուրջ իր միրուքը: Ժողովուրդը երեք անգամ «ամէն» ասաց և ամեն մէկը նոյնպէս շուրջ իր միրուքը: Այնուհետեւ ամենքը մօտեցան Շամիրին, համբուրեցին նրա ձեռքը, ասելով. «Թող օրհնեալ լինի քո իմամութիւնը»:

Այսպէս իշխանութեան գլուխ անցաւ այն մարդը, որի անունը տարիների ընթացքում որոտում էր ամբողջ Ռուսաստանում և Եւրոպայում:

Որտեղից ստացաւ նա այդ հռչակը:

Ներկայ դարու սկզբում Ռադստանի լեռնաբնակ ցեղերի մէջ սկսուեց մի կրօնական շարժում, որ յայտնի է միւրիդականութիւն անունով: Նա սկիզբն էր առել մահմետական աշխարհում գոյութիւն ունեցող մի վարդապետութիւնից, որ կոչվում է Թարիքաթ: Այդ միասնական վարդապետութիւնը ունի միակ նպատակ իր հետևողներին ցոյց տալ ճշմարիտ Աստուծուն ճանաչելու միջոցները: Միջոցներից գլխաւորն է այն կոյր փանատիկոսութիւնը, որի մէջ պինդ պիտի մնան միւրիդները (այսպէս են անուանվում այդ վարդապետութեան հետևողները. միւրիդ արաբական բառ է, որ նշանակում է որոնող, ցանկացող): Ռադստանում փանատիկոսութիւնը լայն ասպարէզ գտաւ այն պատերազմասէր ոգու մէջ, որով լեռնականները յայտնի են աշխարհին շատ հին ժամանակներից: Եւ կրօնական մոլեռանդութիւնը, բորբոքուելով այն միջոցին, երբ ռուսները տարածում էին իրանց իշխանութիւնը Կովկասի վրայ, ծնեց զաւաթ, այսինքն կրօնական պատերազմ:

Քսանական թաւականներին Թարիքաթի մոլեռանդ քարոզիչ յայտնուեց Ղազի-Մահմեդ անունով մի լեռնցի, որ ստացել էր իմամի

կոչումն: Այդ եռանդոտ և անվախ մարդը գործում էր երկար ժամանակ, չը հանդիպելով որ և է արգելքի: Թարիքաթի վարդապետութիւնից նա կազմեց մի ամբողջ կրօնական-քաղաքական պրօպագանդա, որ սկիզբ դրաւ կովկասեան երկարատեւ և արիւնահեղ պատերազմներին: Այդ մարդու աշակերտը և գործակիցն էր Շամիրը: Նա ծնուել է Գլմրի անունով լեռնալին գիւղում 1787 թ., երիտասարդութեան ժամանակ յայտնի էր իբրեւ երկաթի կամքի տէր, քաջ, դիւրաթեք և ճարպիկ կազմուածք ունեցող մի մարդ: Երիտասարդ հասակում էլ նա հիմնաւորապէս սովորեց մահմետական կրօնադիտութիւնը, ծանօթացաւ արաբական աստուածաբանութեան հետ:

Ղազի-Մահմեդը ի վերջոյ ռուս կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւեց իր վտանգաւոր վարդապետութեամբ, որ ապստամբեցնում էր լեռնաբնակներին: Ռուսաց զօրքը արշաւանքներ սկսեց դէպի Ռադստան դեռ Երմօլովի ժամանակ: Ապստամբութեան հոգին իմամն էր: Նա ցոյց էր տալիս անձնագոհութեան, անվախութեան զարմանալի պատկերներ. և նրա այդ դպրոցը կռում, կոփում, պատրաստում էր Ռադստանի համար մի Շամիր, մի հերոս, որի նմանը մուսիլման աշխարհը շատ քիչ է արտադրել:

1831 թ. գեներալ Վելիամինով գնում էր պատժելու Ղազի-Մահմեդին, որ ապստամբեցրել էր չէչէններին և ամրացել Գերմիզուկ գիւղում: Դրանց ընդհանուր թիւն էր 3800 հոգի: Ռուսները յարձակուեցան գիւղի կենտրոնի վրայ: Պաշարուածները դիմադրում էին քաջութեամբ: Սկսուեց ռմբակոծութիւնը. բայց միայն առաջին ռումբերը պայթեցան, մնացածները ձայն չը հանեցին: Յետոյ իմացուեց որ չէչէնները նստում էին ռումբերի վրայ, հանգցնում էին նրանց խողովակների կրակը և այդպիսով թոյլ չէին տալիս որ կրակուի պայթուցիկ նիւթը: Ռուսները հրդեհին գիւղը և հրամայեցին պաշարուածներին զինաթափ դառնալ: Բայց նրանք պատասխանեցին. «գլխութիւն ձեզանից չենք ուզում, միայն մի շնորհ ենք խնդրում. իմաց տուէք մեր ընտանիքներին, որ մեռանք այնպէս, ինչպէս ապրում էինք, չը հպա-

դը շատ լաւ էր ճանաչում հերոսին, ուստի և նրան ընտրեց իմամ:

* *

Շամիլը կռիւ է մղել ռուսների դէմ 24 տարի 11 ամիս և 7 օր: Այդքան ժամանակ նա կարողացաւ այնպիսի մի կազմակերպութիւն տալ ժողովրդական ապստամբութեան, որ ռուսների համար ահագին դժուարութիւն էր քանդել այդ կարգերը և հնազանդեցնել յամառ, յանդուգն և փանաթիկոս լեռնական ցեղերը: Ամենից առաջ Շամիլը ուշադրութիւն դարձրեց վարչական ներքին կարգ ու կանոնների վրայ: Դադստանի ժողովուրդը ունէր իր հին սովորութիւնները, որոնք սակայն, մահմետական կրօնի կողմից չէին նուիրագործուած: Այսպէս, օրինակ, կային ժողովրդական սովորութիւնների համաձայն դատաստան անող անձինք, որոնք ընտրվում էին ժողովրդի կողմից: Շամիլը վերջացրեց այդ հին սովորութիւնները և նրանց տեղ հաստատեց մահմետական աշխարհի օրէնսդրութիւնը, Շարիաթը: Այդպիսով դատաստանական-վարչական իշխանութիւնը դառնում էր հոգեւորականութեան սեփականութիւն, իսկ ինքը, Շամիլը, լինելով հոգեւոր պետ, շատ լաւ էր հասկանում որ այդ միջոցով կարելի կը լինի երկաթի գաւազանով կառավարել ժողովուրդը և նրան մշտական հնազանդութեան մէջ պահել: Շարիաթից դուրս Շամիլը ոչինչ չէր ընդունում. իբրեւ աստուածային խօսքերի վրայ հիմնուած օրէնք, նա հրատարակուել էր միակ արդար, միակ անսխալական: Ոչ ոք իրաւունք չունէր հակառակուել այդ օրէնքին: «Եթէ ես Շարիաթի հակառակ մի բան անեմ, ասում էր նա, — իսկոյն կտրեցէք իմ գլուխը. իսկ եթէ դուք չէք կատարել օրէնքները, ես կը կրտրեմ ձեր գլուխը»: Շարիաթի լրացուցիչ օրէնքն էլ հրատարակեց Շամիլը և կարծեօք դա առաջին գրաւոր օրէնքն էր Դադստանում: Այնուհետեւ ստեղծուեց վարչական որոշ կազմակերպութիւն. կարգապահութիւնը, հնազանդութիւնը առաջին պայմաններն էին, որ պահանջում էր Շամիլը: Զինուորական ծառայութեան

համար նա հաստատել էր աստիճաններ (չին), շքանշաններ. ժողովրդի դասակարգերի համար որոշել էր արտաքին նշաններ. դրանք չալմաների գոյներն էին, որոնցով իսկոյն ճանաչվում էր հոգեւորականը, միւլերդը, հասարակ գիւղացին: Ամեն ինչ կարգի տակ էր մտած, իսկ ամենքի վրայ անխոնջ իշխողը իմամի կամքն էր:

Ժամանակակիցները հռչակել էին Շամիլին իբրեւ մի ինքնակոչ իմամ, աւագանների գլխաւոր, կատաղի փանաթիկոս, որի համար չը կար խղճմտանք, արգարութիւն: Բայց ժամանակի ընթացքում լոյս եկան փաստեր, որոնք ապացուցանում էին որ այդ վկայութիւնները չափազանցացրած են: Այժմ յայտնի է որ Շամիլը թույլ էր տալիս ռուս աղանդաւորներին ապաստանել իր երկրում, հիմնել աղօթարաններ, և կրօնական որ և է հալածանք չէր յարուցանվում նրանց դէմ: ձշմարիտ է, նա ունէր դաժան բնաւորութիւն, գիտէր խիստ պատժել, կոտորել, բայց ուրիշ կերպ էլ չէր կարող ծառայել իր գործին: Թէ ինչպէս էր նա վերաբերվում դէպի գործը, այդ ցոյց է տալիս հետեւեալ դէպքը, որ պատմուած է համարեա բոլոր պարբերական հրատարակութիւնների մէջ:

Չէչէնները, որոնք չը կամենալով ռուսաց իշխանութիւնն ընդունել, անդադար թշուառութիւններ էին կրում ռուս զօրքերի անընդհատ արշաւանքներից, վճռեցին վերջապէս դիմել Շամիլին և խնդրել որ նա կամ պաշտպանէ իրանց կամ թույլ տայ հնազանդուել Ռուսաստանին: Բայց ինչպէս յայտնել այդ վճիռը իմամին: Ընտրեցին պատգամաւորներ, յանձնելով նրանց մի ելք գտնել: Պատգամաւորները, ի հարկէ, չէին համարձակուիլ անձամբ յայտնել Շամիլին մի այդպիսի խնդիրք: Երկար մտածելուց լեռոյ գտան մի լաւ միջոց: Շամիլը շատ էր սիրում իր մօրը և յարգում էր նրա խնդիրքները. իսկ այս բարի կինը, օգուտ քաղելով որդու հնազանդութիւնից, շատ անգամ էր միջնորդ հանգիստանում և կարողանում էր մեղմացնել շատ պատիժներ, ներում էր մահուան դատաւարտուածներին, վերադարձնում էր թալանած կալքը սեփա-

կանատիրոջը: Ձեռքները դիմեցին նրան, խոստանալով 200 թուման (2000 մանէթ) փող տալ այդ միջնորդութեան համար: Խեղճ պառաւր խաբուեց այդ առատ ընծայաբերութիւնից և յայտնեց Շամիրին չէզնչների առաջարկութիւնը: Մօր խօսքերը կայծակնահար արին որդուն: Նա ոչինչ չասաց մօրը և փակուեց իր սենեակում:

Միւս օրը նա գնաց մզկիթ, որ այնտեղ աղօթէ և ծոմ պահէ, մինչև այն ժամանակ, երբ կը լսէ մարգարէի սուրբ կամքը: Գիւղի բնակիչներին նա հրամայեց հաւաքուել մզկիթի մօտ և անդադար աղօթել, մինչև որ ինքը դուրս կը գայ:

Անցնում է մի օր, երկու օր, մզկիթի դուռը փակ է: Գալիս է երրորդ օրը. պատգամաւորները ահ ու դողով սպասում են պատասխանի. ժողովուրդը ուժաթափ դառած ծոմապահութիւնից և անքուն անցկացրած գիշերներից, զօռով է ոտի վրայ պահվում: Գոռար է երեակալել թէ ինքը, Շամիրը, ինչ բարոյական տանջանքներ էր զգում: Ինչպէս անել որ չէզնչների երկիրը հասկանայ թէ որպիսի սխալ քայլ է անում...

Վերջապէս երեք տանջալից օրերից յետոյ մզկիթի դուռը բացուեց: Գոռար է գալիս Շամիրը, գնում է իր տան կտուրը. նա գունատ է, տխուր. նրա աչքերը արիւնով լցուած են. կարծես թէ երկար ժամանակ լաց է եղել:

Մի քանի րոպէ անցած՝ երկու մօլլայ կտուրը բերին իմամի մօրը, որ փաթաթուած էր սպիտակ չադրայի մէջ. խեղճ կինը դողդոջուն քայլերով մօտեցաւ իր որդուն, կանգնեց նրա տօնը:

Շամիրը, բարձրացնելով իր պղտոր աչքերը դէպի երկինք, ասաց թոյլ ձայնով. «Ով մեծ մարգարէ Մուհամետ, սուրբ են և անփոփոխ քո հրամանները: Թող կատարուի քո արդար դատաստանը, Աուրանի բոլոր հետևողներին օրինակ դառնալու համար»:

Դիմելով ժողովրդին՝ նա ասաց.

—Դարդօի բնակիչներ. ես պէտք է մի սարսափելի լուր հաղորդեմ: Ձեռքները, ուղղահաւատների պարտքը ուրանալով, մոռանալով այն երդումը, որ տուել են Աստուծու և Մուհամետի

առաջ, իրանց լանցաւոր սրտերում դրել են մի լանգուզն դիտաւորութիւն՝ հպատակուել գեպուրներին. և չեն ամաչել, ուղարկել են Դարդօ պատգամաւորներ, որոնք զգալով իրանց մտադրութեան զարշնթիւթիւնը, դիմել են իմ թշուառ մօրը. սա, իբրեւ մի թոյլ կին, լանձնառու եղաւ անմիտ չէզնչների մասին խնդրել ինձ: Երեք օր և երեք գիշեր ես աղօթում էի և խնդրում Ալլահին, որ նա ինձ ցոյց տայ թէ ինչ անեմ ես այդ չէզնչներին: Թոյլ տալ արդեօք որ նրանք ընդունեն գեպուրների իշխանութիւնը: Աստուած ինձ պատասխանեց. «ով առաջին անգամ յայտնել է քեզ այդ ամօթալի դիտաւորութիւնը, տո՛ւր նրան մտրակի հարկը հարուած»: Աւա՛ղ, առաջին յայտնողը իմ մայրս է եղել և Ալլահի կամքով ես պէտք է հարկը հարուած տամ նրան:

Ժողովուրդը սարսափահար դառաւ իմամի այս խօսքերից: Խեղճ կինը յուսահատական ճիչ արձակեց: Շամիրի հրամանով մօլլաները վերցրին նրա չադրան և ձեռքերը բռնեցին: Շամիրը մտրակը վերցնելով հինգ անգամ խփեց մօրը. վերջին հարուածի ժամանակ մայրը ուշաթափուեց: Շամիրը, այդ սպանիչ տեսարանից շանթահար եղած, դէն ձգեց մտրակը և ընկաւ մօր ոտները: Ժողովրդի մէջ լսուեցան հեծկլտանքներ. շատերը, տարածելով իրանց ձեռքերը դէպի մզկիթը, աղօթում էին, որ իրանց բարերար պառաւր ազատուի:

Մի քանի րոպէից յետոյ իմամը վեր է կենում. նրա գէմքը փալլում է ուրախութիւնից, մի գեղեցիկ միտք է ծագել նրա մէջ և նա ասում է. «Ես խնդրեցի Ալլահին ներել և նա հրամայեց, որ մնացած իննուսուն հինգ հարուածը ես ինքս ընդունեմ: Այժմ խփեցէք ինձ. բայց լաւ նայեցէք, եթէ մէկը մոռանայ մի հարուած անգամ, նրան ես իսկոյն կը սպանեմ»: Շամիրը համբերութեամբ տարաւ հարուածները. վեր կացաւ և ասաց բոլորովին հանդարտ ձայնով. «Ո՛ւր են այդ չարագործները, որոնց պատճառով իմ մայրը ամօթալի պատիժ կրեց»: Անբախտ չորս պատգաւորները բերուեցան իմամի ոտների մօտ: Նրանք սպասում էին որ ահա մահը կը գայ և շշնջում էին վերջին աղօթքը: Շամիրը

իր ձեռքով բարձրացրեց նրանց և ասաց. «Դուք տեսաք թէ այստեղ ինչ եղաւ: Վերադարձէք ձեր ժողովրդի մօտ և ձեր բերած անմիտ առաջարկութեան իբրև պատասխան՝ պատմեցէք այն, ինչ որ տեսաք և լսեցիք այստեղ»:

Հասկանալի է թէ ինչ խոր և ազդու տպաւորութիւն թողեց այս անցքը չէչէնների վրայ: Նրանք դարձան Շամիրի հլու ծառաները:

* *

Այսպիսի կազմակերպութեան, այսպիսի մի բնաւորութեան և բնական տաղանդի շնորհիւ Շամիրը իր բազմամեայ իմամութեան ժամանակ դարձրեց Դաղստանի վայրենի լեռները մի հսկայական ամրութիւն, որն առնելու և տապալելու համար ոռւսները շատ ճիգեր և շատ արիւն թափեցին: Բնութեան անյաղ-

Դաղստան.—Լէզգի

թելի արգելքները, պատերազմաէր, քաջարի ժողովրդի դիմադրութիւնը տարիների ընթացքում կովկասեան պատերազմը դարձրին մի հրաշին աւազան, որի մէջ մկրտուեցան ոռւս զօրքերը, ցոյց տալով քաջութեան հրաշքներ: Այդ աւազանն էր,

որ պատրաստեց ոռւս զօրքի համար մի շարք նշանաւոր զօրավարներ, և այն գործերը, որ կատարել են ոռւսները անընդհատ կռիւների մէջ, պատերազմական պատմութեան փառքը կը մնան:

Շամիրը ոչ միայն դիմադրել է ոռւս զօրքերի արշաւանքներին, այլ ինքն էլ սկսել է արշաւանքներ դէպի Հիւսիսային և Հարաւային Կովկաս, թալանել, կողոպտել է խաղաղ բնակիչներին և մեծ աւարով լեռ է դառել իր լեռները *): Սկզբում ոռւսաց զօրքերը այնքան սակաւաթիւ էին, որ չէին կարողանում հսկել Դաղստանի բոլոր կողմերի վրայ: Իր արշաւանքները ապահովելու համար Շամիրը հիմնեց մի քանի բերդեր, որոնց մէջ յայտնի է Ախուլգո անունով ժայռոտ բերդը: Գործը աշտարակներ համար նա իր միւրեղների միջոցով ապստամբութիւն էր յարուցանում զանազան տեղերում: Թելեթի գիւղում անկարգութիւններ եղան: Շամիրի քաջ օգնականներից մէկը, Կիրիթ-Մահմեդ, այրեց 33 մարդ տեղական բնակիչներից նրանց կանանց և երեխաների հետ, յայտնելով որ ինքը վարվում է Շարիաթի համաձայն: Գեներալ Ֆէզի, իմանալով այդ մասին, գնաց Կիրիթ-Մահմեդի դէմ և շրջապատեց Թելեթի գիւղը: Այդտեղ էր և Շամիրը: Նա և իր քաջ զինակիցը փակուեցան մզկիթում: Պաշտպանուելու ոյժ չունենալով, Շամիրը վճռեց ազատուել խորամանկութեամբ: Ծածուկ մարդ ուղարկեց ոռւսաց հնազանդ Ավարիալի խանին և խնդրեց հաշտութիւն գցել իր և ոռւսաց մէջ: Խանը կարողացաւ համոզել ոռւս գեներալին և Շամիրը յայտնեց որ հպատակվում է Ռուսաստանին, խոստացաւ վերջ դնել իր թշնամական գործողութիւններին և ի հաստատութիւն այդ խոստ-

*) Մի անգամ Շամիրը յարձակուեց Մօզդոկի վրայ և պոստի ծանապարհին բռնեց մի հայ վաճառականի, Յովհաննէս Ուլուխանովի աղջկան, որ կոչվում էր Աննա: Սրան Շամիրը իր կինը դարձրեց, անունը փոխելով Շուանա: Հարեմի կանանց մէջ նա ամենասիրելին էր իմամի համար. մի քանի ժամանակից լեռոյ Ուլուխանովը ուղարկեց իր որդուն Շամիրի մօտ, առաջարկեց մեծ գումար ստանալ և ազատել իր աղջկան: Բայց Շամիրը յայտնեց որ միլիոն բուրլու հետ էլ չի փոխի Շուանան: Մի ոռւս տիկին (Չիչագովա), որ ծանաջում էր Շամիրի ընտանիքը, վկայում է որ Շուանանը բաւական գեղեցիկ էր, շատ սիրում էր ամուսնուն և չէր րաժանվում նրանից:

ման պատանդ տուեց իր քրոջ թոռանը: Գեներալ Ֆէզի հեռացաւ և այգալիսով Դաղստանը ազատուեց ռուս զօրքերից: Այդ գէպքից շատ ժամանակ չանցած՝ Շամիլին առաջարկուեց անձամբ դիմել թագաւոր Կայսրին, որ եկել էր Անգրկովկաս, յայտնել նրան իր հպատակութիւնը և ներումն խնդրել մինչև այդ ժամանակ իր արածների համար: Այդ առաջարկութիւնը Շամիլին յայտնողն էր Հիւսիսային Դաղստանի զօրքերի գլխաւորը, գեներալ Կլուկի-Փօն-Կլուգէնտու: Նշանակուած էր տեսակցութեան տեղ: Շամիլը եկաւ 200 զինուած մարդկանց հետ: Գեներալը սկսեց համոզել նրան գնալ Թիֆլիս: Շամիլը յայտնեց որ ինքը պատրաստ է կատարել այդ առաջարկութիւնը, բայց նախ պիտի խորհրդակցէ իր օգնականների հետ, որովհետև երգուել է առանց նրանց գիտութեան ոչ մի բան չանել:

Խօսակցութիւնը վերջացնելուց յետոյ Շամիլը և գեներալը վեր կացան և հրաժեշտի ողջօրն տուին միմեանց: Գեներալ Կլուգէնտու առաջինը մեկնեց ձեռքը Շամիլին, որը Շամիլը ուզում էր բռնել, բայց այդ ընդմիջումիւ Սուրխայ անունով մի միւրիդ, որին լեռնականները յարգում էին չափազանց քաջութեան համար, հեռացրեց Շամիլի ձեռքը, ասելով որ ուղղահասակների իմամին ներելի չէ ձեռք տալ գեաւորին: Գեներալը, որ մի դիւրաբոլբոք մարդ էր, սաստիկ զայրացած՝ բարձրացրեց իր գաւազանը Սուրխայի վրայ: Մի վայրկեան ևս և գաւազանը կիշնէր Սուրխայի գլխին և այնուհետև կը սկսուէր կոտորածը. լեռնականները արդէն վազրի պէս ցաւակեցին իրանց առաջնորդների մօտ: Բայց այդ ընդմիջումիւ Շամիլը մէջ ընկաւ. մի ձեռքով բռնեց գեներալի բարձրացրած գաւազանը, իսկ միւսով Սուրխայի ձեռքը, որ արդէն բռնել էր խանչալի կոթից, հրամայեց իր միւրիդներին հանդարտ մնալ, իսկ գեներալին խնդրեց հեռանալ:

Այդ տեսակցութիւնից յետոյ Շամիլը խորհուրդ կազմեց և համոզեց որ իրան թոյլ տան գնալ Թիֆլիս: Բայց լեռնականները յանդիմանեցին նրան, ասելով որ նա գաւաճանում է Շարիաթին և երգուեցին, որ եթէ նա իսկապէս մտադրութիւն ունենայ Թիֆլիս

գնալու, այն ժամանակ իրանք կը սպանեն նրան: Գեներալ Գլուգէնտու այնուհետև էլ համոզում էր նրան, բայց Շամիլի վերջին պատասխանը այս եղաւ. «Ես վճռել եմ չը գնալ Թիֆլիս, եթէ ինձ կտոր կտոր անելու էլ լինին, որովհետև ես շատ անգամ եմ տեսել ձեզանից դաւաճանութիւն, որ յայտնի է ամենքին»: Այդ պատասխանից յետոյ նորոգուեցաւ պատերազմը:

Ռուսները յարձակուեցան Ախուլքօ բերդի վրայ (1839), ուր փակուել էր Շամիլը 2000 մարդկանց հետ: Կռիւր թէև անաջող սկզբում, բայց շատ կատաղի էր: Ամեն մի ընդմիջումիւ Շամիլը կորցնում էր իր մերձաւորներից մէկին: Բերդը պաշտպանվում էր չափազանց յամառութեամբ: Երբ ռուսները թափուեցան ամրութիւնների և առաջապահ մասը, միւրիդները գլուխ կորցրին և պատրաստվում էին փախչելու: Այդ ժամանակ կանայք իրանց փոքրիկ երեխաների հետ առաջ ընկան և կանգնեցրին փախչողներին: Այդ հերոսուհիները տղամարդի շորեր հագած՝ իրանք էլ յամառութեամբ կռոււմ էին ամրութիւնների մէջ:

Ախուլքօի պաշարումը տևեց տասն և մի շաբաթ: Շամիլը շատ անգամ փորձեց ռուսների հետ հաշտութիւն կնքել, բայց նրա պայմանները ընդունելի չեղան: Վերջը նա հարկադրուած եղաւ իր որդի Զէմալէդդինին էլ պատանդ տալ. բայց և այգալէս, պաշարումը շարունակուեց, ահագին վնասներ պատճառելով լեռնականներին: Ուստի Շամիլը հարկադրուած եղաւ հեռանալ իր անմատչելի բերդից: Օգոստոսի 22-ին տեղի ունեցաւ մի սարսափելի ճակատամարտ, որից յետոյ Ախուլքօն ռուսների ձեռքն ընկաւ: Ինքը, Շամիլը, հազիւ կարողացաւ ազատուել գերութիւնից, ծածկուելով մի քարայրի մէջ, որ գտնվում էր Կոյսու գետի ափին սեպացած ժայռերում: Այդտեղ էլ սաստիկ կոտորած եղաւ. հազարից աւել զինակներ լողում էին գետի մէջ, ինն հարիւր գերիներ, մեծ մասամբ կանայք, ծերեր և երեխաներ, ռուսների ձեռքն ընկան: Շամիլի կանանցից մէկը, Զաւահրաթ, ծիծ էր տալիս երեխային, երբ ռուսաց զնդակը սպանեց նրան. մի քանի ընդմիջումիւ սպանուեց և այդ ծծկերը, Շամիլի Սաիդ որդին: Սպանուեց

Շամիլի քոյրը, Ծաթիմաթ, այն ժամանակ, երբ նա փախչում էր բերդից, ուսման հասն նրա ետևից. բայց նա չուզեց զերի բռնուկը, ընկաւ գետի մէջ և խեղդուեց այնտեղ: Նրա օրինակին հետևեցին շատ ուրիշ կանայք:

Այդքան կորուստները Շամիլի սրտում աւելի ևս բորբոքեցին ատելութիւն դէպի ուսմանը. նա երգուեց վրէժխնդիր լինել: Եւ մի գիշեր ծածուկ յարձակուելով ուսմա՝ զօրքի առաջապահ պահականոցներին վրայ, կոտորեց բոլոր զինուորներին:

Ախուլգոփ աւերումը սարսափ տարածեց Ռադստանում. և շատ գիւղեր իրանց հնազանդութիւնը յայտնեցին ուսմաց զօրքին: Ինքը, Շամիլը, կորցնելով ամեն ինչ, փախստական դառաւ: Բայց մի տարուց յետոյ նորից զօրեղացաւ, իր կողմը գրաւելով չէչէն բազմաթիւ և քաջասիրտ ժողովուրդը: Գեներալ Գալաֆէեվ այդ ժամանակ Շամիլի դէմ գնաց, բայց Վալերիկ բերդի մօտ սաստիկ պարտութիւն կրեց: Նոյնպիսի անաջողութիւն ունեցաւ գեներալ Գրաբբէ 1842 թ. արշաւանքի ժամանակ:

1843 թուականը Շամիլի համար ամենաբախտաւորն էր: Օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ ուսմաց զօրքերը սակաւաթիւ էին, նա միմեանց ետևից գրաւեց մի քանի բերդեր և տարածեց իր իշխանութիւնը այնպիսի տեղերի վրայ, որոնք ուսմաց ձեռքումն էին գտնվում: Ունցուկուլ բերդում մի գնդապետ և 10 օֆիցեր գերի բռնուեցան:

Այդ աջողութիւնների առաջը առնելու համար հետևեալ տարին մի մեծ արշաւանք սկսուեց դէպի Ռադստանի խորքերը. նախագծուած էր հասնել Շամիլի բնակավայր Դարգօ և գրաւելով նրան, հարկադրել իմամին հեռանալ այդ անմատչելի տեղերից: Արշաւանքից առաջ Շամիլը առաջարկեց իր մօտ գերի գտնուող մի գնդապետին և 10 օֆիցերներին փոխել լեռնական գերիների հետ: Բայց ուսմաց կողմից փոխանակ պատասխանի ստացուեց գերիների համար բերած հացի մէջ մի տոմսակ, որ իմաց էր տալիս օֆիցերներին թէ պէտք է մի կերպ դիմանալ, որովհետև գալիս են ուսմաները: Տոմսակը ընկաւ Շամիլի ձեռքը և նա սպանել տուեց

բոլոր օֆիցերներին:—1845 թ. արշաւանքը, որ յայտնի է Դարգօի արշաւանք անունով, մի առանձին օգուտ չբերաւ ուսմաց: Թէև զօրքը քաջութեամբ դիմանալով արգելքներին, հասաւ Դարգօին և առաւ նրան, բայց պաշարի սակասութիւնը վերջի վերջոյ հարկադրեց նրանց լեռ դառնալ: Արշաւանքի ամբողջ ժամանակը համարեա իւրաքանչիւր քալ արելնով էր խլվում լեռնականներից, որոնք դարանամուտ եղած թանձր ծմակներում և լեռների կիրճերում կապարեայ կարկուտ էին թափում ուսմաց զօրքերի վրայ, մեծամեծ վնասներ պատճառելով նրանց:

Դրանից յետոյ Շամիլի փառքը աւելի ևս մեծացաւ, իր բնակութեան տեղը նա այժմ փոխադրեց Վեդէնօ գիւղը, որին առեց Դարգօ անունը, կամենալով դրանով ցոյց տալ, որ Ռադստանում շատ տեղեր կան, որոնք ուսման թանգած Դարգօի գերը կը կատարեն:

Այդ ժամանակներն էր որ Շամիլի կողմն անցաւ մի շատ նշանաւոր և ազդեցիկ մարդ, որի անունն էր Դանիէլ Սուլթան Ելուսիյսկիյ: Դա ուսմաց ծառայութեան մէջ էր, բայց Զաքաթալի իշխանութեան հետ ինչ որ անբաւականութիւն ունենալով, հպարտութեամբ դէն դրաւ իր ստացած աստիճանները (չին), տարեկան քառասուն հազար ռուբլի ուճիկը և գնաց Շամիլի մօտ, որը ուրախութեամբ ընդունեց նրան և նրա գեղեցիկ աղջկան պսակեց իր Ղազի-Մահօմմ օրդու հետ:

Մղելով անընդհատ պատերազմներ, Շամիլը աչքից չէր թողնում իր երկրի ներքին կեանքը: Նա ինքը ապրում էր այնպէս, ինչպէս հրամայում է մահմետական օրէնքը: Նա առհասարակ շատ լաւ էր վարվում հասարակ ժողովրդի և իր ծառաների հետ, որոնք մեծ մասամբ գերիներից էին: Դրանց յաճախ ընծայում էր փող, ոչխար, եգ: Փողը բաժանում էր ազքատներին, մանտանդ ամեն անգամ սպաւերազմ գնալիս. այդ ժամանակ նա պատուիրում էր ամենքին աղօթել որ Ալլահը աջողութիւն տալ իր գործին: Ամեն ուրբաթ օր նա գնում էր մզկիթ աղօթելու. այդ սովորութիւնը կատարվում էր մի առանձին շուքով: Իմամի տանից մինչև

մզկիթը կանգնում էին միւրիդները և երբ դուրս էր գալիս նա կանաչ մահուդի չուխան հագած, միւրիդները երգում էին սրբազան երգեր և նրա ետեւից գնում էին մզկիթ: Այդպեղ կանանցից միայն շատ պառաւները իրաւունք ունէին աղօթելու այն ժամանակ, երբ իմամը ներկայ էր: Նա ինքը 7 կին ունէր և ամեն մէկին այցելում էր շաբաթը մի անգամ, խստութեամբ պահպանելով հերթը: Իր ընդունարանը պահվում էր շատ մաքուր, օտար մարդիկ կարող էին նրան տեսնել առանձին յատկացրած սենեակում: Զինուորական կարգերն էլ կանոնաւոր էին: Նա բաժանել էր զօրքը հարիւրեակների և տասնեակների, որոնք ունէին իրանց գլխաւորները: Թնդանօթների գործարան էլ շինել տուեց, գնդակ, վառօդ և ումբ ինքն էր պատրաստել տալիս:

Ռուսաց կողմից 1845 թուականի փորձից յետոյ ընդունուեց գործողութեան մի ծրագիր, որի համաձայն Դաղստանը պիտի պաշարուէր ինչպէս մի բերդ, հետզհետէ պէտք է գրաւուէին ռազմագիտական նշանակութիւն ունեցող տեղերը:

1846-ին 20 հազար մարդու գլուխ անցած Շամիլը մի մեծ արշաւանք գործեց, բայց իշխան Բէհբուլթեանը լաւ ջարդ տուեց նրան: Այնուհետեւ Շամիլի պատիժը դարձաւ իշխան Մովսէս Երկայնաբազուկ-Արդուլթեան, որ հետեւեալ տարիներում մի շարք յաղթութիւններ կատարեց: 1853 թ. իշխան Արդուլթեան իր զօրքերի հետ անցաւ Տուրչի-Դաղի բարձրութիւնից լէզգիների երկիրը, ճանապարհ կտրելով հինգ ձիւնապատ լեռների վրայով: Այս արշաւանքը, որ պատմական հռչակ ունի, միանգամից ահագին օգուտներ բերաւ և Կովկասեան հերոսի փառքով պատեց իշխանին:

Այդ նոյն 1853 թ. Շամիլը 15 հազար զօրքով գնաց դէպի Վրաստանի կողմերը, ուր յոյս ունէր միանալ Օմար փաշայի հետ, որը Թիւրքիայի Ռուսաստանի հետ ունեցած պատերազմի ժամանակ զօրք էր դուրս բերել Սուխումի ափը և կամենում էր Դաղստանի ապստամբութիւնից օգուտ քաղել: Շամիլի որդին, Աղի-Մահմա, առաջ արշաւեց 7 հազար մարդկանց հետ: Նրա առաջնորդն էր Մուսա անունով մի հայ. սա տարաւ լեռնական-

ներին Ծինօնդալ անունով տեղը, ուր նրանք գերեցին երկու վրացի իշխանուհիներին, որոնցից մէկն էր Աննա ձաւճաւաձէ, իսկ միւսը Վարվարէ Օրբէլիանի: Երկու իշխանուհիները քուրբեր էին և վրաց վերջին թագաւոր Գէորգիի թոռներ: Վերջինի ամուսինը, իշխան Իլիկ Օրբէլիանի, նոյնպէս գերի էր ընկել Շամիլի ձեռքը 1842 թ. և ութ ամիս մնացել էր նրա մօտ:

Երկու իշխանուհիներին լեռնականները արագութեամբ իրանց ընտանիքների հետ քշեցին սարերը, որովհետեւ Ալազանի վրայ պատահած ռուս զօրաբաժինը կտրել էր նրանց ճանապարհը: Իշխանուհիների կրած չարչարանքները, գերութեան պատմութիւնը ժամանակին շատ են զբաղեցրել մարդկանց մտքերը. մանրամասն նկարագրութիւններ հրատարակուեցան, մէկը ռուսերէն, միւսը ֆրանսերէն. վերջինս գրել է մի ֆրանսուհի, օրիորդ Դրանսէ, որ իշխանուհիների երեխաների դաստիարակչուհին էր և նրանց հետ գնացել էր գերութիւն: Ծանապարհին սարսափելի դժուարութիւններ և զրկանքներ կրելով, գերիները հասան Շամիլի բնակավայրը, Վեդինօ, ուր նրանց համար առանձին տուն պատրաստուեց: Շամիլը հրամայել էր լաւ նայել գերիներին, բոլորովին չը նեղացնել նրանց: Գերիները երբէք չը տեսան իմամի երեսը, նրանք իրաւունք չունէին, իբրեւ գեւովուրներ, կրօնական պետի սրբազան անձնաւորութեան հետ հանդիպել: Շամիլը բացարձակ յայտնեց, որ նրանց գերի բերելու նպատակն այն է, որ նրանցով կարողանայ յետ ստանալ իր որդուն, որին պատանդ էր տուել Ախուլգօի պատերազմի ժամանակ: Իշխանուհիները այս պայմանը հաղորդեցին իրանց ամուսիններին, որոնք երկար բանակցութիւններ սկսեցին Շամիլի հետ մի շուշեցի հայի միջոցով, որի անունն էր Իսայ Արամեան:

Ութ ամիս տեւեց իշխանուհիների գերութիւնը: Եւ վերջապէս, Շամիլի պահանջները կատարելով, կարելի եղաւ նրանց ազատել: 1854 թ. Մարտի 10-ին, վաղօրօք կայացրած համաձայնութեամբ, Շամիլը 5—6 հազար զօրքի հետ գնաց Միչիկ գետի ձախ ափը: Միւս ափում կանգ առաւ ռուսաց զօրաբաժինը. բա-

բուն Նիկոլայի և իշխան ձառնառաձէ Շամիրի որդի Ջամալէ-դղինի հետ ցած իջան դէպի Մելիկ գետը: Նրանց հետեւում էր 30 զինուորներից բաղկացած մի խումբ և մի սալ, որի վրայ բարձած էր փոքր—փրկանքի գինը, որ վճարվում էր հնչիւն գրամով: Շամիրի կողմից գնաց Ղադի-Մահմադը երեսուն միւլքիզների հետ, որոնք ուղեկցում էին գերի իշխանուհիներին: Անցնելով գետը, նրանք թալ տուին գերիներին նստել նրանց համար պատրաստած կառքերում: Իսկ Ջեմալէ-դղին եր-

Դաղստան.—Լեռնային գիւղ գիշերը:

կու օֆիցեր տարան հօր մօտ, որ այդ ժամանակ նստած էր պարի վրայ: Կապույտ հովանոցի տակ: Որդին համբուրեց հօր ձեռքը, իսկ հայրը գրկեց նրան և արտասուեց: Պէտք է ասել, որ Ջեմալէ-դղինը կրթութիւն էր ստացել Պետերբուրգում և արդէն ուսուց զօրքի օֆիցեր էր: Նա շատ աշխատեց հաշտեցնել հօրը ուսաների հետ, բայց զրանով միայն հօր բարկութիւնը շարժեց և այնտեղը հասցրեց, որ նրան խորթ մի մարդ էին համարում: Նա մեռաւ 3 տարուց յետոյ:

Այդ անցքից յետոյ բախար երես զարձրեց Շամիրից, միմեանց ետեւից խլեցին նրա բոլոր նշանաւոր բերդերը և 1859 թ. ամառը նա արդէն լաւ տեսնում էր որ այլ ևս անհնարին է պահուել: Ժողովուրդը ամեն տեղ հնազանդվում էր ռուսներին: Իսկ անհնազանդ և լամազ գիւղերը ոչնչացնվում էին, բնակիչներին փոխադրում էին տափարակները: Եւ Շամիրին այլ ևս ոչ մի կերպ չէր աջողվում ապստամբութիւն տարածել: Դանիէլ Սուլթանը նորից անցել էր ռուսաց կողմը: Տեսնելով այդ բոլորը, նա փախաւ հարաւային Դաղստան, փակուեց Ղունիբ բերդում: Ռուսները մօտեցան բերդին. գնդապետ Լազարեանին (վերջը գեներալ) լանձնուեց պաշարել բերդը: Լազարեանը բանակցութիւն սկսեց բերդը լանձնելու մասին, անձամբ տեսնուեց Շամիրի հետ, սկսեց համոզել նրան որ այլ ևս անօգուտ է գիմադրելը: Նա ասաց, որ ռուսաց կառավարութիւնը թող կը տայ իմամին հեռանալ Ռուսաստանի սահմաններից, բնակուել Մեքքայում: Մինչև անգամ ասաց որ նրան կը թողնեն սպասել Թեմիր-Խան-Շուրայում մինչև որ այդ մասին թիւրքաց սուլթանից թույլտուութիւն կը ստացուի: Շամիրը լայտնեց որ ինքը համաձայն է անձնատուր լինել այդ պայմաններով, բայց ապահովութեան համար պատանդ պահանջեց ռուս գեներալներից մէկին: Այդ լանդուզն առաջարկութիւնը չբնդունեց զօրքերի հրամանատար իշխան Բարեատինսկին, նա խստութեամբ պահանջեց պատասխան՝ անձնատուր է լինում Շամիրը, թէ ոչ: Շամիրը պատասխանեց. «վերևում Աստուած, Ղունիբում նրա ուղղահաւատ մուսուլմանները, իսկ նրանց ձեռքում

սրեր կրօնական սրբազան պատերազմի (Լազաւաթի) համար»:

Այն ժամանակ հրաման եղաւ յարձակման պատրաստութիւններ տեսնել: Ռուս զինուորները անասելի զժուարութեամբ մագրցում էին պատի պէս վեր. ցցուած Ղուկիբի օտարը և քաջութեամբ հասան բերդի շրջակայքը: Շամիրը զիմադրում էր. կրուում էին և կանայք: Բայց երբ տեսաւ իմամը որ բերդը շրջապատուած է, կորցրեց իր վերջին յօսը: Վերջապէս, նա իր միւրիդներից երկուսին ուղարկեց, որոնք յայտնեցին թէ Շամիրը ուզում է անձնատուր լինել միայն փոխարքային և հարցնում է պայմանների մասին: Նրանց պատասխանեցին որ այլ ևս պայմաններ չեն ընդունվում, բայց եթէ Շամիրը իսկոյն հնազանդուի, նրան և նրա ընտանիքին կեանք շնորհուած կը լինի: Շամիրը տատանվում էր, մինչև երեկոյ պատասխան չեղաւ: Վերջապէս դուրս եկաւ գիւղից մի միւրիդ և կանչեց որ Շամիրը պատրաստ է գնալ փոխարքայի մօտ, բայց միայն գնդապետ Լազարեանի հետ, որին խնդրում է գալ իր մօտ: Իսկոյն Լազարեանը գնաց: Նորից Շամիրը սկսեց տատանուիլ, զանազան պահանջներ անել. նրան շրջապատող միւրիդները ասում էին որ եթէ սպանուի իրանց իմամը, ռուսների վրայ էժան չի նստիլ այդ բանը: Լազարեանը հանգստացնում էր ամենքին, հաւատացնելով որ ոչ մի վտանգ չի սպառնում իմամին: Վերջին անգամ էլ Շամիրը մի փորձ արաւ. Լազարեանին ասաց որ նա մնայ իր որդիների մօտ, մինչև ինքը կը գնայ փոխարքայի մօտ և յետ կը դառնայ: Բայց Լազարեանը դրականապէս ասաց. «Ես քեզ մօտ պատանդ չեմ ուղարկուած. ուզում ես, արի՞ գնանք, չես ուզում—ես յետ կը գնամ»:

Վերջապէս զինուորների շղթան պատուեց. վրայ հասաւ այն ըոպէն, երբ կատարուեց Կովկասի նոր պատմութեան ամենամեծ երևույթը. դա Կովկասեան հերոսի կեանքում ամենաճանր ըոպէն էր: Ահա նա դուրս է գալիս հայրենի գիւղից, շրջապատուած վաթսու զինուած միւրիդներով, որոնք պատրաստ բռնած են հրացանները: Յանկարծ տարածուեց խլացուցիչ «ուռան»: Շամիրը տարակուսանքի մէջ յետ նայեց և արդէն յետ դառնալ էր ուզում,

բայց Լազարեանը նորից հանգստացրեց նրան, ասելով որ զինուորները փոխարքայի հրամանով պատիւ են տալիս նրան: Նրանք մօտեցան զօրքերին: Դանիէլ Սուլթանը, դուրս գալով Շամիրի առջ, մեկնեց իր ձեռքը նրան: Բայց հպարտ իմամը չը նայեց իր նախկին ստորագրեալին, ասելով որ դաւաճաններին նայելն անգամ մեղք է նրա համար:

Ղուկիբից վերստ ու կէս հեռու, փոքրիկ անտառում, մի քարի վրայ նստած էր փոխարքան, իշխան Բարեատինսկին: Նրան շրջապատում էին օֆիցերները: Շամիրը, մօտենալով այդ տեղին, մի վեց քալ հեռու կանգ առաւ: Նա այժմ վախում էր, գունատ էր, շրթունքները դողդողում էին: Վախվախելով, ամօթխածութեամբ նայում էր իր չորս կողմը, կատարելապէս համոզուած, որ այժմ հասել է մեռնելու ըոպէն: Բայց փոխարքան ասաց նրան, որ նրա վիճակը այժմ Թագաւոր Կայսրի ձեռքումն է, այժմ այլ ևս խօսք չի կարող լինել այն պայմանների մասին, որ մի ժամանակ առաջարկել էր փոխարքան և Շամիրը չէր ընդունել նրա խորհուրդները: Շամիրը պատասխանեց. «Սարգար, ես չը լսեցի քո խորհուրդները,—ներիր և ինձ մի դատապարտիր: Ես մի հասարակ գիւղացի եմ, երեսուն տարի կռուել եմ հաւատի համար, բայց այժմ իմ ժողովուրդը դաւաճանել է ինձ. մերոնք փախել են, ես էլ յոգնել եմ, ես ծեր եմ, վաթսու երեք տարեկան եմ արդէն: Մի նայիր իմ սև միրուքին, ես ալեւոր եմ: Ենորհաւորում եմ ձեր տիրապետութիւնը Դաղստանի վրայ և սրտանց ցանկանում եմ Թագաւորին աջողութիւն լեռնականներին կառավարելու մէջ»:
«Ես անյապաղ կուղարկեմ քեզ Թագաւոր Կայսրի մօտ, ասաց իշխան Բարեատինսկին, և այժմ դու, իբրև գերի, կը գնաս մեր բանակը, իսկ գնդապետ Լազարեանը կը բերէ քո ընտանիքը»: Եւ ինքը, իշխանը, գնաց բանակը:

Շամիրը ապշած մնաց նրանով, որ այլ ևս չը պիտի վերադառնայ Ղուկիբ, դողում էր գունաթափուած: Դառնալով Լազարեանին, նա ասաց. «Ուրեմն դու ինձ խաբեցիր»: Լազարեանը պատասխանեց. «Հանգստացիր, այնտեղ իմ խօսքերն էին, իսկ այս-

տեղ փոխարքայի հրամաններն են. կատարիր նրանց և չես փոշ մանիլ: Շամիրը նստեց նույն քարի վրայ և խնդրում էր որ իրան չը տանեն. վերջապես համաձայնուեց և ձի նստեց: Դօր մարմուն ղի բնդապետ Լազարեանը գնաց միւրիդների մօտ, որոնց հետ եկել էր Շամիրը: Սրանք չը տեսնելով իրանց իմամին, կարծեցին թէ նա սպանուել է և կատաղած ղիմեցին Լազարեանին: «Նա գրուց է անում փոխարքայի հետ, ասաց Լազարեանը, իսկ ես գրում եմ նրա ընտանիքը բերելու. դուք էլ հետևեցէք ինձ, թէ չէ, ղինուորները, ով ղիտէ, ձեր կանանց կը տանեն»: Միւրիդները հաւատացին և գնացին նրա ետևից, մոռանալով իմամին: Երբ գնդապետը մտաւ այն տունը, ուր Շամիրը ընտանիքն էր ապրում, երիտասարդ Լազի-Սօհաման սկսեց հեկեկալ, կատարելապէս համոզուած որ իր հօրը սպանել են. բայց երբ ստացաւ հրաման բոլոր ընտանիքի հետ բանակ ղնալու, նրա յուսահատութիւնը ալ ևս սահման չունէր: Լազարեանը տարաւ ընտանիքը, լանձնեց Շամիրին:

Սպալէս ընկճուեց Դադստանի առիւծը: Կովկասեան պատերազմը վերջացած էր:

Շամիրը գնաց Պետերբուրգ, այնտեղից ուղարկուեց Կալուգա քաղաքը, ուր նա երկար ապրում էր խաղաղ: 1870 թուականի սկզբում Շամիրին թույլ տրուեց գնալ Մեքքա, ուր նա տարաւ և իր ամբողջ ընտանիքը: Խորին ծերութեան էր հասել նա. 1871 թ. փետրվարին վախճանուեց մահճատական աշխարհի մեծ սրբափայլում:

4. ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳԱՄԵՆՅ

(1860-1895)

ՏԱԿԱՅԱՅԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

սմանեան պետութիւնը ներկայ կարու սկզբում հարկադրուած եղաւ գէթ մասամբ փոփոխել իր հին կարգերն ու անդաւան կառավարչական ձևերը: Սուլթանների հպատակ քրիստոնեայ աղգերի դրութիւնը, վերջապէս, զրաւեց եւրոպական պետութիւնների ուղադրութիւնը մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Յունաստանը երկարամեայ արիւնահեղ ապստամբութեամբ ձեռք բերաւ քաղաքական անկախութիւն: Նոյն իսկ Թիւրքիայի բարեկամները, որոնք ճիգ էին թափում պահպանել այդ պետութեան ամբողջութիւնը, խոստովանում էին, որ Թիւրքիան պարտաւոր է բարեկարգել քրիստոնեաների կեցութիւնը: Այդ միտքը տիրապետող դարձաւ մանաւանդ սուլթան Մեջիդի օրով, երբ Բէշիկ-Փաշան վերադարձաւ Լօնդօնից (1839 թ.): Սուլթանի հրամանով պատրաստուեց մի շատ կարեւոր թուղթ, որը պաշտօնապէս յայտարարուեց նոյեմբերի 3-ին Գիւլհանէ պալատի առաջ, ուր հա-

լաքուած էր մեծ բազմութիւն մահմէտական համայնքի և հոգևորականութեան բարձրաստիճան ներկայացուցիչներից, քրիստոնեայ պատրիարքներից, եկեղեցական բարձր պաշտօնեաներից: Այդ նշանաւոր հրովարտակր, որ անուանուեց Գիւհանէի Խաթթը-Շէրիֆ, պետական կազմակերպութեան նպատակ էր յայտարարում քրիստոնեաների կայքի, կեանքի և պատուի ապահովութիւնը: Բացի դրանից, մտցրնվում էին կառավարութեան սիստեմի մէջ մի քանի սկզբունքներ, որոնք թեթևացնում էին քրիստոնեաների դրութիւնը, իրաւունքների կոզմից հաւասարեցնում էին նրանց մուսիմանների հետ:

Հրովարտակր կարգալուց յետոյ, իմամը բարձրացաւ ամբիոն և երկնքի օրհնութիւնը հայցեց այդ նոր կարգերի վրայ. ժողովուրդը գոռում էր «ամեն», իսկ Բօսֆօրի ափերից 101 անգամ թնդանօթ արձակելը հաստատեց պետական այդ նոր դործը:

Խաթթը-Շէրիֆը, պարունակելով իր մէջ շատ համակրելի և արդար սկզբունքներ, մի գիւթական գաւաղան չէր, որի շարժումով միանգամից կերպարանափոխուէր Օսմանեան պետութեան դարաւոր կազմակերպութիւնը: Մի կտոր թուղթը, թէև բարձրագոյն հրաման լինէր նա, բարենորոգում հաստատել իրական հողի վրայ չէր կարող. ուստի նա մնաց մեծ մասամբ անգործագրելի, պահպանելով նշանակութիւն իբրև մի պաշտօնական թուղթ, որ ճանաչում էր քրիստոնեաների մարդկային իրաւունքները: Բայց Խաթթը-Շէրիֆը միանգամայն անօգուտ չանցաւ: Նրա ընդունած սկզբունքները դարձեցին քրիստոնեայ համայնքների մէջ մտաւոր դործունէութիւն, որ շօշափում էր նրանց ներքին կեանքը ազգայնական-կրօնական սահմաններում: Իւրաքանչիւր ազգութիւն սկսեց բարեկրօնական սահմաններում: Իւրաքանչիւր ազգութիւն սկսեց բարեկարգել իր գործերը: Եւ այդ մտաւոր շարժման մէջ անմասն չը մնալով հայերը: Նրանց առաջին գործն էր ազատուել մի արտօնեալ դասակարգի, ամիրաների, խնամակալութիւնից:

Ամիրայ կոչվում էին այն հայերը, որոնք մեծ մասամբ գաւառներից եկած լինելով Պօլիս, բարձրաստիճան փաշաների սեղանաւոր (սարափ) կամ ծախսարար էին դառնում: Այդ փաշաների հովանաւորութիւնը վայելելով, ամիրաները մեծ ազդեցութիւն և նշանակու-

թիւն ունէին հայերի ազգային գործերի մէջ: Պատրիարքը, որի իշխանութեան ենթարկուած էին բոլոր ազգային գործերը և որը տէրութեան առաջ ճանաչվում էր իբրև համայնքի ներկայացուցիչ և ունէր իշխանութիւն անգամ ոչ-ազգային գործերում, առանց ամիրաների ոչինչ չէր կարողանում անել, որովհետև ամեն մի ամիրայ կարող էր պաշտօնից զրկել պատրիարքին և նոյն իսկ պատրիարք նշանակել իր ցանկացած մարդուն: Այսպիսով մի դասակարգի բռնապետութիւնը ջլատում էր բուն ժողովրդական-ազգային շահերը: Իրաւ է, ամիրաների մէջ եղել են այնպիսիները, որոնք իրանց բարերարութիւններով ազգի մէջ յարգանք և սէր են վայելած (Տատեան, Տիւզեան, Պալեան, Պէղճեան), բայց ընդհանրապէս ամիրայական դասը իր ձգտումներով խեղդում էր ազգի ինքնաճանաչութիւնը, առաջադիմութիւնը:

Պատրիարքական պաշտօնն էլ այնպիսի դրութեան մէջ էր, որ բացասում էր որ և է կանոնաւոր, հասարակաշահ գործունէութեան հնարաւորութիւնը: Կախում էր լինելով զանազան ամիրաների կամքից և քմահաճութիւնից, պատրիարքութիւնը մի իշխանութիւն չունէր, արդարութիւն, օրէնք, պաշտպանութիւն անկարելի էր սպասել այդպիսի մի իշխանութիւնից: Մանաւանդ վատ էր այն հանգամանքը, որ պատրիարքական աթոռը ծախու մի բան էր դառել: Սովորութիւն կար որ պատրիարքները իրանց հաստատութեան համար մի տուրք էին տալիս տէրութեան: Այս բանը զանազան շահատէր և գահատէր հոգևորականների համար մի լաւ միջոց էր դառել պատրիարքութիւն ստանալու համար. և միմեանց ձեռքից խլում էին գահը, սակարկութիւն սկսելով տէրութեան պաշտօնեաների հետ. ով շատ էր կաշառք տալիս, նա պատրիարք էր: Այդ անբարոյականացնող սկզբունքը հարկադրում էր պատրիարքներին կեղերել ժողովուրդը, հաւաքել նրանից շատ փող, լաւ խմանալով որ կարճ է իրանց պաշտօնավարութեան ժամանակը, ուստի պէտք է կարճ է իրանց պաշտօնավարութեան ժամանակը, որ պատրիարքութիւն էր բերել: Յայտնի է պատմութիւնից որ յիսուն տարուայ ընթացքում (1650—1700) երեսուն և վեց պատրիարք հետզհետէ մի-

մեանց յաջորդեցին և նրանցից ոմանք մի քանի անգամ պաշտօնանկ եղան և նորից հաստատուեցան իրանց տեղերում կաշառքների միջոցով:

Ահա այդ աւանդական կազմաւածող կարգի դէմ միջոցներ ձեռք առնուեցան Մատթէոս պատրիարքի (յետոյ կաթողիկոս) ժամանակ (1847): Մինչև այդ, ժողովուրդը, ընդդիմանալով ամիրաների դասակարգին, կառավարութեան միջոցով ձեռք բերաւ իրաւունք, կառավարել 27 ընտրած անձինքների ձեռքով ազգային բոլոր գործերը անկախ պատրիարքարանից: Ամիրաները այդքան հեշտ կերպով իրանց իշխանութիւնից չէին զրկուիլ և գործ դրին իրանց աղքատութիւնը: Բայց ժողովուրդը հաստատ էր կանգնած և մինչև անգամ խռովութիւններ սկսեց: Թէև շատերը արտօրուեցան, բայց և այդպէս, ամիրաները սարսափած տեսան որ ժողովուրդը չի վհատում: Եւ վերջապէս, նրանք տեղի տուին ոյժի առաջ: 27-ի ժողովը սակայն չը կարողացաւ առանց հարուստ դասակարգի օգնութեան կառավարել դպրոցները, պատրիարքարանը, ուստի դեռ մի տարի չը գործած, հեռացաւ պաշտօնից, ատպարէզը ամիրաներին թողնելով: Վերջիններս էլ տեսան որ իրանք ևս առանց ժողովրդի ոչինչ են, ուստի իրանց և ժողովրդի մէջ ստեղծուած թշնամութիւնը վերացնելու համար պատրիարք հրաւիրեցին Մատթէոսին, որ յայտնի էր իր ժողովրդասիրութեամբ:

Մատթէոս պատրիարքը գործում էր ինքնագլուխ, առանց ամիրաների օգնութեան: Ամիրաները չը կարողացան հակառակուել պատրիարքին, որովհետև նա մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում: Բայց կամենալով նրան զրկել անձնիշխան կառավարելու իրաւունքներից, թիւրք կառավարութեան հրամանը հանեցին, որով պատուիրվում էր կազմել պատրիարքարանում երկու ժողով կրօնական և քաղաքական գործերի համար: Պատրիարքը ընդհանուր ժողով կազմեց, որ ընտրեց 14 հոգևորական և 20 աշխարհական անձինք, որանցից 9 հոգի էին ամիրայ, մնացածները վաճառականներ էին և արհեստավորներ: Այս 20-ի ժողովը անուանուեց Գերագոյն: Պատրիարքը երկու ժողովների նա-

խագահն էր և միայն գործադրում էր նրանց վճիռները: Այսպիսով ընդունուեց այն սկզբունքը, որով պատրիարքական պաշտօնի հետ կապուած հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնը անցնում էր ժողովրդին, որը ընտրողական իրաւունքներով գործ էր դնում այդ իշխանութիւնը իր շահերի համաձայն:

Իրաւ է, պատրիարքը զրկուեց միահեծան իշխանութիւնից, բայց ամիրաները տեսան չուտով, որ իրանք խաբուած են, որովհետև այլ ևս նախկին դիրքը և նշանակութիւնը չունին պատրիարքարանում, ընդհակառակն, այժմ ժողովրդի ձեռքն են տուել այն դերը, որ իրանք էին կատարում: Ուստի նրանք վճռեցին հրաժարեցնել Մատթէոսին և աջողութիւն ունեցան, կառավարութեան միջոցով ստիպելով նրան հեռանալ գործերից: Բայց ամիրայութեան դարը անցել էր: Մատթէոսի տեղ ժողովրդի ներկայացուցիչները ամիրաների կամքի հակառակ վերընտրեցին Յակոբոս պատրիարքին, որը նոյնպէս ժողովրդի շահերն էր պաշտպանում: Ամիրայութիւնը ստիպուած եղաւ իր կատարեալ պարտութիւնը խոստովանել:

*

**

1854—1855 թ. ծագած Ղրիմի պատերազմը նորից եւրոպական դիւանագիտութեան առաջ դրաւ Թիւրքիայի գոյութեան խրնդիրը: Արևմտեան Եւրոպան, երկիւղ կրելով Ռուսաստանի արագ աճելուց, միաբերան ընդունեց որ պէտք է պահպանել Օսմանեան պետութեան գոյութիւնը, որպէս զի Ռուսաստանը չը կարողանայ տարածել իր ազդեցութիւնը արևելեան երկիրների վրայ: Համաձայնութիւն կայացրին ընդունել Թիւրքիան Եւրոպայի մեծ պետութիւնների շարքում: Սակայն ինչ իրաւունքներով Թիւրքիան պիտի աթոռակից դառնար եւրոպական մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներին, քանի որ այդ պետութիւնների պահանջները բրիտանեաների դրութիւնը բարւոքելու մասին մնում էին առանց կատարման: Թիւրքիային խրատելու, համոզելու շատ փորձեր եղան: Եւ Թիւրքիան, վերջապէս, ստեղծեց մի թուղթ, որը ձեռին բռնած կարող էր ներկայանալ Եւրոպային և ասել որ միակ հանգամանքը, որը ար-

գերում էր իրան կրել բարեկարգ եւրոպական պետութեան անունը, վերացրած է: Այդ թուղթը մի նոր ֆերման էր, որ հրատարակեց Խաթթը-Շէրիֆ հրովարտակի հեղինակ Սուլթան-Աբդուլ-Մէջիդը 1856 թ. փետրուարի 18-ին, այն ժամանակ, երբ գլխավոր պետութիւնները պատրաստուում էին Պարիզում վեհաժողով կազմել Ղրիմի պատերազմի գործերը կարգադրելու համար: Այդ հրովարտակը կոչվում է Խաթթի-Հիւմայուն: Նրա մէջ Սուլթանը հաստատում է և վաւերացնում է քրիստոնեաներին միջև այդ շնորհած արտօնութիւնները և մի քանի արտօնութիւններ էլ է աւելացնում: Խաթթի-Հիւմայունը իր գեղեցիկ բովանդակութեամբ թարգմանուեց ֆրանսերէն լեզուով և պաշտօնապէս ներկայացրուեց եւրոպական պետութիւններին, որոնք մի փառաւոր գովեստով մտցրին նրան Պարիզի դաշնադրութեան 9 յօդուածի մէջ: Այդպիսով Եւրոպան ինքն իրան խաբեց մի կտոր թղթով՝ Ռուսաստանին վնասելու համար:

Հրովարտակի երրորդ կէտը խօսելով ոչ-մահմետական համայնքների առանձնաշնորհումների մասին, հաստատում է մի նոր կարգ. պատրիարքները և հոգևոր բարձրաստիճան անձինք բացառապէս հոգևոր և եկեղեցական պաշտօնեայ պիտի ճանաչուին և ստանան ռոճիկ կառավարութիւնից. իսկ քրիստոնեաների աշխարհական գործերը պիտի վարէ նրանց միջից ընտրած խորհուրդը, որ բաղկացած է հոգևորականներից և աշխարհականներից:

Սուլթանի կամքը, ուրեմն, այս Խաթթի-Հիւմայունի մէջ աւելի պարզ է որոշվում այն կազմակերպութեան առիթով, որը պիտի ստանային պատրիարքարանները: Հաստատվում էր հէնց այն սկզբունքը, որ գործադրվում էր հայոց պատրիարքարանում: Պէտք էր աւելի որոշ և կանոնաւոր դրութեան մէջ դնել այդ սկզբունքը, մշակելով ժողովրդական ներկայացուցչութեան հիմքերը և ստեղծելով մի միայուն կանոնադրութիւն, որով ղեկավարուէր ժողովուրդը: Եւ այդ գործը իր վրայ ընդունեց Պօլսի հայ երիտասարդութիւնը, որ այն ժամանակ սկսել էր հասկանալ իր կոչումը և տեղ էր բռնել ազգային գործերի մէջ:

Յակոբոս պատրիարքից յետոյ ընտրուեց Բրուսայի առաջնորդ

Գէորգ Կալիսկոպոսը (յետոյ կաթողիկոս): Սրա ժամանակ Գերագոյն ժողովը մի մեծ յանձնաժողով ընտրեց, յանձնելով նրան կազմել կանոնադրութիւն: Այդ յանձնաժողովի գործունեայ անդամներն էին երիտասարդներից Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Ռուսինեան, Աղաթոն և ուրիշները: Նրանք կազմեցին կանոնադրութիւն, որ ստացաւ «Տաճկահայոց Ազգային Սահմանադրութիւն» անունը:

Ահա այդ կանոնադրութեան հիմնական սկզբունքները.

ա. Ազգին ամեն մէկ անհատը առ Ազգը պարտաւորութիւններ ունի. Ազգն ալ իւր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի Ազգէն և Ազգն անհատներէն:

Ուստի Ազգն ու ազգայինք փոխադարձ պարտեօք կապուած են իրարու հետ. այնպէս որ մէկին պարտաւորութիւնքը միւսին իրաւունքն են:

բ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է Ազգին պիտոյքների պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իւր կարողութեան չափովը. Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ և անօր տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդիլ:

Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը Ազգին իրաւունքն են:

գ. Ազգին պարտականութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական և նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնքը անարատ պահել. մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամէն աստիճանի թէ՛ մանչ և թէ՛ ազջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստատութիւնքը պայծառ պահել հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախքերն իմաստութեամբ տնտեսել. Ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարձրել և ապագայն անդորրել, կարօտելոց խնամ տանել հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, և վերջապէս ազգային յառաջագիմութեան անձնանուէր աշխատել:

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են:

դ. Ձազգը փոխանորդաբար ներկայացնող, և այս փոխադարձ

պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ ու մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը՝ Ազգային վարչութիւն կը կոչուի. որում յանձնուած է Օսմանեան տէրութիւնէն յատուկ արտօնութեամբ, և սահմանադրութեան միջոցաւ, Թիւրքիոյ Հայոց ներքին գործերու տնօրէնութիւնը:

Է. Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար՝ պէտք է երեսօրեալ քանակաւ ըլլայ:

Գ. Երեսօրեալ քանակաւ վարչութեան հիմքը՝ իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունք է. իր ոյժը ձայնից բաղմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունքն է:

Սահմանադրութեան ստեղծած կարգերի հոգին Երեսօրեալ քանակաւ Ընդհանուր ժողովն է, որ բաղկացած է 140 երեսօրեալներից. դրանցից 20 հոգեւորական են, որ Պօլսում գտնուող հոգեւորականներն են ընտրուած. 40 երեսօրեալ քանակաւներից են ընտրուած, 80—Պօլսի թաղերից: Ազգային ժողովը ընտրուած է 10 տարով և երկու տարին մի անգամ հինգերորդ մասը փոխուելով նորոգուած է: Նրան է պատկանում ազգի ընդհանուր գործերի տնօրինութիւնը, իսկ ընթացիկ գործերը վարելու համար ընտրուած է երկու առանձին մարմիններ—Կրօնական և Քաղաքական ժողովներ, որոնց անունները սրտում են իւրաքանչիւրի գործառնութեան առարկաները: Այդ ժողովների կանոնաւոր գործունէութեան վրայ հսկելու, հաշիւները քննելու, միանգամայն հրահանգներ և ուղղութիւն տալու իրաւունքը նոյնպէս ընդհանուր ժողովին է պատկանում: Կրօնական ժողովը բաղկանում է 14 եկեղեցական անդամներից, իսկ Քաղաքական ժողովը 20 աշխարհական անդամներից: Հարկաւոր դէպքերում դրանք միասին են քննում գործերը և այդ ժամանակ ժողովը կոչվում է Խառն ժողով: Երկուսն էլ երկու տարին մի անգամ նորոգվում են:—Քաղաքական ժողովը ունի իր առանձին մարմինները, այն է չորս խորհուրդ—ուսումնական, անտեսական, դատաւարական, վանքերի տեսչութեան, երեք էլ հոգաբարձութիւն՝ երկմուտքի, կտակների և հիւանդանոցի: Սրանց իշխանութեան տակ են

թաղական խորհուրդները, որոնց պարտաւորութիւնն է թաղի եկեղեցու և դպրոցի պիտոյքները հոգալ, խնամել ավրատներին և մասնաւոր անձանց մէջ պատահած վէճերը քննել և խաղաղութեամբ վերջացնել: Պատրիարքը մնում է լոկ գործադիր անձն և նախագահում է ազգային ժողովներին:

Այսպէս ահա, մի անհատի ունեցած իշխանութիւնը բաժանվում է զանազան կուլեգիալ մարմինների վրայ, որոնց տէրն ու հսկողն է ժողովուրդը: Այդ միանգամայն համակրելի և արդիւնաւոր սկզբունքը սահմանադրութեան ամենամեծ ծառայութիւնն է, որ նա մատուցել է ազգին:

Գէորգ պատրիարքը սաստիկ ընդդիմանում էր սահմանադրութեան, առաջնորդուելով այն անհիմն ու փառասիրական մտքով, թէ հոգեւորականի իշխանութիւնը չը պիտի սահմանափակուի, մանաւանդ աշխարհականների իրաւունք դառնայ: Նա ուզում էր որ պատրիարքը գործէ անկախ, առանց ուրիշից խորհուրդ և հաւանութիւն հարցնելու, ինչպէս այդ անում է ամեն մի հայ եպիսկոպոս: Շատերը նրա հետ համամիտ էին: Կազմուեցան երկու կուսակցութիւններ, որոնցից մէկը կոչվում էր Լուսաւորեալ կամ սահմանադրական, իսկ միւսը—Խաւարեալ կամ ոչ սահմանադրական: Մինչդեռ վերջիններս Գէորգ պատրիարքի հետ կանչում էին թէ այդ սահմանադրութիւնն առած բանը մի ազգամիաս հիմնարկութիւն է և աւելի լաւ է վերադառնալ հին եկեղեցական կարգին, քան պատրիարքին ենթարկել մի ազգային ժողովի իրաւասութեան, միւսները, ընդհակառակը, ոգեւորութեամբ աւետում էին հայերի նոր մտաւոր դարաւրիսի սկիզբը. ժողովրդական իրաւասութիւնը, ընտրողական սկզբունքի այդքան լայնածաւալ գործադրութիւնը, քուէներով վճիռներ կայացնելու իրաւունքը համարում էին մի մի կենսատու աղբիւր, որ տխուր ծաղկեցնէր ազգի մտաւոր անդաւոտներ և քաղաքակրթութեան սերմերը պիտի տնկէր հայերի մէջ: Այս կուսակցութիւնը ժողովրդի համակրութիւնն ունէր իր կողմը և հարկադրեց Գէորգ պատրիարքին հրաժարուել: Սահմանադրականների աշխատանքը զուր չանցաւ. գործող երիտասարդները ամեն ինչ պատրաստ

տել էին, իսկ սահմանադրութեան գլխաւոր հեղինակ Նիկողայոս Պալեան ստացել էր Բ. Դրան հաճութիւնը: Մնում էր կեանքի մէջ մտցնել կանոնները:

1860 թ. Մայիսի 24-ին Սարգիս պատրիարքը (որ ընտրուած էր Գէորգից յետոյ) մի ահագին ժողով կազմեց աշխարհական և հոգևորական անձինքներից: Յանձնաժողովը կարգաց իր պատրաստած սահմանադրութիւնը, որը քննուեց, ընդունուեց իբրև ազգի կամք և հաստատուեց ստորագրութիւններով:

Թէ ինչպէս էր թուրք կառավարութիւնը նայում իր հրատարակած Խաթիբ-Հիւմայունի վրայ, այդ շատ պարզ երևում է հէնց հայոց սահմանադրութեան հարցից: Բազմաթիւ ստորագրութիւններով ծածկուած սահմանադրութիւնը, Խաթիբ-Հիւմայունի ճիշդ հիման վրայ, ներկայացուեց Բ. Դրան ի հաստատութիւն. բայց Գուլը հարիւր ու մի արգելքներ ստեղծեց և յետաձգեց այդ հաստատութիւնը: Սահմանադրութեան գործադրութիւնը, այնուամենայնիւ, չը յետաձգուեց: 1860 թ. օգոստոսի 25-ին Սարգիս պատրիարքը հանդիսաւոր կերպով բացեց ընդհանուր ժողով, ուր սահմանադրական կարգերով 120 երեսփոխաններ ընտրուեցան: Նոյն օրը գոյութիւն ստացան Սահմանադրութեան ստեղծած վարչական մարմինները—Կրօնական և Քաղաքական ժողովները, որոնք սկսեցին իրանց գործունէութիւնը:

Տաճկահայերի ուրախութեան և ոգևորութեան չափ չը կար: Ահա ինչ էր գրում մի թերթ. «Ձը կայ ճշմարիտ ազգասէր մը, չը կայ ազատամիտ մը որ չը հրճուի, ծափ չը զարնէ մեռեալ ազգի մը (Հայոց) կեանք տուող այս հիմնարկութեան վրայ... Սահմանադրութիւնը այն հաստատուն հիմնադրութիւնն է, որուն վրայ կը կռթնին Ազգին ապահովութեան, փառքին և ապագային սիրները»: Լսվում էին, ի հարկէ, և հակառակ ձայներ: Տխրահռչակ Չամուռեան պատուելին (Յովհաննէս Տէրոյեան), որ հրատարակում էր մի բթամիտ, կրօնամոլ հանդէս «Երևակ» անունով, ասում էր որ սահմանադրութիւնը պարտք է համարում խառնուել և կրօնական գործերում և եկեղեցու մասին հոգ տանել, այն ինչ հայոց եկեղե-

ցին սահմանադրական չէ, այլ միապետական և այդ հիման վրայ աշխարհականները իրաւունք չունին ամենևին եկեղեցականների գործերում խառնուելու:

Բայց իրողութիւնը կատարուած էր. միմեանց ետևից Քաղաքական և Կրօնական ժողովները մի շարք կարգադրութիւններ էին անում, կանոնաւորում էին գործերը, հաշուի և չափի տակ էին դրնում ազգային պաշտօնեաներին, սկսած բարձր հոգևորականներից: Սահմանադրութիւնը բոլորեց մի տարի: 1861 թ. մայիսի 24-ին կատարուեց նրա առաջին տարեդարձը Հիւնքեար-Իսկէյէտի անունով դաշտում: Թէև դեռ տէրութեան կողմից հաստատութիւն չը կար, բայց հայ երիտասարդները «կեցցէ սահմանադրութիւն» գոչումներով դրդեցնում էին Բօսֆօրի ափերը: Յօրինուեցան բազմաթիւ երգեր, որոնք գրուած էին սահմանադրութիւնը: Ումին չեն յայտնի դրանք, որոնք տպուած են ամեն մի երգարանում: Այդ երգերից են «Արիք Հայկազունը», «Հայրենեաց սիրով վառուած վեհ սրտեր» և այլն:

1862 թ. էլ ոչ միայն չը ստացուեց սահմանադրութեան թոյլտուութիւնը, այլ ինքը, սահմանադրութիւնը, դադարեց: Պատճառն էր այն տարաձայնութիւնը, որ ծագեց Երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութեան առիթով: Այդ խնդիրը շատ յուզեց պօսեցիներին: Սարգիս պատրիարքը այժմ գործում էր հակառակ սահմանադրական կարգերին և այդ պատճառով մեծ դժգոհութիւններ հանեց իր դէմ: Բանն այնտեղին հասաւ որ պատրիարքի կողմնակիցները ժողովրդի հետ կռիւ սկսեցին եկեղեցում, միմեանց ծեծեցին. և կառավարութեան զօրքերը կարողացան հաստատել կարգ ու կանոն: Բ. Գուլը յանձնեց մի քանի հայ աստիճանաւորների քննել այս խռովութիւնները պատճառները, ապա հրամայեց Սարգիս պատրիարքին հրաժարուել: Վերաքննուեցան սահմանադրութեան կէտերը, բայց կառավարութիւնը այդ էլ չէր հաստատում:

Այսպիսի խառն գրութիւնը շարունակուեց և այն ժամանակ, երբ վրայ հասաւ սահմանադրութեան երկրորդ տարեդարձը: Բայց ժողովուրդը գրաւոր բողոք ներկայացրեց և պահանջեց որ հանդի-

սակատարութիւնը չը խանգարուի: Թէ վարչութիւնը և թէ տէրութիւնը չընդդիմացան ժողովրդի ցանկութեան, բայց տարեդարձը փոխանակ մայիսի 24-ի, կատարուեց 27-ին: Այդ օրը երեք հազարից աւել մարդիկ Հինքեար-Իսկէլէսի հաւաքուեցան և մեծ հանդիսով կատարեցին տօնը: Այդ օրը կարգացուած ոտանաւորներից յիշելի է «Ողջոյն քեզ, ո՞ր դաշտ և սիրուն ավուներ»:

Բայց հաստատութիւնը դեռ չէր ստացվում: Ժողովրդի համբերութիւնը սպառուեց և նա դիմումներ էր անում պատրիարքարանին, կամենում էր իմանալ թէ երբ կը լինի տարածում դրութեան վերջը: Ահա ի՞նչ էր գրում այդ ժամանակ «Ծաղիկ» լրագիրը. «Մինչև երբ սպասել... Բաւական չեղան ազգային անարատ Սահմանադրութեան կրած օտարտոյի և պիղծ այլալուծիւնները և դեռ կուզեն որ վատարար համբերենք: Զէ, չէ, ալ մեր համբերութիւնը հատաւ: Համբերութիւնը և հլութիւնը չունին վարձք այս աշխարհիս վրայ, յանդգնութեամբ և անվեհերութեամբ պարտ ենք կորզել դանդաղութեան, չարակամութեան մեղ զլացածը»:

Յարձակվում էին պատրիարքական տեղապահի և ազգային վարչութեան վրայ, նրանց էին համարում ուշանալու պատճառ: Ժողովուրդը միթինգներ կազմեց և մեծ բազմութեամբ դիմեց պատրիարքարան՝ բացատրութիւն պահանջելու: Խառն ժողովը սկսեց հանգստացնել դիմողներին, ասելով որ ինքը իր կողմից կանէ ինչ որ հարկաւոր է՝ հաստատութիւնը փութացնելու համար: Ժողովրդի պատգամաւորները պահանջեցին որ Խառն ժողովը այդպիսի մի թուղթ տայ: Բայց պատրիարքական փոխանորդը չը համաձայնուեց ստորագրել այդ թուղթը, որով վարչութիւնը պարտաւորվում էր մինչև մի շաբաթը պատասխան բերել: Սակայն դրսում հաւաքուած ժողովուրդը այդ թղթովն էլ չը բաւականացաւ, այլ պահանջեց որ ժողովը ընդհատէ իր գործը և գնայ փնտռէ սահմանադրութիւնը: Բանը հասաւ կռուի. ամբոխը պատրիարքական տեղապահի և ժողովականների օձիքներից բռնած՝ պատրիարքարանից դուրս արաւ, դռները կողպեց և բանալիները վերցնելով իր հետ, հաւաքուեց մայր եկեղեցու բակում: Իսկոյն վրայ հասան տէրութեան զօրքերը Սէլիմ

փաշայի առաջնորդութեամբ: Ժողովուրդը լցուեց եկեղեցին, Սէլիմ փաշան բարձրացաւ ամբիոն և այսպիսի խօսակցութիւն ոկսեց ժողովրդի հետ:

— Զեր մուրադը ի՞նչ է, հարցրեց փաշան:

— Սահմանադրութիւն, բացականչեց ժողովուրդը:

— Ի՞նչու չէք համբերել:

— Համբերութիւննիս հատաւ:

— Ե՞րբ խնդրեցիք և Բարձրագոյն Դուռը չը տուաւ:

— Բանի քանի անգամ լրագրաց միջոցաւ բողոք բարձինք, բայց լսող չեղաւ:

— Ի՞նչու համար պատրիարքարանը կոցեցիք:

— Ազգին տունը փլելու վրայ է, աւելի շուտով փլելու համար:

— Ո՞ր են բանալիները:

— Ամենուս քովն է:

— Տուէք ինձի:

— Մենք անձամբ չե՞նք աղերսագրով Բարձրագոյն Դրան վաղը պիտի յանձնենք:

Բայց հետեւալ օրերը Պօլսի հայերի մէջ տիրեց լուծիւն և ոչ մի աղերսագիր չը ներկայացուեց կառավարութեան: Պատճառը Զէյթունի աստամբութեան լուրն էր, որ այդ օրերը հասաւ Պօլս: 1862 թուականն էլ անցաւ, բայց սահմանադրութեան հաստատութիւնը չը հրատարակուեց: Միայն 1863 թ. մարտի 17-ին այսպիսի մի թուղթ յանձնուեց պատրիարքական տեղապահին.

«Առ խոհեմազարդ տեղապահ պատրիարքի հայոց:

«Հայոց պատրիարքարանի վիճակին և վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք՝ ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած յանձնաժողովին գրի առած սահմանադրութիւնը լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մի կէտերը սրբազրուելն ետքը, Վեհափառ Արքային մատուցուեցաւ և Նորին Կայսերական վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ կանոն բռնուիլը ձեր որբազնութեան յանձնուելու արքունի հրամանը շնորհուեցաւ:

«Ուստի յիշեալ սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ ձեզ ուղարկելով՝ կը պատուիրեմք որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ բարձրագոյն կամայ օգոտափառ կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ՚ի գործ ղենելու հոգ տանիր»:

Սուլթանի հաստատած սահմանադրութիւնը 1860-ի սահմանադրութեան ղէմ մի քանի փոփոխութիւններ էր կրել, որոնցով սահմանափակվում էին մի քանի իրաւունքներ, մանաւանդ պատրիարքական ընտրութիւնների վերաբերեալ. ընտրողների համար որոշուած էր ցէնդ: Թէ ընտրողները և թէ ընտրեալները պիտի լինին Օսմանեան հպատակ:

Բայց ժողովուրդը ուրախ էր որ վերջապէս ստացաւ վաւերացրած սահմանադրութիւն, թէ և ոչ իր ցանկացած ուղղութեամբ: Եւ իր ուրախութիւնը նա արտայայտեց սահմանադրութեան երրորդ տարեդարձի օրը, 1863 թ. Մայիսի 26-ին: Զարդարուած շողմնաւները ժողովրդի ահագին բազմութիւններ էին փոխադրում Հիւնքիար-Իսկէլէսի, ուր կատարվում էր մեծ հանդէսը: Ըստ սովորութեան կարդացուեցան սահմանադրութեան նուիրած ճառեր, ոտանաւորներ: Միևնոյն տեղը միևնոյն օրը Պօլսի իտալական գաղթականութիւնն էլ կատարում էր իր սահմանադրութեան տարեդարձը: Իտալական ղեկավան Մարկիզ Գարաչիօլլա Իտալացի երիտասարդների հետ եկաւ հայերի տօնը շնորհաւորելու: Հայերն էլ փոխադարձ այցելութիւն արին Իտալացիներին: Երկու ղէպքում ևս տաք ճառեր արտասանուեցան: Ժողովուրդը իրիկնապահին վերադարձաւ իր թաղերը, ուր գիշերն էլ հանդէսներ կատարուեցան: Սահմանադրութեան տօնը կատարուեց այսպիսի շուքով նաև գաւառական քաղաքներում: Նոյն տարուայ հոկտեմբերի 15-ին գումարուեց ընդհանուր ժողով, որ պատրիարք ընտրեց Զմիւռնիայի առաջնորդ Պօղոս Թաթարեան եպիսկոպոսին: Դա առաջին սահմանադրական պատրիարքն էր: Բայց հէնց զրա ժամանակն էլ սահմանադրութիւնը սաստիկ փտանգուեց, կործանման հասաւ, մինչև որ Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութեան օրով նորից սկսեց գործադրուել և այս անգամ եր-

կար ժամանակ:

Այսպէս զոյութիւն ստացաւ տաճկահայերի ազգային Սահմանադրութիւնը, որ ունի իր մեծ պատմութիւնը:

Աղբիւրներ. 1) Երիցեան—«Ճաճկահայոց իրաւունքները» («Փորձ» I տարի) 2) Պալասանեան—«Հայոց պատմութիւն», 3) Розень—«Исторія Турція».

5. ԵՐԵՄՆԱՄԵԱՅ

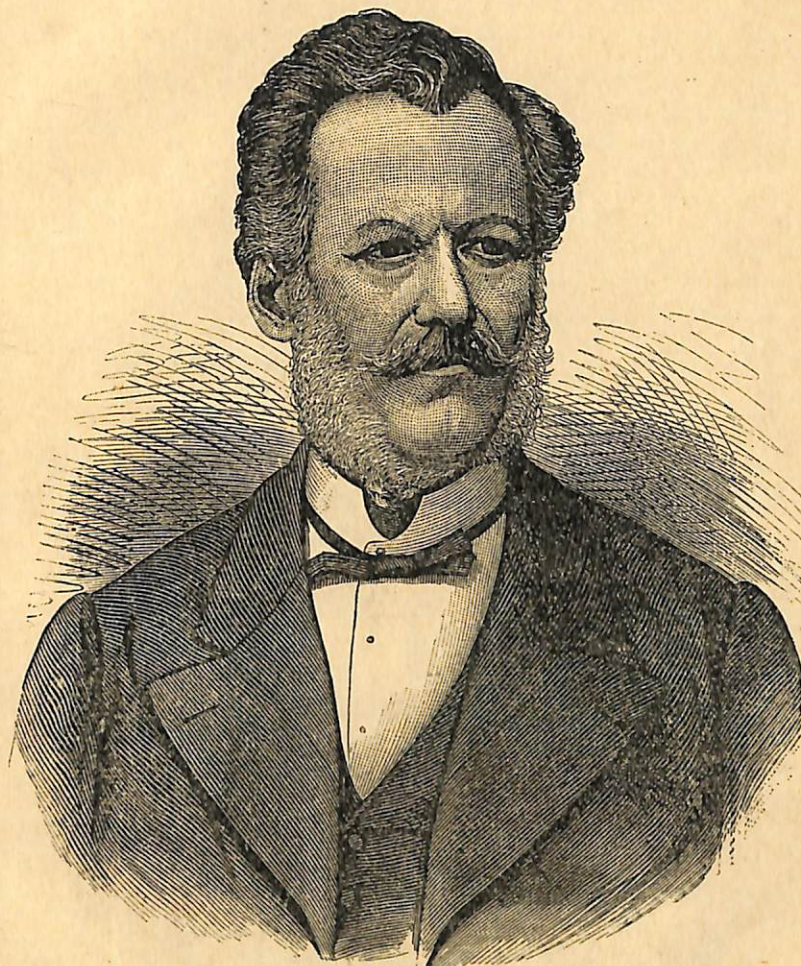
(1864–1894)

„ՀԻՍՏՈՒՓԱՅԻՆ“ ՎԵՐՉԸ

Հասնելով 1864 թ. վերջերը, «Հիստորիայը» լռեց: Ստեփանոս Նազարեան գրիչը վայր դրեց և այնուհետև նրա ձայնը չը լսուեց հայոց հրապարակախօսութեան մէջ: Նազարեանցի վերջին խօսքը, նրա կարապի երգը, Շիրվերի «Կասանդորա» բանաստեղծութեան թարգմանութիւնն է, որ գետեղուած է «Հիստորիայի վերջաբանը» վերնագրի տակ:

Ահա մի կտոր այդ երգից.

«Եւ այդ մարդիկ հայհոյում են իմ ողբ ու լաց,
Արհամարհում ցաւ և կսկիծ ճնշուած սրտիս.
Դէպ անապատ պիտի տանեմ, առանձնացած,
Իմ տանջուած սիրտ, իմ վերաւոր, անյոյս հոգիս:
Բաղտաւորից ես մերժուած եմ. խնդացողին
Դարձայ ես խաղ և նշաւակ ծիծաղելի.
Ծանր վիճակ որոշեցիր Դու ինձ բաժին,
Ո՛վ դու Պիւթեան, դու չա՛ր աստուած, զարհուրելի:
Քո պատգմմը քարոզելու, է՛ր ձգեցիր
Դու ինձ քաղաք այս յաւիտեան, միշտ կոյրերի,
Իմ աչքը բաց, հոգիս արթուն և կամքս ժիր,
Մարդերի մէջ, անմտութեամբ ապրողներին:

† ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

Եւ տուեցիր ինձ տեսութիւն ապագայի,
 Որ չեմ կարող դարձուցանել ոչինչ կերպով:
 Ճակատ'գիրը այսօր էգուց պիտի լցուի,
 Զարհուրելին մօտենում է շտապ քայլերով:
 Ինչ օգուտ է վերացնել քօղ թագնութեան,
 Երբ մօտահառ է սոսկալի ճախորդութիւն:
 Մարդու կեանքը մոլորութիւն է լոկ, միայն,
 Եւ մեռուցիչ մահ է նորան գիտակցութիւն:
 Վեր կալ, վեր կալ պայծառութիւն այն տրամական
 Եւ իմ աչքից այն արիւնոտ, խիտ երեւոյթ:
 Մի ահաւոր պաշտօն է Քո ճշմարտութեան
 Մահկանացու և հողեղէն լինել անօթ:
 Իմ կուրութիւն տուր ինձ դարձեալ, ով դու Պիւթեան,
 Եւ դորա հետ իմ խնդամիտ մօայլ հողի:
 Երբէք տաղեր չ'երգեցի ես ուրախութեան,
 Քանի որ ես ձայն բարբառող եմ Քո կամքի:
 Դու ապագայք, տուեցիր ինձ գալոց օրեր,
 Բայց խլեցիր դու ինձանից բոպէն ներկայ:
 Դու խլեցիր կեանքի մին մին գուարճ ժամեր
 Քո սուտ պարգեւ, միայն ցաւեր, վեր կալ ահա:
 Վարդ ու ծաղիկ, հարսնական զարդ կոյս հասակի,
 Երբէք մաղերս անուշահոտ չ'պսակեցին,
 Քանի որ ես պաշտօնեայ եմ քո օրէնքին
 Եւ ուխտաւոր այն տրամական քո սեղանին:
 Իմ մանկութիւնս արտասուք էր և լաց միայն,
 Բացի ցաւից ես ոչինչ բան չ'գիտէի:
 Իմ մերձաւոր ընկերների վիշտ ամենայն
 Փափուկ սրտիս էր հանապաղ խոց զգալի:
 Իմ խաղընկերք տեսնում եմ զուարթերես,
 Ամենայն բան չորս կողմումս կեանք ու սէր է,
 Իւր մանկութիւն վայելելով երանապէս,
 Միայն իմ սիրտ տրամութիւնից պղտորուած է,
 Զմր, անօգուտ ծաղկում է ինձ դալար զարուն,
 Նորափետուր զարդարելով դաշտ ու ձորեր:
 Չորախոցաւ կեանքի վերայ մահկանացուն,
 Որ սուր աչքով զննեց նրա ծածուկ խորքեր:
 Իւրաքանչիւր տողը պարունակում է մի մի գառն ճշմարտութիւն,

մի մի պարզ պատկեր, որոնցից կալմուած է Նաղարեանի գրական գործունէութեան պատմութիւնը: Այն իրական անողորմ վիշտը, որ հանճարեղ բանաստեղծը այնպիսի պարզութեամբ արտայայտել է այդ տողերի մէջ, ամենայն իրաւունքով կարող էր Նաղարեանը իր վերջին, կարապի երգը գարձնել, երբ խոնջած ու վաստակաբեկ, խաչը ուսին հեռանում էր գրական ասպարէզից, թույնելով այնտեղ մութ, խաւար: Այո, չի ուրախանալ այն մահկանացուն, որին տուած է կեանքի ծածուկ խորքերը զննելու սուր աչք: Դա «սուտ պարզեւ, միայն ցաւեր» է անուանւում ծանր մաքառման մէջ յոգնած զինուորի խօսքերով: Բայց այդ ցաւը, տանջելով նրան, որին տուած է, աշխարհի բարերար ցօղն է, որից զովանում է ճշմարտութեան կարօտ մարդկութիւնը: Փշեայ պսակը, որ արիւն է կաթեցնում ազնիւ վաստակաւորի ճակատից, դառնութիւն է, այո, բայց մի այնպիսի դառնութիւն, առանց որի չը կայ որ և է քաղցրութիւն, որ ճաշակում է մարդը: Անցնում են վաստակաւորի տանջանքները, բայց չեն մոռացւում, նեղ ու դժուարին է նրա ոտների տակ հարթած ճանապարհը, բայց երբէք փշերի և մացառների տակ չի կորչում: Թէ և «ճշմարտութեան մահկանացու և հողելէն անօթ» լինելը «մի ահաւոր պաշտօն է», թէ և այդ պաշտօնեան կուգէր որ իր «կուրութիւնը իրան յետ դարձնուէր», բայց դա մի հեգնական բողոք է կոյր ու խուլ մարդկութեան դէմ. և ազնիւ զինուորը մահ և մահ կը հայցէր աստուածներից, եթէ գէթ մի օր, մի բոլի կատարուէր այդ հեգնութիւնը, եթէ նա փոխուէր, եթէ վերանար այն դրութիւնը, որի շնորհիւ նա միշտ զրկուած է ուրախութիւնից, դարձել է մարդկանց ծաղրի առարկայ, հալածւում է, և նա անապատ է որոնում իր տանջուած սիրտը, վիրաւոր, անյոյս հոգին այնտեղ տանելու համար:

Հէնց այդ դրութիւնն է գաղափարի անվհեր զինուորի ամբողջ մեծութիւնը: Եւ Նազարեանց հպարտ էր, անընկճելի, քանի որ իր հայրենակիցների երեսին այդպիսի դառնութիւններ խփելու իրաւունքն ունէր:

Մի տարի առաջ, 1866-ին, Նազարեանց դատապարտուած էր

լուծեան, չէր հրատարակում իր ամսագիրը: Նա, գլխուած իր սուր նշտրակներով, իր անողորմ ճշմարտութիւններով ու պահանջներով, իր վերանորոգիչ, պարզ գաղափարներով, արգէն այնքան սարսափելի էր դառել խաւարապաշտ լէգէոնների համար, որ օրհասական վերջին մաքառումը առաջ բերաւ: Խաւարապաշտները «ղինուօրեցին Մատթէոս Հայրապետին բողոքել Մինիստրութեան, վնասակար և չարափայլ օրագիրը դադարեցնելու: Բայց տէրութեան ատեանը, որպէս արդարութեան երևացուցիչ, փառքուս և շրոտի ամբաստանների հետ չը մոլորուեց, այլ պաշտպանեց իր հաւատարիմ հպատակին» *): Այդ վարմունքը խաւարամիտների ծայրահեղ այլանդակութեան պտուղն էր: Վերցրէք այն ժամանակների «Մեղուն», «Մասեաց Աղաւնին», կարդացէք առանձին բրօշուրներով լոյս տեսած հրատարակութիւնները Նադարեանցի գէմ և դուք կը տեսնէք թէ որքան հայոյանք, զրպարտութիւն կայ այդտեղ: Տակն ու վրայ էր դառել խաւարի բանակը, առամ էր կրճտացնում: Նա գրում էր, որպէս թէ հերքում էր, փրփուրը բերանին դատապարտում էր, օգնութեան էր կանչում բոլոր միջոցները, աղերսում էր որ իրան հաւատան և պաշտպանեն ազգը վտանգից, կորուստից... բայց և այնպէս, ոչինչ չէր կարողանում հերքել, չէր կարողանում հաւատացնել. և Մոսկվայում մինակ նստած մարդը, որ ամիսը մի անգամ ձայն էր հնչեցնում իր նիհալ ամսաթերթի մէջ, շարունակում էր մնալ վտանգաւոր, չարամիտ մարդ... խաւարամիտների համար:

Ի՞նչումն էր Նաղարեանցի այդ ջախջախող ոյժը:

Ահա թէ ինչում: «Ինչպէս մասնաւոր մարդու, նոյնպէս և ժողովրդի մէջ, հոգու ճշմարիտ մեծութիւնը այն բանի մէջ է, որ նա խոստովանում է իր պակասութիւնքը, որովհետեւ թագուցանել նրանց սեփական է միայն բարոյապէս աւերուած բնաւորութիւնների» («Հիւս.» 1861 թ. հր. 75):

Այդ սկզբունքից առաջնորդուելով, Նազարեանը բացարձակապես հրապարակի մեջ էր գնում հայ աղբի պակասութիւնները: Անյատակ անգլուները էին հեռացնում նրան այն մարդկանցից, որոնք

^{*)} Ս. Չահազիրդ—«Հրապարակախոս Ձայն», հր., 211.

երջանիկ, ուրախ և անհոգ ազգասէրներ էին, պարծենկոտութեամբ էին խօսում իրանց ազգի մասին, ոչինչ պակասութիւն պախարակելի չէին համարում, որոնցից խնկի հոտ էր բուրում, բարեմիտ եկեղեցասիրութեան համբաւն էր ճաճանչների արձակում: Դրանք գտել էին իրանց տիրացուական մեծամտութեան պատուանդանը. լինելով մեծ մասամբ տգէտ, բորբոսնած ու խաւար մտքերի տէր, շատ բարձրից էին նայում եւրոպական լուսաւոր մտքերով տոշորուող հակառակորդին, ցիխոտում էին նրան, կրելով իրանց վրայ մի թաղ ու պսակ, որ կոչվում էր «Հայաստանեայց եկեղեցու պաշտպան»: Պաշտպանը Նազարեանցին հուշակում էր լուսեռական և ազգային մեծ պարծանք էր համարում օր ու գիշեր հայհոյել նրան: Ինչպէս տեսնում էք, շատ հեշտ էր տիրացուական մեծամտութիւն ձեռք բերելը. դրա համար հարկաւոր չէր գործունէութեան ծրագիր, աշխարհահայեցողութիւն ժամանակակից կրթական և կուլտուրական կեանքի մասին: Բաւական էր հրապարակում լուսաւորչական հայ անուանուել և իմանալ հայհոյել: Նազարեանցը երկար ու ձիգ բանակելու չէր մղում գիշերային թագաւորութեան դէմ: Իր դէմ գրած անհիմն, չարամիտ զրպարտութիւնները անուանում էր «Ժահրոտած թորերի ժահրալից արտաթորութիւնը» և շարունակում էր իր գործը:

Ամենից շատ սլահանջում էր նա ազգային կրթութիւն, մայրենի լեզուով և եւրոպական հոգով: Ասիական բարբերը, յետամնացութիւնը նա պախարակում էր, հալածում: Նա ծաղրում էր թթու ազգասիրութիւնը, որ մեծարում, պաշտում էր ամենայն ինչ, որ հայկական է: Բռն և ճշմարիտ ազգասիրութիւն նա գտնում էր այն անընդհատ առաջադիմութեան մէջ, որ տանում է դէպի լոյս, դէպի համամարդկային մեծ գաղափարներ: Մի տեղ նա ասում է. «Հայերը մտածում են մեծ գործ գործել, եթէ ազգութիւն բառը, որ միայն լսած էին, առանց դորա բուն խորհուրդը հասկանալու, ամենայն բոլէ բերան կառնուն և կը պարծենան դրանով, մինչ ազգութեան պայմաններից ոչ մինը չունին, և ոչ մինը մինչև այս օրս լցուցած չեն»: Մի այլ տեղ. «Ով ինչպէս կամի. բայց մեր կամինը կեանք և կենդանութիւն, միտք և մտածութիւն, բան և խորհուրդ,

շարժողութիւն և յառաջադիմութիւն»:

Առաջադիմութեան գաղափարի ջերմեռանդ կողմնակից Նազարեանցը չէր կարող բարբերի և հիմնարկութիւնների անշարժութեան պաշտպան լինել: Եւ նա անդադար պահանջում էր մտքերի, գաղափարների բարեփոխում, հաստատութիւնների բարեփոխում, կեանքի ներքին խնդիրների բարեփոխում ժամանակի ոգու պահանջին համաձայն: Ազգի հոգեւոր-կրօնական պէտքերին մեծ նշանակութիւն տալով, նա երկար բացատրում էր թէ ինչ պիտի լինի եկեղեցին մի առաջադէմ ժողովրդի համար: Նախ և առաջ անհաշտ պատերազմ էր հրատարակում միջնադարեան խաւար սկզբունքների դէմ, քարոզում էր կրօնական համբերողութիւն, բացատրում էր որ մի ազգի զլխաւոր պաշտպանուրը լեզուն է, հայրենիքը և ապա եկեղեցին: Հետեաբար հայը, փոխել իր կրօնը, շարունակում է հայ մնալ, որովհետեւ այլ է ազգութիւն, այլ է կրօն: Ազգի ամբողջութեան համար նա խիստ վիասակար էր համարում կրօնական այն հալածանքները, որոնք այն ժամանակները տեղի ունէին Պօլսում և Շամսիում, ուր արիւնակից եղբայրները հաւատի տաքբերութիւնից դրդուած՝ միմեանց միմեան էին ուտում: «Արժան էր մեր Հայերին, ասում է Նազարեանցը, հրաժարուել կրօնական վէճերից, ջանք դնել քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ բժշկել ազգային մարմնի մէջ եղած ճեղքը, քան թէ հալածասիրութեամբ օրէ օր աւելի լայնացնել դորան և օրէ օր աւելի հեռի բաժանել միմեանց որտեղ և հոգիքը: Ազգը միապէս պատկանում է և լուսաւորչականին և կաթօլիկին և պրօտեստանտին. ուրեմն թող այդ երեք ազգային բաժինները իւրեանց դրօշի վրայ արձանադրեն այս երեք բառս որպէս նոցա կեանքի թանգազին առածը, որպէս նոցա աչքի բիբը, եղբայրասիրութիւն, հայրենասիրութիւն, միաբան անձնավատարութիւն հասարակաց հայրենիքի համար»:

Հայ եկեղեցու համար Նազարեանցը ցանկացել է բարգաւաճ և գեղեցիկ ապագայ: Այդ մտքով նա պահանջել է եկեղեցական ընթերցանք, ասել է որ եկեղեցին պիտի «մի ընթերցանի ոտքից մինչև գլուխ»: Այդ խիստ պահանջը, որ այնպիսի սարսափ էր պատ-

ճառում եկեղեցու պաշտպաններին, Նազարեանցի ուղղութիւնից էր բղխում: «Ժամանակը գրել է Հայերի առջև կրակ և ջուր, մահ և կեանք, որին կամին, թող մեկնեն իւրեանց ձեռքը», ասում է նա («Հիւս.» 1864 թ. եր. 235).—«Հայերի առջև դրած է այսօր մի երկճիւղ հերակլէսեան ճանապարհ, — դէպի առաքինութիւն և աշատ, դէպի փրկութիւն և կորուստ: Թող ընտրեն, որը հաճոյ է նոցա»: Ժամանակի այդ խիստ պահանջը, որ գրել էր հայերի առաջ կեանքի և մահուան խնդիր, չէր կարող անտես առնել մի մարդ, որ իր կոչումն էր համարում հրաւիրել ազգը դէպի լուսաւորութիւն, դէպի կատարելագործութիւն: Այդ բաւական չէ: Նոյն այդ մարդը չէր կարող վախել և թագցնել այն ճշմարտութիւնը, որ թէև դառն, բայց անուրանալի է: Նա գիտէր որ անհնարին է առաջադիմութիւնը մի ազգի համար, որը կը կամենայ անշարժ մնալ ի: դարաւոր հասկացողութիւնների մէջ, որը կամք և կարողութիւն չունի տալ իր բարեկեցութեան համար ստեղծած հիմնարկութիւններին այն կերպարանափոխութիւնը, որ պահանջում է ժամանակը, պահանջում է իր հոգեկան շահը:—Կրիտիկարար փերաքերուելով երևոյթներին, ունենալով իր համարձակ և արդար պահանջները, նա չէր կարող իր սիրած ազգի դարաւոր հիմնարկութիւնները համարել թղթից կառուցրած շինութիւններ, որոնք մի անգամ փշելուց կանհետանային: Ոչ, նա կարծում էր որ այդ հիմնարկութիւնները ունին իրանց գոյութեան հզօր իրաւունքը և պիտի աւելի ևս ծաղկին, աւելի ևս ուժեղ գործօններ դառնան, եթէ կրեն այն փոփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են նրանց առաջադիմութեան համար: Այդ պատճառով նա ասում է վստահութեամբ. «Հարազատ եկեղեցին ոչ թէ երկիւղ ու սարսափ չը պիտի կրէ յառաջադիմութիւնից, այլ միայն սիրով քաջալիւ է գորան»: Նա չի թագցնում իրողութիւնը: «Մի ազգ, ամենին բարձի թողի արած, չէ կարող բարեկարգուել ինքն ըստ ինքեան, այլ պիտոյ է օրրստօրէ վայրենանայ, վատթարանայ և գաղանանայ»: Ապա, հրատարակելով այն մերկ իրողութիւնը, որ հոգևորական դասը, որ պէտք է լինէր ժողովրդի համար համեմիչ ազ, անարժան առաջնորդների անհոգութեամբ անհամապէս է և կորցրել

ժողովրդի աչքում իր պատիւը, նա ասում է որ եկեղեցին պիտի լինի իմացական և բարոյական կրթութեան պարագլուխը և բարոյականութիւն ու գիտութիւն համաձայն պիտի լինին միմեանց:

Բայց այն բարոյական կրթութիւնը, որ իբրև թէ տարածում էր հոգևորականութիւնը և որ խաւարամիտների փառաբանութեան առարկան էր իբրև մի նշան եկեղեցու անշարժութեան, Նազարեանցի աչքում վնասակար, ապարդիւն մի բան էր: Կրօնական-բարոյական կրթութեան մէջ նա պահանջում էր դնել միտք, հոգի, հասկացողութիւն: «Դաւանաբանութիւնը չէ քրիստոնէական կրօնի սկզբունքը. քրիստոնէայ մարդը կամակորուելով միայն այդ հիմքի վրայ, միշտ կը մնայ իւր ընկերին առեցող, թշնամի և հալածող»: Մի ուրիշ տեղ նա ասում է. «Կրօնի ուսումը և դաստաւութիւնը, ինչպէս ամենայն առարկայի ուսում և դաստաւութիւն, մնացել է Հայերի մէջ տղայական հասակում: Ոչ մանուկների և ոչ չափահասների կրօնական դաստիարակութեան համար չկայ ոչինչ հոգաբարձութիւն, այդտեղ քրիստոնէական կրօնի պարունակութիւնը դարձել է մի քանի դաւանաբանական հիմքեր և մի քանի հեշտ լցուցանելի արտաքին կարգեր»: Այս տեսակ կրթութեան դէմ նա զինվում է իր հոգու ամբողջ կարողութեամբ:

Հայ արեղայական սերունդի արժանիքը գնահատելու համար, Նազարեանցը մի պատմական տեսութիւն է անում ցոյց տալու համար թէ հայ հոգևորականութիւնը սրբան կարող է պարծենալ թէ ինքն է պահպանել հայոց եկեղեցին («Հիւս.» 1860 թ. № 1): Ընդունելով որ հոգևորականութիւնը մի դեր կատարել է մինչև XIV դարը, Նազարեանցը ասում է որ այնուհետև հայոց արեղաների գործը հղել է մի դաստիարակութիւն, «մեքենարար պահպանելով մի քրիստոնէական եկեղեցու չոր ու ցամաք արտաքին կերպարանքը»: «Եւ հայոց արեղաների անհոգութեան կամ անունով միայն պահանդուութեան հետեանքն է, որ այսօր տեսանում ենք մեր աչքի առջև մի ամենին մեքենական քրիստոնէութիւն Հայերի մէջ, ուր ոչինչ կրօնական ուսումն ու դաստիարակութիւն չկայ, և եղածը ևս այնպէս է, որ բացի մի չոր և անհոգի դաւանաբանութենից

ոչինչ բովանդակում չէ իւր մէջ. բայց բրիտոնէական դաւանաբանութիւն, որ մեծ և գլխաւոր մասն է աւետարանական ուսման, Աւետարանը, այս անկրկնաբարը ամենայն բաների, անփոյթ է արած մինչև այժմ: Նազարեանցը, ի վերջոյ, թողնելով անցեալը, դիմում է ներկային և այստեղ չի կարողանում պահել իր վրդովմունքը: Նա դառնալէս զանգառվում է «մեր այս ներկայ ժամանակի արեղաներից որ ամենայն զօրութեամբ դիմադրում են ընդդէմ ազգային լուսաւորութեան մեր օրերումը. ինքեանք ծոյլ և դանդաղ պարարում են իւրեանց պորտը (Sit venia verbo!). ոչինչ չեն ուսանում, ոչինչ չ'գիտեն, և ազգի գիտնականներին հալածում են գատարկ բամբասանքով, և այդպէս դժուարացնում են Հայոց ազգային լուսաւորութեան գործը: Քրիստոսի եկեղեցու սպասաւորքը, որ ըստ իւրեանց սուրբ և մեծ կոչման պարտական էին ամենայն կերպով զօրութիւն և պաշտպանութիւն տալ լուսաւորութեանը, գիւլային նախանձով վառված աշխատում են անգործ կացուցանել աշխարհական հեղինակների գրուածքը... Ահա այսպիսի հոգեւորների ընդդէմ է մեր բողոքը, մեր բարձրաձայն բողոքը ազգի բարեմիտների գատաստանի առաջի, սոքա են, որոնց ասում ենք մեր անարժան ժառանգներ իւրեանց նախահարց, որ միշտ յարգելի և տօնելի պիտի մնան մեզ իւրեանց առաքինական վառտակներով. բայց այժմեան արեղայական սերունդը անարժան է մեր յարգութեանը և բոցանից—եթէ չ'կամին դռա ուղղել իւրեանց անձը—այսօր կամ էգուց կը բաժանվի ազգը, ինչպէս այդ բանը եղած է Եւրոպայի մէջ, որովհետև նա պիտոյ է յառաջ գնայ և այսուհետև յետ մնալ կարող չէ, բայց երկուքը ընկերակից լինել միմեանց. նոյն շաւղի վրայ կարող չեն, ըստ որում մինը յառաջաշարժ և միւրը յետամնաց: Մի սալ, որի մէջ յառաջից և յետից լծած էին ձիանք և քարշում էին դէպի ներհակ կողմեր, կարող չէ յառաջ գնալ, և ոչ ևս սալի մէջ նստած մարդիկը»:

Այս յօդուածի վերջում Նազարեանցը առաջարկում է թարգմանել Աւետարանը աշխարհաբար լեզուով և էժան գնով արածել ժողովրդի մէջ: Այս պահանջը մինչև այժմ էլ մնում է պահանջ:

Ահա այսպիսի գաղափարների համար էր հալածվում Նազարե-

եանցը: Պահանջելով բարենորոգումներ ազգային կեանքի, դատարարակութեան, դպրոցի, լեզուի, եկեղեցու մէջ, նա քարոզում էր ազգի առաջադիմութեան համար միակ նպատակ—հանրամարդկային լուսաւորութիւն, գիտակցութիւն, ինքնաճանաչութիւն, մտքի և խղճի ազատութիւն: Վերացական ազգասիրութիւնը, որ ոգևորվում էր անցեալի ստուէրներով, դատապարտում էր նա, պահանջելով որ ազգասիրութիւնը դառնայ ներկայի պահանջ, որ հայոց ներքին կեանքի հարցերը ուսումնասիրուին, որ հասարակական գործունէութեան սկիզբը գնուի, որ համայնական համերաշխութիւնը դառնայ մի լուսաւոր գործունէութեան հիմնաքարը, զուրս մղելով հին դարերից ժառանգութիւն մնացած փտած նախապաշարմունքները, մոլի անձնասիրութիւնը, բթամտութիւնը, նեղսրտութիւնը:

Եթէ այս ամենի վրայ աւելացնենք և այն, որ Նազարեանցը իր պրական գործունէութեան սկզբից աշխարհաբար լեզուի հօր Խոյեանն է եղել և նրա գործածութեան կարապետը և այդ արել է հիմնուելով այն պարզ ճշմարտութեան վրայ, որ ազգի մտաւոր վերածնութեան համար կարևոր է ազգի բոլոր անդամներին հասկանալի մի կենդանի լեզու, այն ժամանակ մենք թեթև կերպով շօշափած կը լինենք այդ արդիւնաւոր գործունէութեան համարեա բոլոր կողմերը:

Նազարեանցի գրական հակառակորդների մասին մի հատկացություն կազմելու համար առաջ կը բերենք մի քանի փաստեր:

Այդ հակառակորդների մէջ յայտնի է Առաքել վարժապետ Արարատեան, որ գրել է «Գիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուին Հայոց»—Նազարեանի աշխարհաբար լեզուի դէմ և «Սթալանք վարդապետարանին կրօնի Ստեփ. Նազարեանց, գրեալ Սուրբաբայ Արարատեանի զգուշութիւն համազգեաց»: Առաջին աշխատութեան մէջ Արարատեանը, որպէս վայել էր մի բարեմիտ ազգասէրին, անուանելով հայոց լեզուն Ազամի լեզուն, իսկ Հայոց ազգը—անդրանիկ, աւագապատիւ, Նազարեանցի «նորահնար» (աշխարհաբար) լեզուն անիծում է («միշտ անպտուղ շորտոցին ցանք նորա»), անուանում է Նազարեանցին ինքնակոչ հե-

դինակ, որ մտել է հայ գիտնականների շարքը ոչ թէ իբրև մի ժրջան մեղու, այլ իբրև իշամեղու, որ սովորել է ապրել օտարի վատակով: Այդ լեզուի մասին նա ասում է. «Տխրի և դառնանայ (Հայն) տեսեալ զչքեղապանձ լեզու իւր խաթարեալ, վատթարեալ և անխիղճ բռնաւորութեամբ յափն կործանման հասուցեալ»: Իսկ ուղղութեան մասին. «Յայս ամենայն գրուածս նորա ընթեռնումբ քիւր անիրաւացի և անխնայ անարգութիւնս և անտանելի թշնամանս առ համօրէն ազգս հայոց, առ աղգային բազմաշխատ գիտնականս և առ լեզուս մեր: Անարգէ և թշնամանէ զիշխանս և զփոլովուրդս... նախատէ չարաչար և հայհոյէ զաղգային գիտունս և զվարժապետս ընդ ողորմելի եկեղեցականաց մերոց»:

Այսպէս է ուղղում Արարատեանը Նազարեանի լեզուն.

Նազարեան

Արարատեան

Նաւերի համար կերակուր պատրաստել

Նաւք կերակուր ոչ ուտին, պարտ է ճշտութեամբ ասել, նաւորդաց համար:

Զագերի կամ զայոց սերունդի համար

Սերունդ նշանակէ աղգ, ծնունդ. սերիլ բաց ի մարդկանէ այլոց կենդանեաց ոչ վերաբերի:

Պէտք է որ դու մի խոր քնի մէջ թաղուած լինէիր.

Քունն հասարակօրէն քոյր մահու ասի, ապա անտեղի է ասել խոր քնի մէջ թաղած, այլ թմրած կամ խրուած:

Երեսաների ձեռքը գաւազան դրեց.

Երեսայոց ձեռքը փէտ տուուց, գաւազան ասելով, հէնց կիմանան թէ վարդապետի կամ տէրտէրի գաւազան է, և ոչ ծեծելու փէտ:

Բարձրացաւ մի սաստիկ պատերազմ, բարձրացաւ մի սաստիկ մրրիկ:

Պատերազմ և մրրիկ ոչ անկանին ի վայր զի բարձրացին. չէ այդ ոճ հայոց: Հարադատութիւն լեզուին պահանջէ ասիլ.

եղև պատերազմ մեծ. յարեաւ

մրրիկ սաստիկ:

Բայց Արարատեանի գիտնական և քննական հանճարը աւելի պարզ արտայայտվում է մի բանի մէջ: Նազարեանցը իր «Հանդէս նոր հայախօսութեան» գրքի մէջ դրել էր լուսնի նկարագրութիւնը գիտութեան վերջին գիւտերի համաձայն: Բազմերախտ վարժապետը, հայոց գիտնական բարեմիտ ազգասէրին յատուկ վստահութեամբ, ասում է. «Պաւղոս (Պօղոս առաքեալը) մինչև յերրորդ յերկինս յափշտակեցաւ և լուաւ անդ բանս անճառս զոր ոչ է պարտ՝ ասէ, մարդոյ խօսել: Ո՞րպիսի գաղտնիք է, որ միայն վարդապետին Նազարեանց յայտնեցաւ (լուսնի որակնութիւնը), և այլոց սրբոց և ծառայից ոչ երբէք»:

Միւս հակառակորդը, մի ումն Յովսէփ Զերբեղեան, որ «Մեղուի» և «Մասեաց Աղաւնու» մէջ ահագին գորգոռոց էր սկսել Նազարեանցի դէմ, այդ փոռած վարժապետին գովելու համար այս տողերն է գրում, դիմելով Նազարեանցին. «Մեր մեծապատիւ հայկաբանը Առաքել Արարատեան ոչինչ տեղ, ոչինչ ժամանակ հակառակ չէ եղել աշխարհաբար լեզուի գործածութեանը գրականական ասպարիզումը, սրպէս դու *) զրպարտում ես մեր ազգի մէջ պատուելի և բազմաշխատ գիտնականին. այդպէս սուտ ասելը նման է ցերեկով գողութեան... վարդապետ»: Զերբեղեան այսպիսի տխուրոսներ է ընծայում Նազարեանին: «Խոյեցի անվեղար վարդապետ», «վերանորոգուած նորընծայ անվեղար վարդապետ, խանգարիչ մաքուր քրիստոնէական հայկազեան ուսման, ապերախտ քո հայրենիքի, ուրեմն և բովանդակ աշխարհի առջև»: «Պսակի համար գրում ես, թէ պիտոյ է խզել նորան, եթէ նորա շարունակութիւնը այլ ևս կարելի չը լինի ամուսնոց համար. գուցէ մոռացել ես թէ Հայոց եկեղեցին, Աւետարանի հիման վրայ, քարոզում է պսակը անխզելի»: «Եւ յիտոյ կամենում ես դու, նորընծայ վարդապետ լուսերականութեան,

*) Այդ Զերբեղեանը իր անպատկառ յանդգնութեամբ գերազանցում էր իր ընկերակիցներին: Նա անգամ աւելորդ էր համարում իր հակառակորդին դիմել «դուք» բառով:

որ մենք քեզ Հայ ճանաչենք»:

Նոր մտքերի անհաշտ թշնամի խաւարամիտները ամեն ժամանակ և ամեն տեղ միևնույն գէնքերն են գործածել, միևնույն մտաւոր կուրութեամբ են առաջնորդուել: Նազարեանցը, մեծարելով պատմութեան մէջ կատարուած առաջադիմական անցքերը, համակրութեամբ է խօսել ըէֆօրմացիայի մասին, կրկնելով այն տարրական ճշմարտութիւնը որ այդ ըէֆօրմացիայի հեղինակ Լիւտէքը էր «պարզական գործիք նախախնամութեան»: Այդ խօսքերը խաւարամիտների համար մի վկայութիւն էին թէ Նազարեանցը բացարձակ լիւտերականութիւն է քարոզում, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նա սկսեց պահանջել հայ եկեղեցու համար էլ վերանորոգումներ: «Քո գլուխն էլ քարը, ասում է Ձերքեղեանը, մեր հոգը, մեր ցաւը այն է, որ պարզամիտ մարդիկ, կարգալով քո մոլորաշաւիղ գրեանքը, կարող են հեշտութեամբ հաւատալ... և գուցէ ընդունեն մին մոլորութիւնդ միւսից յետ, որոնց մէջ առաւել հրապուրիչը և համանշանայն աւելի ազգակործանը այն է, թէ հայը օտարի եկեղեցի գնալով մնում է մեզ եղբայր»: Միշտ միևնույն փարիսեցիական հոգատարութիւնը ցոյց տալով ամբոխի մասին, խաւարամիտները պահանջում էին ծածկել ճշմարտութիւնները, փակել համաշխարհային պատմութեան էջերը, չը խօսել այնպիսի բառեր, որոնք բարեմիտ ազգասիրութեան դէմ էին:

«Ի՞նչ հնութեան և նորութեան պատերազմի վրայ է խօսածդ», ասում է նոյն Ձերքեղեան, «արդեօք քո առաջարկած մեր եկեղեցու վերանորոգութիւնն ես կոչում նոր պատերազմ ընդդէմ Հայոց բազմադարեան և անխփփոխ դաւանութեանը, թէ մեր նոր գրած հերքումն քո հին պրոտեստանտ ազանդի կրթութեանը: Արդեօք քո հարիւրաւոր սխալանքը մեր կրօնին ու լեզուին ընդդէմ ցոյց տալն ես ասում պատերազմ, թէ քո շարունակ և անընդհատ շարախօսութիւնը մեր հաւատի, լեզուի, կաթողիկոսի, եկեղեցու և ամենայն մեր ունեցած արժանաւոր սեփականութեան վերայ... Միայն անտանտալ նորասէրերի յատուկ սովորութիւնն է՝ ամենայն ինչ նոր համարել ճշմարիտ, ամենայն ինչ հին՝ սուտ և սխալական: Մահմետի

հաւատը 622 տարով նորագոյն է քան թէ՛ քրիստոնէութիւնը: Բայց մամետականութիւնը ստութիւն է, քրիստոնէութիւնը՝ ճշմարտութիւն: Պրոտեստանտների, լիւտերականների, կաթոլիկականների և այլ սոցա նման ազանդաւորների քրիստոնէական հաւատի ինքնահնար վերանորոգութիւնը 1200 տարու չափ նորագոյն է քան թէ մեր Հայոց քրիստոնաւորն, առաքելաշէն, հայրապետաբաւոյ, ամենաւարդուր քրիստոնէութիւնը: Բայց և ստագոյն և մոլորաշաւիղը»:

Մեխիղճ կերպով աղճատել մտքերը, յեղաշրջել և ապա կապկանծանք ու վայնասուն բարձրացնել—դա խաւարապաշտների մշտական արհեստն է:—Սւեյրոյ է ասել որ այսպէս հալածվում էին ոչ միայն Նազարեան, այլ և նրա աշխատակիցները, մանաւանդ տաղանդաւոր Նալբանդեան: Վերջինիս մի նամակի առիթով Ստեփան Պալասանեանը գրել է «Մեզուի» մէջ մի յօդուած, ուր այսպէս է դատում. «Եւ սակայն չը մոռնամք որ այն օրագիրը նոր երեցած ատենը կ'խոստանար ըլլալ լուսոյ և ճշմարտութեան քարոզիչ, ազգին մէջ իմաստութիւնը և գիտութիւնը տարածող: Այդպիսի պարտաւորութիւնը որ վրան առեր էր, յիրաւի ազնուական և վսեմ պարտաւորութիւն էր. բայց կամակոր յօժարութեամբ հրաժարեցաւ անկէց «Հիւսիսափայլը» և արատաւորեց իր թերթերը՝ պ. Նալբանդեանի նամակին նման գրուածքներով: Աղջամիտ բանականութեան և ճշմարտութեան լոյսը հաշտ աչքով կ'նայի մեր ազգին վրայ՝ երբոր գործունէութեան ասպարէզէն մէկիլ քաշուին այնպիսի հեղինակներ... Իրենք խաւարի և տգիտութեան մէջ կ'թարթափին, և ամենայն տեղ միայն մութ, միայն խաւար կը տեսնին, ամենայն բանի վրայ մութ ստուեր կը ձգեն, ամենայն բանի վրայ յուսահատութեամբ կը նային... Ազգը իւր ազգային բանականութիւնը և ազգային խղճմտանքը ունի՝ Ստուծմէ իրեն տրուած, և կը հասկանայ թէ ով է իրեն ճշմարիտ առաջնորդը և կառավարիչը, ով իրեն ճշմարիտ բարին և յառաջադիմութիւնը կուզէ՝ քրիստոնէական խաղաղութեամբ և սիրով հանդերձ:... Աղջերը ուղչերու ետեւն կերթան. միայն մեռածներն են որ պիտի մնան իրենց մեռելները թաղելու: Ստուածային նախախնամութիւնը կառաջնորդէ ամեն ազգի առ կատարե-

լազործութիւն, թէև երբեմն դժուար ու ծանր՝ բայց միշտ անխո-
տոր և ապահով ճանապարհաւ»:

«Դու ապագայք տուեցիր ինձ, գալոց օրեր,

Բայց խլեցիր դու ինձանից բոպէն ներկայ»:

Անսխալական է Նազարեանցի վերջին երգի այս կտորը: Երբ
15 տարի այդ օրերից յետոյ գերեզման իջաւ լուսամիտ հրապարա-
կախօսը (1879 թ. ապրիլի 26), հայոց եկեղեցին ամեն տեղ հոգե-
հանգիստներով պատուեց նրա յիշատակը: Բայց միայն արարողու-
թիւնը չը մնաց իբրև յուշարձան Նազարեանցի. նրա գործունէու-
թիւնը անցաւ սերունդների ձեռքը և նրա պաշտպանած դատը միշտ
կանգնած է հրապարակում:

† ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԻ

5. ՏԱՄՆԱՄԵԱՅ

(1884—1894)

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԻ ՄԱՅԸ

1884 թուականն էր: Ամբողջ հայ աշխարհը վերին աստիճանի լարուած ուշադրութեամբ կաթողիկոսական ընտրութիւններին էր հետևում: Դեռ մինչև մայիսի 9-ը, այն օրը, երբ Էջմիածնում պիտի վերջնականապէս որոշուէր թէ ով պիտի լինի հայոց կաթողիկոսը, ամբողջ հայ հասարակութեան մէջ սկսուել էր մի եռանդուն գործունէութիւն. ամենքը աչք էին դրած Ներսէս Վարժապետեանի վրայ, որ Պօլսի պատրիարքական աթոռի վրայ այն-

քան մեծամեծ արժանաւորութիւններ էր ցոյց տուել: Ռուսահայերի այն մասը, որ իր մայրենի եկեղեցու վերածնութեանն էր սպասում, որ Էջմիածնի աթոռի համար հաստատ կամքի, որոշ ծրագրի տէր մի մարդ էր որոնում, իր առաջին ընտրելին հրատարակեց անադին ժողովրդականութիւն ունեցող Ներսէսին: Կար և հակառակ կուսակցութիւն, որ հարիւր ու մի անմիտ ու անհիմն կասկածներ էր ցանում ժողովրդի մէջ Ներսէսի արժանաւորութիւնների դէմ:

Մայիսեան ընտրութիւնների ժամանակ գերակշիռ հանդիսացաւ ժողովրդի ձայնը. Ներսէսը հռչակուեց առաջին կանդիդատ: Աննկարագրելի էր ժողովրդի ուրախութիւնը: Ո՛րքան յոյսեր, որքան գեղեցիկ ակնկալութիւններ էին կապուած այդ անուան հետ:

Բայց անսահման ոգևորութեան մէջ ժողովուրդը առանց ուշադրութեան էր թողնում Ներսէսի ձայնը: Ներսէսը հրաժարվում էր, յայտնելով որ ինքը տկար է, չի կարող ընդունել ազգի առաջարկած բարձրագոյն պաշտօնը: Չէին հաւատում, կարծում էին թէ կատարուած իրողութեան առաջ կը խոնարհուի Ներսէսը: Բայց նա անդրդուելի մնաց: 1884-ի ամառը ընտրութիւնները բեկանուեցան, իսկ մի քանի ամիս անցնելուց յետոյ՝ տարածուեց մի տխուր լուր, որ դառնութեամբ հաւատացրեց ամենքին թէ Ներսէսը հրաժարվում էր, շատ լաւ իմանալով իր դրութիւնը:

Հոկտեմբերի 26-ին վախճանուեց Ներսէսը: Հեռագիրը ամեն տեղ տարածեց այս բօթը և ամեն տեղի հայեր տխրութեամբ ողբացին այս անսխալ արիւնի կորուստը: Այն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցը, որ անցել է այդ տխուր օրից մինչև այժմ, շատ լաւ հաստատեց, որ Ներսէսի պէս մարդիկ, զժրախտաբար, շատ հագուազիւս են մեր ազգի մէջ: Մենք ունենք պատմական հինգ Ներսէսներ, որոնք զանազան դարերում հայ ազգի և եկեղեցու փառք ու պարծանքն են դառել: Այս վերջինը, վեցերորդ Ներսէսը, իր նախորդների փառքին ու գեղեցիկ յիշատակին կցորդ դառաւ ամենայն իրաւունքով:

*
* *

Ներսէս պատրիարքի լիակատար կենսագրութիւնը գրելու ժա-

մանակը գեռ չի հասել: Պակասում են շատ տեղեկութիւններ, ուստի անկարելի է քայլ առ քայլ հետևել նրա գործունէութեան, բացատրել նրա նշանակութիւնը, պարզել նրա երախտիքի չափը: Թողնելով այդ գործը պատահ ժամանակին, բերենք այստեղ մի քանի համառօտ տեղեկութիւններ:

Ներսէսը ծնուել է 1838 թ. Յունվարի 28-ին Կ. Պօլսի Խասգիւղ անունով արուարձանում: Նրա հայրը քոզ ծախող մի մարդ էր, իսկ պապը Պօլսում յայտնի տիրացու Պօղոս վարժապետն էր: Պապից էլ մնացել է վարժապետեան ազգանունը, որ կրում էր Ներսէսը: Նրա մկրտութեան անունն էր Պօղոս: Ուսում ստացել է Խասգիւղի վարժարանում. ապա այդ ուսումը կատարելագործել է Ադրիանապօլսի Արիստակէս եպիսկոպոսի խնամքով, յատուկ ուսուցիչների մօտ: Այնուհետև նա պարապում էր ուսուցչութեամբ և ամուսնացել էր: 1858 թ. թուականին, իր կնոջ մահից յետոյ, նոյն Արիստակէս եպիսկոպոսին խնդիրը ներկայացնելով, ձեռնադրուել է վարժապետ, սղանալով Ներսէս անունը:

Ներսէսը յայտնի էր իբրև ճարտարախօս քարոզիչ և եռանդուն գործիչ: 1861 թ. թուականին ընտրուեց կրօնական ժողովի ատենապետ, 1862-ին ազգային վարչութեան կողմից քննիչ ուղարկուեց Զէյթուն, տեղացի հայերի մէջ ծագած ապստամբութեան և թիւրքերի դէմ մղած արիւնահեղ կռիւների պատճառներն ու հանգամանքները տեղեկագրելու համար: Այդտեղ, Միսում, Կիլիկիայի կաթողիկոսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց նրան: 1865-ին քննիչ ուղարկուեց Եգիպտոս, որտեղից վերադառնալուց յետոյ բացաւ Նուբար-Շահնաղարհան դպրոցը: 1866-ին Էջմիածին գնաց իբրև պատգամաւոր թիւրքիայի հայ հոգևորականութեան՝ կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու համար:

Այնուհետև էլ մի քանի անգամ վարեց կրօնական ժողովի ատենապետի պաշտօնը, 1870-ին ընտրուեց Նիկոմիդիայի առաջնորդ-այգտեղ. նա մի ժիր գործունէութիւն սկսեց, բաց արաւ բազմաթիւ դպրոցներ, թեմի գործերը բարեկարգեց: 1882 թ. գնալով Էջմիածին, այնտեղի միաբանութեան եպիսկոպոս անուանուելու ար-

տօնութիւն ստացաւ: Եւ իսկ ինչպէս յայտնի է, որ յետոյ

Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութիւնից հեռանալուց յետոյ, 1874 թ. փետրվարին Ներսէս Առաքապետեան ընտրուեց պատրիարքական տեղապահ: Իսկ ապրիլին ընտրուեց Թիւրքիայի հայոց պատրիարք և այդ պաշտօնը վարեց 10 տարի, մինչև իր մահը:

Ահա այդ տաճանամեայ պատրիարքութիւնն է, որ Ներսէսի անունը մտցրել է մեր նորագոյն պատմութեան մէջ: Նա սկսեց յայտնի դառնալ և հայ ազգի համակրանքը գրաւել այն անմոռանալի օրից, երբ Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը իր եռանդուն գործունէութեամբ դարձրեց միջազգային մի հարց: 1878 թուին, փետրվար ամսում, ռուսաց զօրքերը այնքան մօտեցել էին Կ. Պօլսին, որ Թիւրք կառավարութիւնը այլ ևս անօգուտ համարեց զէնքի ոյժով զիմադրել և հաշտութիւն առաջարկեց յաղթողին: Ահա այդ ժամագիծն էր, որ Ներսէսը, դուրս գալով Պօլսից, գնաց ռուսաց բանակը և ներկայանալով զօրքերի ընդհանուր հրամանատար Մեծ Իշխան Նիկոլային և դարձնելով նրա ուշադրութիւնը սուլթանի հպատակ հայերի դառն, ճնշուած դրութեան վրայ, խնդրեց հաշտութեան պայմանների մէջ մտցնել և այդ դրութեան բարւոքումը: Ռուսաց կառավարութիւնը ընդունեց այդ խնդիրը և Սան-Ստեփանօի դաշնագրութեան մէջ արձանագրուեց 16-րորդ յօդուածը, որով Թիւրքիան պարտաւորվում է բարւոքել հայերի դրութիւնը:

Պատերազմը վերջացաւ, բայց հաշտութեան վերջնական պայմանները պիտի որոշէր մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների ժողովը: Ներսէսը պատրաստուեց իր դատը ներկայացնել և այդ վեճովը: Նա իր կողմից պատգամաւոր ուղարկեց Խրիմեան Հայրիկին, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Անգղիայի, Աւստրիայի և Գերմանիայի արքունիքներում հայերի կողմից բարեխօս և միջնորդ լինելու, իսկ Խորէն արքեպիսկոպոս Նարբէյին ուղարկեց Պետերբուրգ, ռուսաց կառավարութեան առաջ նոյն պաշտօնը կատարելու: Ահա ժողովը տեղի ունեցաւ Բերլինում. այդտեղ եկան և Խրիմեան Հայրիկ ու Խորէն Նարբէյ: Եւ այդ քորթը ջանքերի հետեանքը եղաւ Բերլինի դաշնագրութեան 61-րորդ յօդուածը, որ Հայաստանի բա-

րենորոգումների խնդիրը պարտաւորական է հրատարակում Թիւրքիայի համար:

Այնուհետև սկսում է Ներսէսի եռանդուն գործունէութիւնը այդ յօդուածը գործադրելու մասին: Նա անդադար զիմումներ էր անում Բ. Դրան, եւրոպական դեսպանների հետ տեսակցութիւններ էր ունենում և տանում էր գործը մեծ տակտով, իբրև մի ճարտար դիւանագէտ: Հայերի դրութիւնը և կարիքները տեղն ու տեղը ուսումնասիրելու համար երկու վարդապետ ուղարկեց (որոնցից մէկն էր Գարեգին վարդ. Սրուանձտեան) Հայաստան, ուր նրանք տեղեկագրեցին իրանց իմացածը և այդպիսով հաւաքեցին այն տեղեկութիւնները, որոնց վրայ հիմնուած՝ Ներսէսը իր պահանջներն էր անում: Երկար տևեց այդ եռանդուն գործունէութիւնը. երկար ժամանակ հայերը հլացած տեսնում էին իրանց պատրիարքի գեղեցիկ գործերը, ձեռք բերած նշանակութիւնը, պատիւը. և Ներսէսը իր կրած նեղութիւնների վարձատրութիւն ստացաւ իր կենդանութեան ժամանակ, դառնալով ազգի ամենասիրելի մարդը: Նրա հեղինակաւոր ձայնը մեծ օգնութիւն հասցրեց Հայաստանին մանաւանդ 1879—1880 թուականների սովի ժամանակ: Կ. Պօլսում նրա նախաձեռնութեամբ կազմուեց «Սովերոց Խնամատար Յանձնաժողով», որը աշխարհի ամեն կողմից առատ նուէրներ ստացաւ և կարողացաւ դրանցով մասամբ մեղմացնել սովատանջ ժողովրդի թշուառութիւնները:

Ներսէսը իր համարձակ գործունէութեան ժամանակ, նշանաբան ընտրած լինելով մի դարաւոր դատի պաշտպանութիւնը օրէնքների և իրաւունքների հիման վրայ, կարողացաւ այնպիսի դիրք տալ պատրիարքական իշխանութեան, որ յարգանք էր վայելում Պօլսի դիւանագիտական շրջաններում, իսկ Թիւրք կառավարութիւնը վարվում էր նրա հետ ամենայն քաղաքավարութեամբ: Սուլթանը անձնապէս յարգում էր Ներսէսին, այնպէս որ նրա հիւանդութեան ժամանակ իր անձնական բժիշկ Մաքրօսնի փաշային ուղարկում էր նրան դարմանելու: Բացի այլ պարգևներից, Սուլթանը նուիրել էր Ներսէսին մի գեղեցիկ ապարանք: Բայց և այդպէս, չը կար մի հայ, որ Ներսէսի գործունէութեան մէջ մի արատ գտնէր. եթէ լինում

էին զժգոհութիւններ, դրանք լուսէի ազդեցութեան տակ էին գոյանում: Իսկ ընդհանրապէս, Ներսէսը թողեց մի այնպիսի յիշատակ, որի նմանը ոչ մի պատրիարք չի թողել Թիւրքիայում:

Իր պաշտօնավարութեան ընթացքում հարկադրուած լինելով ընդհարումներ ունենալ թէ կառավարութեան հետ իր անընդհատ պահանջների ժամանակ և թէ ազգային ժողովի հետ ներքին այլ և այլ հարցերի առիթով, Ներսէսը շատ անգամ է հրաժարականներ տուել: Բայց այնքան մեծ էր նրա ժողովրդականութիւնը, որ ոչ միայն ազգային ժողովը, այլ և սուլթանի կառավարութիւնը չէր ընդունում այդ հրաժարականները:

Երբէք Ներսէսը չի յուսահատուել, երբէք չի ընկճուել դառն և անբարեհաճ պայմանների տակ: Իրաւ է, նա շատ յոգւում էր, շուտ տաքանում էր, բայց այդ պակասութիւնը աւելի նրա հիւանդութեանն է վերադրել: Անխոնջ վաստակաւորը մահուան անկողնում անգամ չէր մոռանում ազգային գործերը և խորհուրդներ էր անում ազգային վարչութեան անդամների հետ:

Հոկտեմբերի 15-ին (1884 թ.) Ներսէսը ուղարկում է Ազգային ժողովին իր հրաժարականը, որին կցած էր երեւելի բժիշկների վկայագիրը, որ հաստատում էր թէ նա հիւանդութեան պատճառով չի կարող տանել պատրիարքական պաշտօնը «ոչ գործնապէս և ոչ անուանապէս, զի արգելիալ է մտօք, որովս յուզուել, խորհել, մտածել, կարդալ, գրել և այլն»: Այդ հրաժարականի հետ նա ուղարկեց մի այլ գրութիւն, որով խնդրում էր յայտնել իր շնորհակալութիւնները իր հիւանդութեան ժամանակ իրան այցելած բարձրատիճան պաշտօնեաներին, յունաց պատրիարքարանին, զեսպաններին և այլ հաստատութիւններին: Այդ թղթից խմանում ենք, որ սուլթանը երկու անգամ մարդ է ուղարկել Ներսէսի մօտ և իր ցաւահիցութիւնն է յայտնել նրա հիւանդութեան պատճառով: Ի վերջոյ Ներսէսն ապուծ է. «Արդ՝ աւանց նուաստիւ երկար խօսելու և մտածելու հարկ թողոյ՝ կը պաշտօնեմ, որ Ազգային ժողովն անմիջապէս ընդունելով հրաժարականս, ինձ յաջորդ մ'ընտրէ, որում ի սրտէ կարողութիւն և յաջողութիւն կը մայլեմ: Այս է կամք Տէնառն,

որ է և լիցի միշտ օրհնեալ»:

Այս անգամ Ազգային ժողովի առաջ Ներսէսի սովորական հրաժարականներից մէկը չէր դրած: Զգացում էր տխուր հանգամանքի հետ հաշտուելու ստիպողականութիւնը:—Մտածում էին մի տեղապահ ընտրել, իսկ հիւանդ պատրիարքին օրինաւոր կենսաթոշակ սահմանել և կարողութիւն տալ նրան գնալ Եւրոպա բժշկուելու: Այս դիտաւորութիւնը սուլթանի բարեհաճութիւնն էլ էր ստացել: Բայց մինչ այս, մինչ այն, վրայ հասաւ հոկտեմբերի 26-ի չարագուշակ օրը:

Մեծ հանդէսով կատարուեց անմոռանալի պատրիարքի թաղումը: Իսկոյն կազմուեց կարգադիր յանձնաժողով, որը վճռեց յետաձգել թաղումը և աւելի մեծ պատրաստութիւններ տեսնել, իսկ մարմինը նեխումից ազատելու համար գմուսել. բայց հոգևորականութիւնը ընդդիմացաւ այդ մտադրութեան: «Եպիսկոպոսի մի մարմինը սուրբ է, և աշխարհական ձեռքեր չեն կրնար դաշիլ անոր, ոչ ալ, հետևապէս, գործողութիւն կատարել անոր վրայ», ասաց Երուսաղէմի Եսայի պատրիարքը, որ այդ ժամանակ Վ. Պօլիս էր գտնվում: Աշխարհականները ստիպուած եղան կատարել կղերի պահանջը:

Հոկտեմբերի 28-ին տեղի ունեցաւ յուղարկաւորութիւնը: Գում-Գափուի պատրիարքական մայր եկեղեցու մէջ դրուած էր հանգուցեալի մարմինը: Տաճարում բարեկարգութիւն պահպանելու համար «որոշուած էր, ասում է մի լրագիր, ժողովուրդ չընդունել մինչև որ պաշտամունք սկսէին, և անկէ ետքն ալ ընտրեալ բազմութիւն միայն ներս առնուլ: Բայց ժողովուրդն այս կարգադրութեան համար իւր տհաճութիւնը ցոյց կուտար՝ միջին տաճարի բոլոր դուռները պաշարած շարունակ դարնելով և աղմուկ յարուցանելով»:

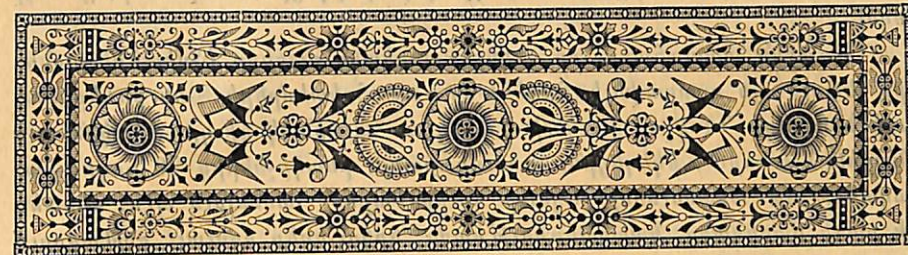
Յուղարկաւորութեան ներկայ էին բոլոր այլադաւան քրիստոնեաների հոգևոր պետերի, Բ. Դրան բոլոր մինիստրութիւնների, Պօլսում գտնուող բոլոր եւրոպական զեսպանատների ներկայացուցիչները:

Տխուր թափօրը, որին հետևում էին 30—40 հազար մարդիկ, Մայր եկեղեցուց մի մեծ շրջան տուեց Պօլսի փողոցներով և կրկին

էլի վերադարձաւ Մայր եկեղեցին:

Պատրիարքի մարմինը ամփոփուած է եկեղեցու զաւթում:

Վանքնեն դեռ ևս չատ տարիններ, բայց Ներսէս Վարժապետեանի պայծառ և լուսաւոր անունը չի մոռանալ հայ ազգը: Նրա գնահատութիւնը ապագային է պատկանում. և ապագան, անկասկած, ոսկի տառերով կարձանագրէ այն մարդու յիշատակը, որի նմանները սովորական ծնունդներ չեն, սովորական խելքի և կոբովի տէր չեն:

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ԿԵՆՇՔԸ ՄԻ ՏԱՐՈՒՆՑ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

I

Ննցալ տարուայ օգոստոս ամսի վերջը և ամբողջ սեպտեմբեր ամիսը հայկական կեանքի մէջ մի անսովոր եռանդի, ոգևորութեան և անկեղծ ուրախութեան շրջան էին: Վեհափառ Գաթողիկոսի զալուստը, հանդիսաւոր օծումը մի մի խոշոր անցքեր էին, որոնք ամբողջ հայութեան ուշքն ու միտքը դարձրել էին էջմիածնի և հայոց կաթողիկոսութեան վրայ: Գատարուեցան մի շարք տօնախմբութիւններ, ժողովուրդը արտայայտեց իր սէրն ու համակրանքը դէպի իր հոգեւոր պետը, որի անցեալի, անուան մէջ տեսնում էր իր յոյսերի և իղձերի կապարումը:

Ննցալ սեպտեմբերը, վերջացան տօնախմբութիւնները, կեանքը մտաւ իր սովորական ընթացքի մէջ: Անդուսպ հրճուանքների տեղ տիրեց տխրութիւն, երբ բնական պատահարներ ամեն կողմից թշուառութեան դռներ բացին: Մինչդեռ ժողովուրդը սպասում էր թէ ինչեր կանէ էջմիածինը,

կեանքի դառնութիւնները նրա ուշադրութիւնը խլեցին, տարան դէպի այլ կողմ:

Առաջին պատահարը, որ ցնցեց մարդկանց մտքերը էջմիածնի տօներից յետոյ, այն սարսափելի հրդեհն էր, որ հոկտեմբերի 8-ին բռնեց Բաքուի նահանգի Գեօկչայ գաւառի Ղալաբիա հայաբնակ գիւղը: Կրակին զոհ գնացին 170 տուն, եկեղեցին, ուսումնարանը, բնակիչներից 26 հոգի, բաւական թւով անասուններ: Աղետի լուրը Բաքու հասնելուն պէս, այստեղ մի քանի մարդկանց նախաձեռնութեամբ երկու-երեք օրուայ ընթացքում հաւաքուեց 3000 բուրլի փող և բացի դրանից բաւականաչափ հագուստ և այլ անային պիտոյքներ ձեռք բերուեցան և իսկոյն հրկիզեալներին օգնութիւն տրուեց: Հետզհետէ ուրիշ քաղաքներից էլ ուղարկուեցան նուէրներ, որոնցով անտուն անտէր մնացած գիւղացիների դրութիւնը կարելի եղածին չափ բարեկարգուեց:

Ղալաբիան նախերգանքն էր: Հայ հասարակութիւնը շուտով իր առաջ պարզուած տեսաւ մի այլ մեծ կարօտութիւն, որ աւելի լայն չափերով օգնութիւն էր պահանջում: Աշխան սկզբներում տխուր լուրեր էին գալիս Տաճկահայաստանից: Թէև Օսմանեան կառավարութիւնը ծայրահեղութեան հասցրած խստութիւններով կարողանում էր ծածկել ամբողջ աշխարհից իր երկրի իսկական դրութիւնը, բայց և այդպէս, ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր որ 1893 թուականի բերքը փչացած է և ժողովրդի առաջ սոսկալի սովն է կանգնած: Լրագրական տեղեկութիւնները կցկտուր էին, անորոշ, չէին կարողանում պարզել ժողովրդական թշուառութեան չափն ու սահմանը: Բայց շուտով ամեն մի կասկած, երկմտութիւն վերացաւ. սովատանջ ժողովուրդը ինքը սկսեց յայտնել իրան: Հոկտեմբերին և նոյեմբերին Ալաշկերտի և Էրզրումի կողմերից սկսուեց այդ երկրների համար սովորական, բայց վերին աստիճանի դժբախտ, անաքանդ շարժում: Ամբողջ ընտանիքներ երեսի վրայ էին թողնում իրանց աները, փչացնում էին իրանց կայքերի մեծ մասը, իսկ միւս, ողորմելի մասը վերցրած՝ ճանապարհ էին ընկնում դէպի ուսուաց սահմանները՝ սարսափելի սովից ազատուելու համար: Ծանապարհին նրանց թաւանում էին քրդերը և նրանք թշուառութեան վերջին ծայրին հասած անցնում էին սահմանը, ցրվում էին Երևանեան նահանգի և Կարսի շրջանի գիւղերում:

Գաղթականութիւնը սկսուել էր մի անդիմադրելի յամառութեամբ, որ յատուկ է թշուառութեան հանգիստած ժողովրդին: Վրայ հասած խիստ ձմեռը, ճանապարհների անապահովութիւնը—ոչինչ չէր արգելում հոսանքին առաջ գնալ: Բացի դրանցից կար և մի մեծ արգելք, բայց նրան էլ անաես արին սովատանջները: Ամբողջ Երևանեան նահանգը և Կարսի շրջանը նոյն-

պէս շատ վատ հունձ էին ունեցել և հացի թանգութիւնը այդտեղ զգալի դարձաւ նոյն իսկ ամառուայ վերջում: Տեղական ազգաբնակչութիւնն էլ շատ մեծ կարօտութեան մէջ էր, նա պէտք է սպասէր ուրիշ տեղից օգնութեան, բայց դրա հակառակը, ստիպուած էր կերակրել Տաճկաստանից եկած սովատանջ բազմութիւնը: Այդպիսով շատ շուտ սպառուեցան տեղական պաշարները և ձմեռուայ մէջ սովատանջների և կարօտեալների դրութիւնը վատացաւ:

1894 թ. յունվարի 1-ին Կարսի նահանգապետը, ընդունելով քաղաքացիներին, որոնք եկել էին նոր տարին շնորհաւորելու, նրանց ուշադրութիւնը հրաւիրեց կարօտ ժողովրդի դրութեան վրայ և յորդորեց օգնութիւն չը խնայել:—Իսկոյն կազմուեց մի մասնաժողով՝ Կարսի շրջանում գտնուող թշուառներին օգնելու համար: Բայց այդ մասնաժողովը, որ նուիրատուութիւններ էր հաւաքում և բաժանում կարօտեալներին, ձեռնհաս չէր իր գործունէութիւնը տարածել շատ տեղեր և նրա գոյութիւնը մի մասնաւոր երեւոյթ պէտք է համարել: Զօջափելի գործ կատարեց Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը: Հէնց սկզբից Ընկերութեան Թիֆլիսի կենտրոնը գործի հրաւիրեց այն տեղական ճիւղերի վարչութիւնները, որոնք գտնվում էին հացի պակասութեան տեղում: Եւ մենք պարտաւոր ենք վկայել որ Ընկերութիւնը ժողովրդական այդ աղետի ժամանակ ցոյց տուեց որ ինքը եռանդով ծառայում է իր նպատակին ու կոչման: Նա դարձաւ մի կենտրոն, ուր ամեն կողմից հաւաքվում էին նուէրներ, որոնք անմիջապէս, Ընկերութեան պաշտօնական մարմինների ձեռքով, գործադրվում էին տեղն ու տեղը: Ընկերութեան ճիւղերը Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Կաղզուանում, Երևանում և նոր-Բայազետում օգնում էին տառապեալներին զանազան նպատակայարմար միջոցներով. բաժանում էին ալիւր, ցորեն, բաց էին անում ձրի ճաշարաններ, որոնք մեծ օգուտ տուին սոված ժողովրդին: Կարճ միջոցում Ընկերութիւնը իր ճիւղերով գրաւեց նուիրատու հասարակութեան վստահութիւնն ու համակրութիւնը և այդպիսով կարողացաւ երկար ժամանակ տանել իր գործունէութիւնը:

Օգնութեան գործը կազմակերպուած էր և էջմիածնում: Չատ տեղերից նուիրատուութիւնները ուղարկվում էին Վեհափառ Կաթողիկոսին և մաս մաս ծախսվում էին էջմիածնում կազմուած յանձնաժողովի ձեռքով, որը հաստատուել էր կաթողիկոսական կոնդակով:

Բայց չը նայած այդ բոլոր գործերին, կարիքը շատ մեծ էր: Տեղական ազգաբնակչութիւնը դեռ մի կերպ կարող էր կառավարուել մինչև նոր հունձը, բայց տաճկահայ գաղթականները, որոնց թիւը օրէցօր ստուարանում էր, ներկայացնում էին այնպիսի մի թշուառ կացութիւն, որ անհնա-

րին էր բարեւոյն առանց նիւթական մեծ միջոցների: Պէտք էր նրանց պահպանել, այդ բաւական չէ—պէտք էր միջոց էլ տալ վերագառնալ հայրենիք և, եթէ կարելի լինի, այնտեղ քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնել: Այդ գործը շատ էլ հեշտ չէր: Տաճկահայաստանի դրութիւնը այն օրին էր հասցրել բնակիչներին, որ նրանք ցանկութիւն չունէին նորից գնալ իրանց տեղերը, ուր նրանց սպասում էր տնտեսական սնանկութիւնը, հարստահարութիւնը, անապահով կեցութիւնը: Կարծես ինչ որ ահուելի ճիւղաններից ազատուած մի խելակորոյս թշուառութիւն էր այդ բաղմութիւնը: Նրան յայտնում էին որ այստեղ, ռուսական հողի վրայ, նա տեղ չունի, որ նրան պիտի հարկադրեն յետ գնալ, որ նա պիտի իր սեփական հողից քաղէ իր բարօրութիւնը, բայց նա լսել անգամ չէր ուզում այսպիսի բաներ: Նա պատրաստ էր մնալ անհայրենիք, միշտ մուրացկան, միշտ թափառական այս ու այն կողմերում, միայն թէ չը տեսնէր նորից այն անբախտութիւնները, որոնք նրա հայրենի երկրի անշարժ սեփականութիւնն էին դարձել:

Մարտ ամսին Վեհափառ Կաթողիկոսը հրատարակեց մի գեղեցիկ կոնդակ, որ ուղղած էր համայն հայ ժողովրդին, զրուած էր պարզ աշխարհաբար և խիստ սրտառու ռճով: Նկարագրելով գաղթական հայերի թշուառ դրութիւնը, նրանց կրած նեղութիւնները հայրենիքում և գաղթելու ժամանակ, Վեհափառը ազգու հրաւէր էր կարգում ամենքին օգնութեան հասնել: Այդ կոնդակը կարդացուեց ամեն տեղ, հանգանակութեան գործը աւելի ևս առաջ տարաւ: Քիչ ժամանակից յետոյ Վեհափառի միջնորդութեամբ հրատարակուեց Բարձրագոյն հրաման, որ թոյլատրում էր Ռուսաստանի ամեն կողմերում նուէրներ հաւաքել սովեալների օգտին:

Մինչև այժմ էջմիածնի յանձնաժողովը դեռ չի հրատարակել պաշտօնական հաշիւ իր գործողութիւնների մասին: Բայց լրագրական մասնաւոր տեղեկութիւններից երևում է, որ յանձնաժողովը մինչև այս տարուայ յունիս ամսի 22-ը ստացել է 32,350 ռուբլի և ծախսել է 22,720 ռուբլի: Այս գումարից, Տաճկահայաստանի սովատանջներին բուն հայրենիքում օգնելու համար, ուղարկուած է 2000 ռուբլի Պօլիս Աշրգեան պատրիարքին և 5000 ռուբլի Էրզրումի առաջնորդ Չիչմանեան եպիսկոպոսին: Յայտնի չէ թէ այդ գումարները ուր և ինչպէս են գործադրուած:

Յիշենք Վեհափառ Կաթողիկոսի և մի այլ գործը տաճկաստանցի սովատանջների օգտին: Իր մի կոնդակով Վեհափառը, յիշեցնելով Աշրգեան պատրիարքին որ թիւրք կառավարութիւնը ոչինչ հոգ չէ տանում իր կարօտ և թշուառ հպատակներին օգնելու համար, առաջարկում է նրան կառավարութեան ուշադրութիւնը դարձնել սովի բերանից փախածների վրայ, խնդրել որ զիւրացնուի գաղթականների վերադարձը դէպի հայրենիք, զսպե-

լով քուրդ հրոսակներին, որոնք չեն խնայում անպաշտպան մարդկանց նոյն իսկ այդպիսի թշուառութեան ժամանակ: Բայց Աշրգեանը այս անգամ էլ, ինչպէս և ուրիշ շատ դէպքերում, չը կարողացաւ մի բան անել իր հօտի բարօրութեան համար:

Գալով մամուլի գործունէութեան, պէտք է վկայել, որ բոլոր հայ լրագիրներից միայն «Մշակ» լրագրին այս անգամ էլ վիճակուեց մի այնպիսի պատուաւոր դեր, որը նա կատարել է 1880 թ. սովի ժամանակ: Մինչև սեպտեմբերի սկիզբը նա հաւաքել է սովեալների օգտին 9000 ռուբլի: Այդ գումարը մեծ մասամբ ուղարկուած է Բարեգործական Ընկերութեան տեղական ճիւղերին:

Ընդհանրապէս խօսելով ռուսահայերի կողմից վնասուած ժողովրդին հասցրած օգնութեան մասին, պիտի ասենք որ այդ օգնութիւնը այնքան էլ մեծ չէր, որ կարողանար շատ թէ քիչ բարեկարգել վնասուածների դրութիւնը: Այնուամենայնիւ, եղածն էլ բաւական է ապացուցանելու համար որ հայ ժողովրդի մէջ կայ ինքնաճանաչութիւն, կայ եղբայրսիրութեան զգացմունք և պարտաճանաչութիւն: Այժմ, երբ գրում ենք այս տողերը, դեռ բոլորովին չի վերջացել գործը: «Մշակի» խմբագրութիւնը դեռ շարունակ նուէրներ է ստանում: Եւ այժմ բարեգործութիւնը ուղղած է դէպի մի կողմ միայն—միջոց տալ տաճկահայ գաղթականներին վերագառնալ հայրենիք: Գործող մարմիններն են դարձեալ Բարեգործական Ընկերութեան տեղական ճիւղերը: Էջմիածնի յանձնաժողովն էլ իր միջոցները մաս մաս ուղարկում է այդ ճիւղերին: Յոյս կայ որ թշուառ սովատանջները երես կը դարձնեն դէպի իրանց անբարեհաճ, բայց և այդպէս՝ սիրելի հայրենիքը, թէև երկար ժամանակ 1893—1894 թ. սովը ոչ միայն դառն յիշողութիւններ կը պահպանէ ժողովրդի մէջ, այլ և անտեսապէս շատ կը ճնշէ նրան:

II

Մեր հասարակական և ազգային գործերի մէջ եթէ կայ ուշադրութեան արժանի մի երեւոյթ, այդ այն պայքարն է, որ օրէցօր աջող եռանդով մղում են միմեանց դէմ մեր հասարակութեան մէջ արդէն որոշ ու հաստատ դիրք բռնած երկու կուսակցութիւնները, որոնցից մէկը անուանւում է առաջադիմական, իսկ միւսը—պահպանողական: Առաջադիմական կուսակցութիւնը, ունենալով իր կողմը երիտասարդութեան մեծ մասը, բացարձակ կռիւ է մղում այն յետադէմ, անշարժ տարրի դէմ, որ մինչև օրս վարում էր ազգային և եկեղեցական բոլոր պաշտօնները, հաղորդելով գործերին իրան յատուկ անշարժութեան հոգին: Մի շարք ընտրութիւններ, որոնք այս տարի տեղի ունեցան ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ և գաւառական այլ և այլ

քաղաքներում, հայերի համար դեռ նոր և հետաքրքիր երևույթներ էին ներկայացնում: Ամեն տեղ ընտրութիւնների ժամանակ երեւան էին գալիս երկու կուսակցութիւնները, սկսւում էր ընտրական ագիտացիան, որ պատրաստում էր ընտրող հասարակութեան մի հասկացող դաս: Հետզհետէ աւանդութիւնների աշխարհն են անցնում նախկին ընտրական կարգերը, երբ իւրաքանչիւր դէպքում առանց չարն ու բարին հասկանալու, առանց գործը ի նկատի առնելու, պաշտօնի էին հրաւիրւում հասարակութեան մէջ գլխաւորապէս փողի կամ աստիճանների միջոցով դիրք ստացած մարդիկ: Այդ ամենակարող մարդիկ այժմ սեանում են ամեն տեղ և հարկադրուած են ասպարէզ տալ երիտասարդներին, որոնք առաջ են գալիս իրանց որոշ ծրագրով: Թէ ինչ մեծ հետաքրքրութիւն ունին հասարակութեան համար այդ ընտրութիւնները և ինչպէս է պատրաստւում ընտրութեան գործը, այդ շատ լաւ ցոյց տուին այս տարուայ յունիս և յուլիս ամիսներում Թիֆլիսում տեղի ունեցած հոգաբարձական ընտրութիւնները: Յայտնի է որ դեռ տեղակալութեան ժամանակ ընտրուել էին հոգաբարձուներ Ներսիսեան զպրոցի համար, բայց Վեհափառ Կաթողիկոսը հրամայեց նոր ընտրութիւններ կատարել: Թիֆլիսի 24 եկեղեցիները մի օրում պիտի ընտրէին երեք-երեք պատգամաւոր, իսկ սրանք, հաւաքուելով միասին, պիտի ընտրէին 12 հոգաբարձու: 2ը նայած հակառակ կուսակցութեան գործ դրած բոլոր ջանքերին, լրագրական ահազին աղմուկներին, առաջադիմական կուսակցութիւնը կատարեալ յաղթութիւն տարաւ, պատգամաւորների բացարձակ մեծամասնութիւն շահելով: Այնուհետեւ նա հոգաբարձու ընտրեց իր առաջարկած բոլոր թիկնածուներին և Ներսիսեան զպրոցից հեռացաւ այն հոգաբարձութիւնը, որ երկար ժամանակ պինդ նստած էր իր տեղը: Այդպիսով Թիֆլիսի մէջ երիտասարդութիւնը իր եռանդոտ գործունէութեամբ և ժողովրդի աջակցութեամբ իր ձեռքն առաւ մեր հինաւուրց և ամենից հաբուստ զպրոցը: Մնում է սպասել որ առաջադիմական կուսակցութիւնը գործով ցոյց կը տայ թէ ինչ կարող է անել աղգային հիմնարկութիւնները: 2ը մոծաղկած և ըստ ամենայնի բարեկարգ գրութեան հասցնելու համար: 2ը մոռանաւ յիշատակել, որ այս տարի կատարած ընտրութիւններով նոյն կուսակցութեան ձեռքում մնացին նաեւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Խորհուրդը և Հրատարակչական Ընկերութիւնը: Վերջինս քանի տարի է ահա ցոյց է տալիս համակրելի գործունէութիւն: Իր նախկին մեռած գրութիւնից նա այժմ հասել է մի այնպիսի բարգաւաճ գրութեան, որ թոյլ է տալիս մեր աղքատ գրականութեան համար մեծ գործեր սպասել և պահանջել անգամ:

Մեր զպրոցական աշխարհի մէջ այս տարի զգալի փոփոխութիւններ

տեղի չունեցան: Դպրոցական շատ հարցեր, որոնք օրէցօր լուծման են սպասում, մնացին լոկ հարցեր: Բարեկարգութեան համար շատ կարեւոր նշանակութիւն ունէին ուսումնական ծրագրի, ուսուցչական ռոճիկների (կոպար) հարցերը. անհրաժեշտ էր նոյնպէս խստիւ որոշել զպրոցական աշխարհում գործող մարդկանց իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները և այդպիսով վերջ դնել վարչական անկարգութիւններին: Բայց փոխանակ որ և է բան անելու այս ուղղութեամբ, մի քանի տեղեր նոյն իսկ եղած կանոնադրութիւնները ոտնակոխ եղան և տարաձայնութիւններ առաջացան (օրինակ, Ջուշու թեմական զպրոցի հոգաբարձութեան և թեմական առաջնորդի մէջ): Այսպէս, Ներսիսեան զպրոցի հին հոգաբարձութիւնը, օգուտ քաղելով կաթողիկոսի այն կոնդակից, որ հրամայում էր տեսչի ընտրութիւն կատարել, մի անկանոն նիստ կազմեց և տեսուչ ընտրեց իր ցանկացած մարդուն: Ճշմարիտ է, Վեհափառ Կաթողիկոսը չը թոյլ տուեց որ խախտուին գոյութիւն ունեցող կանոնները, բայց և այդպէս, այդ դէպքերը մի աւելորդ անգամ ևս ցոյց տուին որ հարկաւոր է հաստատ և անխախտելի կարգեր ու կանոններ մտցնել:

Դպրոցական աշխարհի համար միւս շատ կարեւոր նշանակութիւն ունեցող հարցն էր պետական օրէնքով ուսուցչական արտօնութիւն ձեռք բերու հարցը: Յայտնի է որ այդ արտօնութիւնը ստանալու համար նշանակած հինգամեայ ժամանակամիջոցը լրանում է այս տարի: Որպէս զի ուսուցիչներին հնարաւորութիւն տրուի ամառուայ արձակուրդներին պատրաստուել և պետական քննութիւնը տալ, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը դեռ անցեալ 1893 թ. ամառը նպաստներ տուեց մի քանի ուսուցիչներին Թիֆլիսում և գաւառական քաղաքներում, բայց այդ օգնութիւնը չառերին չը հասաւ: Գործը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելու համար Ընկերութեան Խորհուրդը գեկտեմբեր ամսին զիմեց Վեհափառ Կաթողիկոսին և խնդրեց թոյլ տալ որ նախկին ուսուցչական ժողովից մնացած 2300 ր. գումարը յատկացնուի ուսուցիչներ պատրաստելու գործին: Ստանալով Վեհափառի հաճութիւնը, Խորհուրդը գեկտեմբերի վերջում կայացած ընդհանուր ժողովում բացատրեց իր ծրագիրը, որ ենթադրում էր ամառը բաց անել Թիֆլիսում ուսուցչական կուրսեր և պատրաստել ուսուցիչներին: Ընդհանուր ժողովը պարտաւորութիւն դրաւ Խորհուրդի վրայ ամեն ջանք գործ դնել այդ ծրագիրը իրականացնելու համար: Հայոց միւս ընկերութիւններից մի և նոյն նպատակին յատկացրել էր 1000 ր. Բաքուի Մարբութիւնների Ընկերութիւնը: Այդ գումարն էլ ստացաւ Խորհուրդը, աւելացրեալ իր կողմից նշանակած նպաստը: Մարտ ամսում կազմելով ձեռնհաս մարդկանցից մի մասնաժողով, Խորհուրդը զիմեց ուսուցիչներին մի շրջա-

բերականով, որով պահանջվում էին տեղեկութիւններ ուսուցչական արտոնութիւն ստանալ ցանկացողների մասին: Կուրսերը պիտի բացուէին ամառուայ սկզբում և շարունակուէին մինչև սեպտեմբերի կէսը: Ցանկութիւն յայտնողների թիւը 150-ից անցաւ. բայց Խորհուրդը իրանից անկախ պատճառներով չը կարողացաւ բաց անել ծրագրած կուրսերը և հարկադրուած եղաւ իր տրամադրութեան տակ գտնուող գումարից նպաստներ բաժանել, որպէս զի իւրաքանչիւր ցանկացող ինքը պատրաստուի և քննութիւն տայ: Յայտնի չէ թէ քանի հոգի կարողացան օգտուել այդ նպաստներից և ձեռք բերին արտոնութիւն: Այժմ, սեպտեմբերի սկզբին, դեռ բաց է մնում այդ խնդիրը:

III

Գրական աշխարհում այս տարի ամենախոշոր երևոյթն էր «Մշակ» լրագրի նորից հրատարակուելը: Իր տաղանդաւոր խմբագիր Գրիգոր Արծրունու մահից յետոյ «Մշակը» զազարեց ինն ամիս: Վերջապէս հոկտեմբերին լրագրի խմբագիր հաստատուեց պ. Ալէքսանդր Քալանթար, իսկ նոյեմբերի մէկից սկսուեց կանոնաւոր հրատարակութիւնը: Ընթերցող հասարակութիւնը մեծ ուրախութեամբ և համակրութեամբ ընդունեց հանգուցեալ Արծրունու օրգանի նորից երևան գալը և այդ համակրութիւնը արտայայտեց շօշափելի գործերով: Բաժանորդների մեծամասնութիւնը խմբագրութեան նուիրեց 1893 թ. բաժանորդագնի այն մասը, որ մնում էր խմբագրութեան վրայ: Բացի դրանից, ամեն տեղից առատ նուէրներ ուղարկուեցան՝ հանգուցեալ մեծ հրապարակախօսի գրուածքները հրատարակելու և գերեզմանի վրայ արձան կանդնեցնելու համար: Կարճ միջոցում հաւաքուեց մօտ 3500 րուբլի: 1894 թ. հասարակութիւնը այնքան բաժանորդներ տուեց «Մշակին», որ նա այժմ տպւում է 2100 օրինակ, մի քանակութիւն, որին երբէք չի հասել ոչ մի հայ լրագիր: Այս ամենը շատ պարզ ցոյց է տալիս որ հասարակութեան համար շատ թանկագին է հանգուցեալ Արծրունու թողած ժառանգութիւնը—մի աղնիւ, անկողմնապահ օրգան, որ ուժեղ կերպով մաքառելով խաւար հոսանքների դէմ, առաջնորդում է ժողովուրդը դէպի լոյս և գիտութիւն: «Մշակի» նոր խմբագրութիւնը ամեն բանի մէջ հարազատ մնաց այն ուղղութեան, որ սկզբից այդ թերթի յատկութիւնն է եղել. նա շարունակեց նոյն կուրսը, որ ունէր տարիների ընթացքում:

Մի թեթիւ ակնաթիկ ձգելով մեր գրականութեան վրայ, իսկոյն տեսնում ենք որ մեր ժամանակներում գրական գործունէութիւնը համարեա թէ բացառապէս ամփոփւում է հրապարակախօսութեան մէջ: Այս մի տարուայ ընթացքում հայ գրողների զրշի տակից դուրս չեկան շատ թէ քիչ նշա-

նաւոր գործեր վիպական, իմաստասիրական և այլ գրական ճիւղերին վերաբերեալ: Ինքնուրոյն միտքը, կարծես, խեղդուել է կուսակցական վէճերի, անհաշտ թշնամական արշաւանքների մէջ: Ընթերցող հասարակութիւնը հայերէն կարդալու գիրք չունի, իսկ հրատարակչական Ընկերութիւնը շարունակում է տպագրել փոքրիկ տետրակներ, բոլորը թարգմանական: Իբրև ուշադրութեան արժանի մի գործ, որ կարող է ընթերցանութեան նիւթ մատակարարել, կարող ենք ցոյց տալ միայն պ. Երիցեանի «Կովկասի հայք և հայոց կաթողիկոսութիւնը» հետաքրքրական ժողովածուն, որ պատմական նիւթեր է ամփոփում իր մէջ:

1893 թ. սեպտեմբերից Թիֆլիսում սկսուեցան հայերէն ներկայացումներ: Կովկասեան մայրաքաղաքը, կարելի է ասել, ունեցաւ իր մշտական հայկական բեմը: Բայց գործը հաստատուած էր պատահական, խախտու հիմքերի վրայ, ինչպէս և նախընթաց տարիներում: Այս անգամ թատրոնի բարերար հանդիսացան երկու մարդիկ, որոնք յանձն առան իրանց սեփականութիւնից ծածկել այն դեֆիցիտը, որ կարող էր գոյանալ մինչև թատրոնական եղանակի վերջը: Կազմակերպուեց դերասանական խումբ, Պօլսից եկան յայտնի դերասանուհի տիկ. Հրաչեայ և Պէննեմէճեան ամուսինները: Ներկայացումները մեծ մասամբ անաջող անցան, հասարակութիւն քիչ էր ներկայ լինում, դերակատարների խրօնիկական պակասութիւնները մամուլը արձանագրում էր խստութեամբ: Խաղերի մէջ կենդանութիւն մտցնող տիկ. Հրաչեան էր, նա էլ հեռացաւ խմբից պայմանով որոշած ժամանակից շատ առաջ: Հայկական ինքնուրոյն բեմերաւորի վրայ այս տարի աւելացաւ հանգուցեալ տաղանդաւոր երգիծարան Պարոնեանի մի գործը «Մեծապատիւ մուրացկաններ» անունով, որ լաւ ընդունելութիւն գտաւ ամեն տեղ: Յիշենք և այն, որ Բաքում էլ փորձ եղաւ հաստատել մի մշտական խումբ: Պօլսից եկած դերասանուհիներ, Փէլեկեան երկու քոյրերը, մի դերասանական ընկերակցութիւն կազմեցին, տուին մի շարք ներկայացումներ, բայց որ և է աջողութիւն չունեցան: Հայ հասարակութիւնը, ինչպէս յայտնի դարձաւ, ոչ մի տեղ դեռ պատրաստութիւն չունի իր մայրենի բեմը պահպանելու:

IV

Տաճկահայաստանը, ինչպէս ասացինք, անց կացրեց մի դառն տարի: Մենք չը գիտենք թէ որ դաւաններում և ինչ չափերով տարածուած է եղել սովը և ինչ միջոցներ են եղել ձեռք առած նրա դէմ: Երբեմն երբեմն լրագրութեան մէջ երևան էին զալիս սարսափելի տեղեկութիւններ, որոնք սովի տխուր պատկերն էին մասամբ լուսաւորում: Երկիրը տրագ դատարկւում էր. գաղթականները դիմում էին ոչ միայն դէպի Կովկաս, այլ և դէպի

Գ. Պօլին, դէպի հեռաւոր Ամերիկա: Մայիս ամսին էլ դեռ շարունակվում էին սովի սարսափները: Իսկ թէ ինչպէս է ժողովուրդը այժմ, ինչ միջոցներով է կարողանում նորից իր քայքայուած տնտեսութիւնը կարգի բերում, այդ մասին ոչինչ յայտնի չէ:

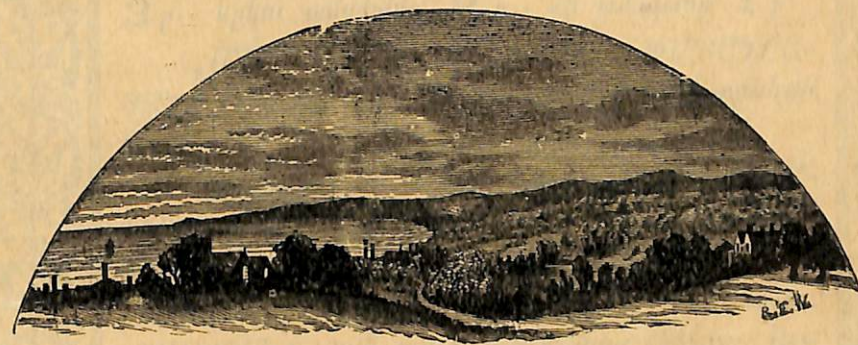
1894 թ. մարտի 13-ին, Գում-Գափուկի մայր եկեղեցու դրան մօտ, այն ժամանակ, երբ Աշըգեան իր սվիտայով դուրս էր գալիս եկեղեցուց, 20—22 տարեկան մի երիտասարդ, Յակոբ Գիրակոսեան անունով, մօտեցաւ նրան և եկվօլվերը ուղղեց նրան, երեք անգամ փորձեց պարպել, բայց մի դիպուածով հրազէնքը կրակ չարաւ: Աշըգեանը, տեսնելով որ իրան ուզում են սպառնել, յուսահատուած օգնութեան կանչեց և ինքը ուշաթափուեց, վայր ընկաւ: Երիտասարդին իսկոյն ձերբակալեցին: Այս անգամ էլ Աշըգեանը խոյս տուեց մահից (առաջներում էլ սպանութեան փորձ կատարուել է): Բայց այդ փորձը այնպէս ազդեց նրա վրայ, որ նա իսկոյն քաշուեց պատրիարքական գործերից և Մաքրիգիւղ հեռանալով, հրաժարական ուղարկեց Բ. Դրան: Թիւրք կառավարութիւնը որոշ պատասխան չէր տալիս, աշխատում էր համոզել Աշըգեանին յետ վերջնել հրաժարականը: Բայց պատրիարքը այս անգամ հաստատ մնաց իր վճռի մէջ: Եւ այդ կողմից նրան ոչոք տուեց մի այլ դէպք, որ տեղի ունեցաւ շուտով, դեռ երկու ամիս չանցած Գում-Գափուկի դէպքից:

[illegible]

Յունիսին տոսկալի երկրաշարժ պատահեց Կ. Պոլսում, քանդուկեցան շատ տներ, վնասուեց մանաւանդ մեծ շուկան, շատ մարդիկ մեռան փա- տակներին մէջ: Կառավարութիւնը առաջարկեց խառն ժողովին ընտրել պատ- րիարքութեան տեղապահ: Խառն ժողովի անդամները սկզբում հրաժարուեցան

կատարել այդ պահանջը, որովհետև սահմանադրութիւնը վաղուց դատարել էր գոյութիւն ունենալուց և ժողովի պաշտօնավարութեան ժամանակը վաղուց լրացել էր: Բայց ոստիկանական միջոցներով հարկադրեցին ժողովի անդամներին նիստ կազմել և ընտրողների ապօրէն թւով պատրիարքական տեղապահ ընտրուեց Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեան: Իսկ թէ երբ կը կայանայ պատրիարքական ընտրութիւն, այդ յայտնի չէ: Մօտիկ ապագան ցոյց կը տայ թէ կառավարութիւնը ինչպէս կը վերաբերուի դէպի սահմանադրութիւնը: Պատրիարք ընտրում է ազգային ժողովը, որը վաղուց է որ չի գումարւում: Կառավարութիւնը շատ նշաններով ցոյց է տալիս որ սահմանադրութիւնը ինքը ոչնչացրած է համարում, մինչև անգամ արգելում է կատարել նրա տարեգարձը: Ուրեմն ո՞վ պիտի տայ թիւրքահայերին պատրիարք, և առհասարակ պիտի լինի՞ պատրիարք. թէ տեղապահը շատ երկար ժամանակ կը մնայ Թիւրքիայի հայերի ներկայացուցիչ . . .

94 *Ukrayin*. 1.

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

23-րդ ՏԵՐԻ „ՄՇԱԿ“ 23-րդ ՏԵՐԻ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱԲԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Կը հրատարակվի Թիֆլիսում, նոյն ղիբրով,
նոյն պրօգրամայով եւ նոյն ուղղութեամբ: Մենք
ստանում ենք սեփական ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ:

«Մշակի» տարեկան գինը թէ Ռուսաստանում
և թէ արտասահմանում 10 ռուբլի է, տասն և մէկ
և տասն ամսականը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսականը՝ 8 ռ.,
հօթ ամսականը՝ 7 ռ., վեց ամսականը՝ 6 ռ., հինգ
ամսականը՝ 5 ռ., չորս ամսականը՝ 4 ռ., երեք ամսականը՝
3 ռ., երկու ամսականը՝ 2 ռ., մի ամսականը՝ 1 ռ.

„ՄՇԱԿԻՆ“ գրվել կարելի է ԽՄԲԱԳՐԱ-
ՏԱՆԸ (Բազարնայա եւ Բարօնսկայա փողոցների
անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից „ՄՇԱ-
ԿԻՆ“ գրվելու համար, եւ առհասարակ նամակ-
ներ եւ ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է ղիմել
հետեւեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакція
„МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ Tiflis, Re-
daction du journal arménien „MSCHAK“.

ԲԵՏԻԸ Է 1895 Թ. ԲԱԺԵՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

պատկերազարդ **ԱՂԲԻԻՐ** ամսագրի և **ՏԱՐԱԶ**
շաբաթաթերթի:

ԱՂԲԻՐ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԱՄՍԱԳՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ա. Մ ա ն կ ա կ ա ն ր ա ժ ի ն. Մանրավէպ, Զրույց, Հէքիաթ, Ճանապարհորդութիւն, Վեհապարտութիւն, Բանաստեղծութիւն, Գիտութիւն և արեւստ: Նոր լուրեր. Այլ և այլք: Զարճալիք. Մանկական, Ֆրեօրէլեան, շախմատի և այլ խաղեր, Բերութիւններ, Թարահանական խնդիրներ, Անեկդոտ, Հանելուկ, Երգեր նոտաներով: Բ. ր ա ժ ի ն. Արթուրեան և դաստիարակութեան վերաբերեալ լօղուածներ և տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ: Խորհուրդներ: Մատենախօսութիւն և նոր գրքեր: Բառն լուրեր, Պատասխաններ, Յայտարարութիւններ:

ՏԱՐԱԶ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԶԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Գեղարեստ և գիտութիւն Պատմական, Ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, Թարահանական գրածներ: Բանաստեղծութիւն: Քննադատութիւն, Վեհապարտութիւն, Կար, ձե, ձեռագործ և ամեն նորութիւն արհեստների վերաբերեալ: Տնային արդիւնաբերութիւն, տնտեսութիւն ձանապարհորդութիւն և արկածք: Երաժշտութիւն և թատրոն: Լուրեր, տեղեկութիւններ: Յօդածներ և այլն: Ֆէլետոն, ծաղր, առած և կատակ: Շախմատի և այլ խաղեր, Բերութիւն: Հարցեր, խորհուրդներ: Այլ և այլք: Սուրհանդակ, Յայտարարութիւններ:

Մեր թերթերի թէ բովանդակութիւնը և թէ նկարներն ու պատկերները առաջիկայ 1895 թ. աւելի ճոխացնելու համար ամեն պատրաստութիւն տեսնում ենք: Անմիջական և սերտ լարաբերութիւն ունենալով եւրոպայում կլիշէ պատրաստող նշանաւոր գործարանների հետ, մենք արդէն կարելի ենք դարձրել մեր թերթերում բառական արագութեամբ տպագրել օրւայ հարցերի, դէպքերի հետ համարեա գուղընթաց և նրանց վերաբերեալ նկարներ, տեսարաններ, պատկերներ: Բացի այն որ ՏԱՐԱԶԸ բնթերթացանութեան շատ նիւթ է տալիս ընկերային կյանքի, պակաս էջեր չեն զարդարւում և կրիտիկական լօղածներով: Գեղարեստն ու գիտութիւնը Տ ա ր ա ղ ու մ բնդարձակ տեղ են բռնում: Նրանք քաղւում են և կազմւում հաւատարիմ աղբիւրներից մեր մասնագէտ աշխատակիցների ձեռքով:

ԱՂԲԻՐ և ՏԱՐԱԶ միենդն հասցեով ստորագրողը իրաւունք ունի, 60 կ. պատի մարկաներ ուղարկելով բաժանորդագրութեան հետ, ստանալ խեղճ, հէնց առաջին պատով հետեւեալ 8 ՊԱՏ.՝ 1) ՌԱՅԱՅԵԼԻՒ՝ Դրեղ-դէնեան Գալիլէի ՄԱԳՈՆԱՅԻ և ՀՐԵՇՏԱՅԻՆԻՒ՝ փոքրաղբ պատմիչները խրոմօ-ֆօտօլիայ 2) ՐՈՒՐԵՆՍԻՒ՝ ՅԻՍՈՒՍ և ՏԻՐԱՄԱՅԻ՝ Երկու խրոմօ-օլիոգրաֆիա: 3) ԲԵՐԿՐԱՆԻՒ, մի շատ գեղեցիկ խրոմօ-ակաբել պատկեր: 4) ՇԵՒՍՊԻՐԻՒ՝ ՐՕՄԵՕ և ԶՈՒԼԻՒՍ՝ օպերայից մի թափանցիկ նկար լույսի դէմ կախելու, կարող է լինել և շքեղ էկրան ճրագիւղամպի դէմ: ԱՂԲԻՐԻ տարեկան գինը 3 ր. (արտասահմանից 4 ր.) ՏԱՐԱԶԻՆԸ 6 ր. (արտասահմանից 10 ր.):

Հասցէն՝ Редакция «Агбуръ» կամ «Таразъ». Rédaction du journal «Agbur» կամ «Taraz».

2013

4976

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0153004

